

МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Н. КАРАЗІНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

АХМЕДОВА ЕЛЬМІРА РАЯТІВНА

УДК 34+341.1+34.03

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ТУРЕЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ:
ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Спеціальність 12.00.01 - теорія та історія держави і права; історія політичних і
правових учень
(Юридичні науки)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Е. Р. Ахмедова

Науковий керівник: **Баймуратов Михайло Олександрович**, доктор юридичних
наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України

Харків – 2020

АНОТАЦІЯ

Ахмедова Е. Р. Євроінтеграційні процеси в Турецькій Республіці: історико-правове дослідження. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». – Маріупольський державний університет; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2020.

Дисертацію присвячено дослідженню актуальних проблем взаємовідносин Турецької Республіки з Європейським Союзом у контексті вступу Турецької Республіки до цього міжнародного міждержавного інтеграційного об'єднання.

Розглядається проблема розширення Європейського Союзу після укладення Лісабонського договору в контексті проблематики функціонування самого Європейського Союзу та можливих трансформаційних процесів. Досліджується політико-правова позиція держав-членів Європейського Союзу щодо вступу Турецької Республіки до Європейського Союзу.

Визначено, що розширення Європейського Союзу на сучасному етапі має занадто складний і неоднозначний характер через свої масштаби та різноманіття. Доведено, що Європейський Союз більше не бажає розширення через існування цілої низки структурних проблем у країнах-аплікатах, серед яких – незавершена індустріалізація, приватизація, високий рівень безробіття, великий державний борг тощо. Суттєвими недоліками розширення Європейського Союзу стануть його неоднорідність і слабкість у політичній сфері, втрата внутрішньої цілісності та єдності, негативний вплив нових держав-членів на демократизацію Європейського Союзу.

Аргументовано, що Лісабонський договір ознаменував собою рішучий крок у напрямку зміцнення стратегії поглиблення співпраці з Європейським Союзом, залишаючи при цьому місце для міжурядової співпраці без набуття

повноправного членства у Європейському Союзі. Він покликаний забезпечити шляхи гнучкої інтеграції (з деякими практичними методами диференційованої інтеграції) з метою подолання жорсткості інституційних і формальних умов Європейського Союзу в деяких сферах. Він включає як низку вже існуючих форм диференційованої інтеграції, так і посилене співробітництво або відмову від нього, а також додає деякі нові форми структурованого співробітництва. Стверджується, що Лісабонський договір пов'язаний з безпосереднім інтегруванням Турецької Республіки у Європейський Союз, оскільки відносно гнучкі межі майбутньої інтеграції Європейського Союзу дозволятимуть певне збереження автономії країни, але для самої Турецької Республіки такий розвиток подій буде зовсім не прийнятним.

Дослідження політико-правової позиції держав-членів Європейського Союзу щодо вступу Турецької Республіки до Європейського Союзу свідчить про існування найпотужнішого аргументу «проти», а саме економічної сторони питання. Встановлено, що держави-члени Європейського Союзу вважають, що Європейський Союз не в змозі оплатити таке злиття, оскільки одна тільки Турецька Республіка потребує стільки ж коштів, скільки усі десять країн, що вступили до Європейського Союзу 1 травня 2004 року. Рівень турецької економіки все ще далекий від європейського, а для того, щоб підтягнути Турецьку Республіку до європейських стандартів життя, необхідні величезні й системні зусилля з перерозподілу коштів від європейських платників податків, а це виснажуватиме Європу безгарантії на успіх у самій Турецькій Республіці. При подальшому погіршені ситуації у сфері прав людини та подальшій відмові Турецької Республіки від принципу світськості на користь ісламізму, очевидно, що країну виключать з Ради Європи, а позиція держав-членів Європейського Союзу щодо набуття країною членства в європейському клубі стане переважно «проти».

Дослідження участі Турецької Республіки в процесах європейської інтеграції включає системний аналіз реформ правлячої Партії справедливості та

розвитку у світлі інтеграції законодавства Турецької Республіки до законодавчої бази Європейського Союзу. Розглядається стан захисту прав людини як обов'язкового стандарту міжнародного права на шляху вступу Турецької Республіки до Європейського Союзу. Проаналізовано відповідність законодавства Турецької Республіки вимогам митного союзу в аспектах її досягнення та проблем щодо такої відповідності. Встановлено перспективи інтеграції Турецької Республіки у сферу зовнішньої політики та політики безпеки Європейського Союзу.

Відзначається, що широкомасштабні реформи у сфері демократії, верховенства закону та прав людини в Турецькій Республіці, що були здійснені під керівництвом Партії справедливості та розвитку, дають можливість стверджувати, що вплив гармонізаційних пакетів на життя країни став революційним, оскільки саме вони позитивно змінили чинне законодавство Турецької Республіки у законодавчій, виконавчій і судовій сферах. Європеїзація законодавства Турецької Республіки також була успішною з точки зору зміцнення позицій громадського суспільства в країні шляхом демократизації реформ в області права та сприяння розуміння народом Турецької Республіки сутності європейських норм і реформ. Водночас стверджується, що європеїзація законодавства Турецької Республіки в багатьох сферах, включаючи сферу соціальної політики, екології, міграції та політики притулку, залишалась дуже слабкою через існування внутрішніх факторів у країні. Аргументується, що часовий період 2011–2020 років характеризується чималим спадом інтенсивності проведення будь-яких реформ Європейського Союзу в Турецькій Республіці, а також початком подій, що призвели в майбутньому до численних і грубих порушень вже реформованого законодавства Турецької Республіки відповідно до потреб Європейського Союзу.

Аргументується, що Турецька Республіка здійснила широкомасштабний процес реформ з метою забезпечення фундаментальних прав і свобод людини в країні. Доведено, що чималі досягнення Турецької Республіки були пов'язані з

відміною смертної кари, прийняттям і виконанням на практиці політики «нульової толерантності» щодо знущань та нелюдського поводження з людьми, приведенням у відповідність до демократичних норм громадсько-воєнних відносин у країні, прийняттям законодавчих актів, метою яких є забезпечення гендерної рівності, прийняттям Закону про виплату компенсацій жертвам тероризму тощо. Події 16 червня 2016 року фактично нівелювали усі досягнення Турецької Республіки у сфері прав людини та ще більше загострили складне соціально-політичне становище. Наголошується, що на сьогоднішній день існує чималий ризик повернення країни до практики смертної кари, що назавжди залишить в минулому євроінтеграційні амбіції сучасної Турецької Республіки. Доведено, що в країні спостерігається тривожна регресія в бік авторитарного й ісламістського напрямку, а вищі посадові персони, зокрема президент, та його прибічники заявляють, що не відступлять від намірів покарати винних і навести порядок у країні.

Проведений аналіз економічних відносин Турецької Республіки з Європейським Союзом у рамках митного союзу дав змогу констатувати, що саме він довгий час уявляв собою важливий наріжний камінь в інтеграції держави до Європейського Союзу. Наявність діючої ринкової економіки з рівнем макроекономічної стабільності, передбачуваний інвестиційний клімат, достатні людські та матеріальні ресурси, розвинена інфраструктура, ефективний вплив уряду країни на приведення законодавства Турецької Республіки у відповідність до нормативно-правової бази Європейського Союзу, підтримка малого та середнього бізнесу, успішна торговельна інтеграція з державами-членами Європейського Союзу тощо дозволили Турецькій Республіці стати достатньо привабливим партнером для усього європейського бізнесу. Разом з тим доведено, що процес виконання вимог митного союзу навіть після 20-ти років його існування є дещо незавершеним, а наявність позитивної динаміки розвитку економіки Турецької Республіки не означає, що вона могла б приєднатися до Європейського Союзу найближчим часом.

Комплексний аналіз питань співробітництва Турецької Республіки та Європейського Союзу у сфері оборони дозволяє констатувати, що Турецька Республіка могла б відігравати роль стратегічного партнера Європейського Союзу, враховуючи потужну армію Турецької Республіки: наземні, воєнно-морські сили, воєнно-промисловий комплекс тощо. Доведено, що Турецька Республіка знаходиться на перехресті практично кожного питання, яке має велике значення для європейського континенту – включаючи НАТО, Балкани, Кіпр, Егейське море, санкції щодо Іраку, відносини з Росією на Кавказі та в Центральній Азії, транзитні маршрути каспійської нафти та газу тощо, та може відігравати важливу роль у Європейському середземноморському співробітництві. Незаконна міграція є також одним з найважливіших факторів, що загрожують безпеці Європейського Союзу, а Турецька Республіка розглядається як коридор для транзиту величезних мас населення з країн Центральної Азії та Близького Сходу до Європи. Аргументується, що Турецька Республіка у вирішенні цього питання може бути державою-посередником у регіоні, а Європейський Союз відіграватиме в цьому процесі рішучу роль.

Розкриття й аналіз актуальності проблеми вступу Турецької Республіки до Європейського Союзу супроводжується історико-правовим аналізом становлення, поняття й особливостей поширення феномену «євроскептицизму» в Турецькій Республіці, євроінтеграційних амбіцій політичної еліти та її народу. Всебічний аналіз феномену євроскептицизму в Турецькій Республіці вказує на можливе існування як гнучкої, так і відкритої, тобто категоричної опозиції до процесу європейської інтеграції Турецької Республіки та є характерним як для політичних сил сучасної Турецької Республіки, так і для широких верств її населення. Наголошується, що євроскептицизм Турецької Республіки характеризується поділом на дві категорії – жорсткий та м'який, причому жорсткий євроскептицизм означає відкриту та категоричну відмову від європейської інтеграції як в економічному, так і в політичному плані. Доведено, що зростання антиєвропейських настроїв пояснюється довгостроковою принциповою

опозицією самого Європейського Союзу щодо Турецької Республіки, зростанням впевненості у собі Турецької Республіки, а також нескінченними суперечками між державами-членами Європейського Союзу відносно європейських характеристик Турецької Республіки, що вкрай зруйнували довіру турків до Європейського Союзу як до інституту.

Окремо досліджуються: вплив європеїзації Турецької Республіки на вирішення проблеми Кіпру; турецько-грецькі відносини на сучасному етапі в контексті вирішення Егейської суперечки та загрози *casus belli* в Егейському морі; позиція Турецької Республіки та держав-членів Європейського Союзу щодо вирішення вірменського питання в контексті європеїзації останньої та міжнародно-правових наслідків визнання геноциду вірмен 1915 року. Зазначається, що невирішення наведених проблем суттєво гальмує європейську інтеграцію держави та заважає реалізації її проєвропейських амбіцій.

Визначено актуалізацію відбудови стратегічних відносин між Турецькою Республікою та Україною, розвиток їх відносин з точки зору інтенсифікації двостороннього співробітництва та набуття ними членства у Європейському Союзі.

Системний аналіз перспектив співробітництва між Україною та Турецькою Республікою дозволяє дійти висновку, що для України, враховуючи швидку зміну ситуації у світі, появу нових регіональних і глобальних акторів та виокремлення нових пріоритетів зовнішньополітичного курсу Турецької Республіки, є важливим є не тільки вивчення інтеграційного досвіду Турецької Республіки, але й визначення конкретних напрямків співробітництва. Аргументовано, що активізація та розбудова нового формату співробітництва з Турецькою Республікою у сфері диверсифікації джерел і шляхів постачання енергоносіїв, забезпечення активної ролі України у формуванні нової системи транспортних комунікацій на Євразійському просторі та транзиту енергоносіїв із Близького Сходу та Каспію до Європи могло би стати міцною складовою становлення політично-економічно діалогу. Стверджується, що Україна та Турецька

Республіка взаємно доповнюють транспортно-комунікаційний коридор між Європою, Азією та Близьким Сходом і в такій якості є бажаними політичними та економічними партнерами для держав євразійського простору.

Акцитується чимала увага на тому, що після спроби військового перевороту в Турецькій Республіці 16 липня 2016 р. у Європейському Союзі не залишилося країни, яка б з розумінням сприйняла усі події, що відбуваються в її політичній сфері. Стверджується, що фактичною підставою для призупинення переговорів щодо вступу Турецької Республіки до Європейського Союзу може стати ст. 5 Рамкової Угоди між Європейським Союзом і Турецькою Республікою, яка передбачає, що в разі серйозного і постійного порушення в Турецькій Республіці принципів свободи, демократії, поваги прав людини та основних свобод і верховенства закону, на якому заснований Союз, Європейська Комісія, за своєю власною ініціативою або на вимогу однієї третини держав-членів, має право рекомендувати призупинення переговорів і запропонувати умови для можливого відновлення переговорів.

Ключові слова: євроінтеграція, Турецька Республіка, розширення Європейського Союзу, Копенгагенські критерії, євроскептицизм, законодавчі ініціативи, права людини, Кіпрська проблема, Егейська суперечка, геноцид вірмен.

ABSTRACT

Elmira R. Akhmedova. European Integration Processes in the Turkish Republic: a Historical and Legal Study. - Manuscript.

Thesis for the Candidate of Sciences degree in specialty 12.00.01 «Theory and history of state and law; the history of political and legal studies». – Mariupol State University; V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2020.

The dissertation is devoted to the research of major problems of the relations between the Republic of Turkey and the European Union in the context of the accession

of the Republic of Turkey to this international intergovernmental integration association.

It is considered the problem of the European Union enlargement after the adoption of the Lisbon Treaty in the context of the problems of the European Union functioning and some possible European Union transformational processes. It is also reseaches the political and legal position of the European Union member states regarding the accession of the Republic of Turkey to the European Union.

It is determined that the European Union enlargement at the present stage is much more complicated and ambiguous due to its scale and diversity. It is proved that the European Union no longer wants expansion because of the existence of a number of structural problems in applicant countries, including unfinished industrialization, privatization, high unemployment rates, high government debt, and so on. The essential disadvantages of the European Union enlargement will be its heterogeneity and weakness in the political sphere, the loss of internal integrity and unity and the negative impact of the new member states on the democratization of the European Union.

It is argued that the Lisbon Treaty marked a decisive step towards strengthening of the strategy for deepening cooperation with the European Union leaving a place for intergovernmental cooperation without gaining full membership in the European Union. It is intended to provide more flexible integration with some practical methods of differentiated integration in order to overcome the rigidity of the European Union's institutional and formal conditions in certain areas. It includes a number of existing forms of differentiated integration and enhanced cooperation or refusing of it, and also adds some new forms of structured cooperation. It is alleged that the Lisbon Treaty is linked to the direct integration of the Republic of Turkey into the European Union, since the relatively flexible borders of the future European Union integration will allow some kind of preservation of the country's autonomy, but this development will not be accepted by the Republic of Turkey itself.

The study of the political and legal position of the European Union member states on the Republic of Turkey accession to the the European Union points the most

powerful argument "against" that is the economic side of the issue. It has been established that the European Union member states believe that the the European Union is not in a position to pay for such a merger, since only one Republic of Turkey needs the same amount of money as all the ten countries that joined the EU on May 1, 2004. The level of the Turkish economy is still far from European, and in order to tighten the the Republic of Turkey to the European standards of living, huge and sustained efforts will be needed to redistribute funds from European taxpayers and it will deplete Europe without guaranteeing success in the Republic of Turkey itself. With further worsening human rights situations and the subsequent waiver of the Republic of Turkey from the principle of secularism in favor of Islamism, it is clear that the Republic of Turkey will be excluded from the Council of Europe, and the attitude of the European Union member states towards gaining membership in the European club will be mostly "against".

The study of the Republic of Turkey participation in European integration processes is accompanied by a systematic analysis of the reforms of the ruling Justice and Development Party in the light of the integration of the Republic of Turkey legislation into the European Union legal framework. The state of human rights protection is considered as a mandatory standard of international law on the way of accession of the Republic of Turkey to the the European Union. It is analized the compliance of the Republic of Turkey legislation with the requirements of the Customs Union in terms of its achievements and some problems with its compliance. It is also stipulated the perspectives of the Republic of Turkey integration into the sphere of foreign policy and security policy of the European Union.

It is noted that large-scale reforms in the field of democracy, rule of law and human rights in the Republic of Turkey, conducted under the leadership of the Justice and Development Party, make it possible to argue that the impact of harmonization packages on the life of the country has become revolutionary since they have positively changed the current legislation of the Republic of Turkey in the legislative, executive and judicial spheres of the country.

The Europeanisation of the Republic of Turkey legislation to the European Union norms and standards was also successful in terms of strengthening the position of civil society in the country through the democratization of legal reforms and the promotion of the understanding of the Turkish people with the essence of European norms and reforms. At the same time, it has been argued that the Europeanisation of the Republic of Turkey legislation in many areas, including social policy, ecology, migration and asylum policies, remained very weak due to the existence of internal factors in the country. It is argued that the period 2011-2018 is characterized as a period of considerable decline in the intensity of any European Union reforms in the Republic of Turkey, as well as the beginning of events that have led to numerous and gross violations of the already reformed the Turkish legislation in accordance with the needs of the European Union.

It is argued that the Republic of Turkey carried out a large-scale reform process in order to secure fundamental human rights and freedoms in the country. It has been proved that significant achievements of the Republic of Turkey were related to the abolition of the death penalty, the adoption and implementation in practice of zero tolerance policy for mistreatment and inhuman treatment, bringing in compliance with democratic norms the civil-military relations in the country, the adoption of legislative acts ensuring the gender equality, the adoption of the Law on Compensation of Victims of Terrorism etc. The events on June 16, 2016, virtually eliminated all the achievements of the Republic of Turkey in the field of human rights and further exacerbated the difficult socio-political situation. It is stressed that the Turkish government temporarily suspended the European Convention on Human Rights in 1950, and today there is a considerable risk of returning the country to the practice of the death penalty, which will permanently leave in the past the European integrational ambitions of the modern Republic of Turkey. It is proved that there is an alarming regression of the Republic of Turkey towards authoritarian and Islamist trends in the country, and senior officials in the person of the president and his supporters state that they will not depart from intentions to punish the perpetrators and restore order in the country.

The analysis of economic relations between the Republic of Turkey and the European Union within the framework of the Customs Union made it possible to state that for a long time that it was considered as an important cornerstone in the integration of the Republic of Turkey into the European Union. Availability of a functioning market economy with a level of macroeconomic stability, an expected investment climate, sufficient human and material resources, developed infrastructure, effective influence of the government on bringing the legislation of the Republic of Turkey in line with the European Union legal framework, supporting small and medium businesses, successful trade integration with the countries - European Union members allowed the Republic of Turkey to become a sufficiently attractive partner for the entire European business. At the same time, it has been proved that the process of fulfilling the requirements of the Customs Union even after 20 years of its existence is somewhat incomplete, and the presence of a positive dynamics of the economic development of the Republic of Turkey does not mean that the country could join the European Union in the nearest future.

A comprehensive analysis of defense cooperation issues between the European Union and the Republic of Turkey made it possible to determine that the Republic of Turkey could play the role of a strategic player in the European Union, including a powerful Turkish army, land, naval forces, a powerful military-industrial complex and so on. It is proved that the Republic of Turkey is at the crossroads of virtually every issue of great importance for the European continent - including NATO, the Balkans, Cyprus, the Aegean Sea, sanctions against Iraq, relations with Russia in the Caucasus and Central Asia, transit routes to Caspian oil and gas etc and can play an important role in the European Mediterranean partnership. Illegal migration is also one of the most important factors threatening the security of the European Union, and the the Republic of Turkey is seen as a corridor for the transit of massive populations from the Central Asia and the Middle East to Europe. The author is convinced that the Republic of Turkey in could be a mediating state in the region, and the European Union will play a decisive role in this process.

The disclosure and analysis of the actual problems of the Republic of Turkey accession to the European Union is accompanied by a historical and legal analysis of the formation, the concept and the features of the "Euroskepticism" phenomenon spread in the Republic of Turkey, the European integrational ambitions of the Turkish political elite and the Turkish people. A comprehensive analysis of the phenomenon of "Euroskepticism" in the Republic of Turkey points to the possible existence of both a flexible and an open, that is, a categorical opposition to the process of European integration of the the Republic of Turkey that is common for both the political forces of the modern Republic of Turkey and the broad layers of the population. It is stressed, 's the Republic of Turkey's Euro-skepticism is characterized by a division into two categories - rigid and mild, and, on the one hand, rigid Euro-skepticism means "open" and "categorical" rejection of European integration both in economic and political terms. It is proved that the growth of anti-European sentiment is explained by the long-term fundamental opposition of the European Union itself to the Republic of Turkey, the growth of self-confidence in the Republic of Turkey, as well as the endless controversy between the European Union member states regarding the European characteristics of the Republic of Turkey, that greatly destroyed the trust of the Turks in the European Union as an institution.

The influence of the Republic of Turkey 's Europeanisation on the solution of the Cyprus problem is studied separately; as well as today's Turkish-Greek relations in the context of the solution of the Aegean conflict and the threat of *casus belli* in the Aegean Sea; the attitude of the Republic of Turkey and the European Union member states towards solving the Armenian issue in the context of Europeanization of the last and international legal consequences of the recognition of the Armenian Genocide of 1915. It is noted that not solving of these problems significantly impedes European integration of the state and impedes the realization of its European ambitions.

It is studied the actualization of the restoration of strategic relations between the Republic of Turkey and Ukraine and the development of their relations in terms of

intensification of bilateral cooperation and their acquisition of membership in the European Union.

A systematic analysis of the prospects of cooperation between Ukraine and the Republic of Turkey allows to conclude that for Ukraine, given the rapid change in the situation in the world, the emergence of new regional and global actors and the separation of the new priorities of the foreign policy of the Republic of Turkey is important not only from the point of study the integration experience of the Republic of Turkey but also from the point of resolving some specific directions of cooperation. It was argued that activating and developing a new format for cooperation with the Republic of Turkey in the field of diversification of sources and routes of energy supplies, ensuring Ukraine's active role in the formation of a new system of transport communications in the Eurasian space and transit of energy from the Middle East and the Caspian Sea to Europe could become a solid component of formation of political - economic dialogue. It is argued that Ukraine and the Republic of Turkey mutually complement the transport and communication corridor between Europe, Asia and the Middle East and, as such, are desirable political and economic partners for the states of the Eurasian space.

A great deal of attention is paid to the fact that after the coup attempt in the Republic of Turkey on July 16, 2016, the European Union did not have a country that would understandably perceive all the events taking place in the political sphere of the Republic of Turkey. It is argued that the actual reason for suspending negotiations on the Republic of Turkey's accession to the European Union could be article 5 of the Framework Agreement between the European Union and the Republic of Turkey, which provides that "in the event of a serious and persistent violation of the principles of freedom, democracy, respect for human rights and fundamental freedoms and the rule of law in the Republic of Turkey, on which the Union, the Commission, on its own initiative or on the requirement of one-third of the Member States has the right to recommend suspension of negotiations and to propose conditions for possible renewal of negotiations.

Key words: eurointegration, the Republic of Turkey, the European Union enlargement, Copenhagen criteria, euroskepticism, legislative initiatives, human rights, Cyprus problem, Aegean dispute, Armenian genocide.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Ахмедова Е. Р. Причини євроскептицизму Туреччини в питанні вступу до Європейського Союзу. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2013. № 3. С. 58-62.
2. Ахмедова Е. Р. Перспективи інтеграції Туреччини у сфері зовнішньої політики та політики безпеки ЄС. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 4. С. 56-62.
3. Ахмедова Е. Р. Реформи Партії Справедливості та Розвитку в світлі інтеграції законодавства Туреччини до законодавчої бази Європейського Союзу. *Актуальні проблеми політики*. 2015. № 54. С. 91-106.
4. Ахмедова Е. Р. Вплив «європеїзації» Туреччини на вирішення проблеми Кіпру. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 2. С. 61-67.
5. Ахмедова Е. Р. «Casus Belli» в Егейському морі: міжнародно-правові підходи до примирення. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 2. С. 75-81.
6. Ахмедова Е. Р. Конституційний референдум в Туреччині 16 травня 2017 року: вплив на європейське майбутнє країни. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 2. С. 150-154.

Видання, що включені до міжнародної наукометричної бази даних “Index Copernicus International” (Польща):

7. Ахмедова Е. Р. Прагнення Туреччини до вступу в ЄС: політико-правова позиція держав-членів. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія «Право»*. 2014. № 7. С. 274-284.

8. Ахмедова Е. Р. Туреччина як потенційний суб'єкт майбутньої міграції в Європейський Союз чи притулок для мігрантів. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія «Право»*. 2013. № 6. С. 243-252

Тези доповідей на конференціях:

9. Ахмедова Е. Р. Перспективи подальшого розширення Європейського Союзу: міф чи реальність? // Сучасні тенденції розвитку юридичної науки та практики: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (22-23 травня 2015 року, м. Кривий Ріг). 2015. С. 9-11.

10. Ахмедова Е. Р. «Європеїзація»: щодо складності визначення поняття // Правова система Україна: сучасний стан та актуальні проблеми: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (24-25 квітня 2015 року, м. Івано - Франківськ). 2015. С. 6-9.

11. Ахмедова Е. Р. Євроскептицизм Туреччини: сутність поняття та передумови поширення // Верховенство права та правова держава: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (16-17 жовтня 2015 року, м. Ужгород). 2013. С. 239 – 241

12. Ахмедова Е. Р. Вірменське питання в контексті європеїзації Туреччини // Сучасний стан і перспективи розвитку держави і права: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (17-18 червня 2016 року, м. Львів). 2016. С. 7-9.

13. Ахмедова Е. Р. Трансформація зовнішньої політики Туреччини як запорука спокою ЄС в нестабільних регіонах // Законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та перспективи розвитку матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (12-13 лютого 2016 року, м. Херсон). 2016. С. 7-10

14. Ахмедова Е. Р. Європейське майбутнє Туреччини та України: спільність та відмінність // Держава і право незалежної України: здобутки та перспективи: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (24 червня 2016 року, м. Одеса). 2016. С. 48-50

15. Ахмедова Е. Р. Військовий переворот в Туреччині 16 липня 2016 року: причини провалу та демократичне майбутнє країни // Правова реформа та

забезпечення демократизаційних процесів і національної безпеки України: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (14-15 жовтня 2016 року, м. Одеса). 2016. С. 6-10.

16. Ахмедова Е. Р. Transformation of the Turkey Foreign Policy After the July 16 Coup Failed // Розвиток правового регулювання у Східній Європі: досвід Польщі та України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (27-28 січня 2017 року, м. Сандомир, Польща). 2017. С. 7-10.

17. Ахмедова Е. Р. Призупинення переговорів щодо вступу Туреччини до Європейського Союзу: причини та наслідки // Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 квітня 2017 року, м. Ужгород). 2017. С. 8-11.

18. Ахмедова Е. Р. The European Migrant Crisis and Turkey Role as a Refugee Host State // Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (19 травня 2017 року, м. Одеса). 2017. С. 138-142.

19. Ахмедова Е. Р. The reasons of Euroscepticism in the European Union and some possible scenarios for the future EU Functioning // Актуальні проблеми вдосконалення та правозастосування: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (26-27 жовтня 2018 року, м. Запоріжжя). 2018. С. 7-10.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

20. Ахмедова Е. Р. Захист прав людини як обов'язковий стандарт міжнародного права на шляху вступу Туреччини до Європейської спільноти. *Вісник Центральної Вибірчої Комісії*. 2015. № 1 (31). С. 76-84.

21. Ахмедова Е. Р. Визнання Туреччиною «геноциду» вірмен 1915 року як обов'язкова вимога вступу країни до Європейського Союзу. *Актуальні проблеми політики*. 2017. № 60. С. 142-154.

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА СКОРОЧЕНЬ	20
ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ 1. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РОЗШИРЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ІНТЕГРАЦІЮ ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ДО ЦІЄЇ СПІЛЬНОТИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	30
1.1 Розширення Європейського Союзу після укладання Лісабонського договору в контексті функціонування самого Європейського Союзу та можливих трансформаційних процесів.....	30
1.2 Політико-правова позиція держав-членів Європейського Союзу щодо вступу Турецької Республіки до Європейського Союзу.....	54
Висновки до розділу 1.....	74
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ НОРМАТИВНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТУРЕЦЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ ПРОЦЕСІВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ.....	77
2.1 Реформи Партії справедливості та розвитку у світлі інтеграції законодавства Турецької Республіки до законодавчої бази Європейського Союзу та їх вплив на правові процеси.....	77
2.2 Діяльність Турецької Республіки щодо нормативно-правової регламентації та реалізації захисту прав людини як обов'язкового міжнародно-правового регіонального стандарту на шляху її вступу до Європейського Союзу.....	100
2.3 Актуальні питання відповідності національного законодавства Турецької Республіки вимогам Митного союзу Європейського Союзу.....	112
2.4 Перспективи правової інтеграції Турецької Республіки у сферу зовнішньої політики та політики безпеки Європейського Союзу.....	126
Висновки до розділу 2.....	141

РОЗДІЛ 3. ОКРЕМІ НАПРЯМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВСТУПУ ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....144

- 3.1 Поняття й особливості поширення «євроскептицизму» в Турецькій Республіці в контексті динаміки євроінтеграційних амбіцій політичної еліти та народу Турецької Республіки, його вплив на правові характеристики цих процесів.....144
- 3.2 Вплив тенденції європеїзації Турецької Республіки на міжнародно-правові основи вирішення проблеми Кіпру.....161
- 3.3 Турецько-грецькі відносини в контексті об'єктивізації вирішення Егейського спору та загрози casus belli в Егейському морі: міжнародно-правова характеристика.....178
- 3.4 Співвідношення європейських намагань Турецької Республіки та необхідності вирішення питання геноциду вірмен Отаманською імперією 1915 року: політико-правові аспекти.....191
- 3.5 Правові та організаційні засади побудови стратегічних відносин між Турецькою Республікою та Україною в контексті перспективи набуття ними членства в Європейському Союзі.....204
- Висновки до розділу 3.....217
- ВИСНОВКИ.....221**
- СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....226**
- ДОДАТКИ.....260**

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА СКОРОЧЕНЬ

Європейський Союз - ЄС

Турецька Республіка - ТР

Лісабонський Договір - ЛД

Спільна зовнішня політика і політика безпеки ЄС - СЗППБ

Європейський парламент - ЄП

Християнсько – демократичний Союз Німеччини - ХДС

Соціал-демократична партія Німеччини - СДП

Ліга Півночі Італії - ЛП

Народна Партія Іспанії - НП

Європейська Конвенція з прав людини - ЄКПЛ

Європейська комісія - ЄК

Партія справедливості та розвитку - АКР

Генеральний секретаріат ради ЄС - ПСР

Європейський суд з прав людини – ЄСПЛ

Національний інститут з прав людини – НПЛ

Митний Союз – МС

Партія щастя – ПЩ

Республіканська народна партія – РНП

Кримінальний Кодекс – КК

Демократична партія народів – ДПН

Партія націоналістичного руху – ПНР

Конвенція ООН з морського права – ЮНКЛОС

Міжнародна організація цивільної авіації – ІКАО

Шанхайська організація співробітництва - ШОС

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Актуальність взаємодії Турецької Республіки (далі – ТР) та Європейського Союзу (далі – ЄС) представляє неабиякий науковий інтерес, а двосторонні відносини ТР з ЄС носять складний, суперечливий та амбівалентний характер, що виявилось як у міжнародно-правових актах і відносинах, так і в процесах, які обумовлювали необхідність адаптації системи права першої до стандартів другого.

З часів заснування ТР одним з пріоритетів зовнішньої політики країни є розвиток її відносин з європейськими державами. В останні десятиріччя мова йде про міжнародно-правові аспекти відносин з ЄС. Вони мають свою історію, пов'язану з динамікою відповідних правових інститутів і політики, що обумовлювала їх зміни. У жовтні 2005 року ЄС прийняв рішення щодо початку переговорів про вступ ТР до європейської спільноти. В самій ТР питання про вступ до ЄС є важливою соціально-політичною, економічною, самоідентифікаційною та навіть світоглядною проблемою останніх десятиліть, хоча з часом втрачає свою гостроту – відсоток громадян, які виступають за вступ до ЄС, з кожним роком суттєво зменшується. На особливу увагу й дослідження заслуговує історико-правова характеристика цих процесів.

Вважається наймовірнішим, що існує чимало переваг від майбутнього розширення ЄС за рахунок ТР, зокрема, здатність країни-апліканта посилити позицію ЄС у ролі глобального геостратегічного гравця, враховуючи її значимість у регіоні, потужну економіку, збройні сили тощо, але звинувачення ТР у недотриманні ключових принципів, що очікуються від ліберальної демократії та її втілення у формі правової держави й забезпечення верховенства права, значно гальмує процес і ставить під сумнів можливість його успішного завершення. Успіх переговорів щодо вступу ТР до ЄС та їх юридичне закріплення ознаменувє безпрецедентну подію вступу до «християнського клубу» мусульманської країни, культурно-релігійні особливості якої значно відрізняються від загальноєвропейської системи цінностей і традицій ЄС. Виникає цікавий у

правовому відношенні процес інтеграції світської правової системи мусульманської країни до, по суті, романо-германської (після брекзиту Великобританії) за характером правової системи наддержавного утворення.

Відносини «Турецька Республіка – Європейський Союз» – це безперервний інтеграційний процес з його різноманітними міжнародно-правовими аспектами, а також відносини, що мають найдовшу постійно діючу асоціацію в Спільноті та представляють собою перший реально функціонуючий у ЄС митний союз з третьою країною. Саме тому актуальність всебічного розвитку міждержавних і міжнародно-правових відносин ТР з ЄС є досить високою наразі, враховуючи той факт, що переговорний процес ще продовжується.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації є складовою частиною науково-дослідної роботи кафедри права та публічного адміністрування Маріупольського державного університету «Актуальні конституційні та міжнародно-правові проблеми становлення, розвитку та функціонування публічної влади в Україні в умовах міждержавної інтеграції» (державний реєстраційний № 01080008427).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є історико-правовий аналіз взаємодії ТР з ЄС після відкриття офіційних переговорів з ТР в 2005 році до 2019 року включно. На основі цього досліджуються сучасні правові проблеми європейської інтеграції та здатність ЄС до подальшого розширення, а також його спроможність витримати майбутні ризики, які вона потягне за собою. Саме розуміння міжнародних тенденцій глобального рівня дає можливість зазначити, що успіхи та невдачі ЄС залежатимуть головним чином від того, чи зуміють його лідери забезпечити злагодженість у процесі поглиблення й розширення європейської інтеграції та удосконалення її правових і організаційних основ. Для досягнення цієї мети в роботі були поставлені наступні завдання:

- з'ясувати можливості, здійснити аналіз перспектив і проблем розширення ЄС у XXI столітті, а також особливості розвитку ЄС на сучасному етапі та його правові аспекти;

- провести аналіз політико-правової позиції держав-членів ЄС щодо перспективи вступу ТР до європейської спільноти та причини можливого набуття ТР міжнародно-правового статусу привілейованого партнера ЄС як альтернативи повному членству ТР у ЄС;

- надати загальну оцінку розвитку правових характеристик всебічних взаємовідносин між ТР та ЄС з моменту відкриття офіційних перемовин;

- розкрити сутність євроінтеграційного курсу Партії Справедливості та Розвитку як основного чинника стимулювання відповідних правових процесів і законодавчих ініціатив уряду в наближенні законодавства ТР до нормативно-правової бази ЄС та його подальшої адаптації;

- з'ясувати існуючі проблеми та досягнення у сфері прав людини з точки зору стандартів міжнародного права, а також особливості правового супроводу інтеграції ТР в європейський простір у контексті діяльності Європейського суду по правам людини;

- окреслити головні виклики європейській політиці безпеки та оборони на сучасному етапі та їх правовим ознакам, дослідити можливий внесок ТР в архітектуру європейської системи безпеки як члена НАТО й потенційної держави-члена ЄС з відповідним юридичним закріпленням;

- розкрити організаційно-правові передумови економічних досягнень, дослідити існуючі проблеми у сфері співробітництва ТР з ЄС у рамках Митного Союзу та юридично-значущі дії щодо їх розв'язання;

- визначити правові аспекти впливу «європеїзації» ТР на вирішення проблеми Кіпру, Егейської суперечки та визнання геноциду вірмен у контексті аналізу минулих і теперішніх відносин між конфліктуючими сторонами, а також проаналізувати досягнутий прогрес на шляху остаточного врегулювання конфліктів міжнародно-правовими засобами;

- з'ясувати причини та особливості формування євроскептицизму серед політичної еліти ТР щодо вступу країни до ЄС, а також суспільну думку

турецького народу щодо подальшої участі країни в процесах європейської інтеграції; їх вплив на відповідні правові та міжнародно-правові процеси;

- визначити особливості стратегічних відносин між ТР та Україною, розкрити правові аспекти розвитку двосторонніх відносин з точки зору набуття обома країнами членства у ЄС.

Вирішення цих завдань дозволить прояснити питання щодо впливу розширення ЄС на схід на всю міжнародно-правову систему міжнародних відносин.

Об'єктом дослідження є міжнародні та міждержавні відносини між ТР та ЄС з питання вступу ТР до ЄС в їх історико-правовій ретроспективі та сучасних реаліях.

Предметом дослідження є історико-правове дослідження євроінтеграційних процесів у ТР.

Методи дослідження. Дисертаційне дослідження здійснено на підставі комплексу філософських, загальнонаукових і спеціально-наукових методів. Найбільш загальним є метод діалектики, завдяки йому правові процеси, що характеризують проблематику вступу ТР до ЄС, набули свого належного оформлення та розвитку.

Явища і процеси відповідного спрямування як політичного характеру, так і їх правове закріплення, розглядалися в контексті розвитку правової системи ТР як світської держави, завдяки системно-структурному загальнонауковому методу історико-правових досліджень. Застосовувалися й неодмінно присутні в дослідженні складові логічного методу: аналіз і синтез, індукція та дедукція, абстрагування.

Серед спеціально-наукових методів дослідження на особливу увагу заслуговує історико-правовий (історико-генетичний у правовому аспекті), завдяки якому здійснено історико-правову характеристику формування євроінтеграційної політики ТР та її правове закріплення у їх генезисі й становленні (розділ 1), а також відповідних процесів розвитку нормативної бази.

На різних етапах дослідження використовувалися: порівняльно-правовий метод – для визначення напрямків розвитку державно-правових явищ в країні з урахуванням позитивного розвитку зарубіжних країн; формально-юридичний метод – при відокремленні ознак, притаманних ТР як суб'єкту міжнародного права на підставі чинного законодавства країни; проблемно-хронологічний метод – при дослідженні розвитку та становлення міжнародно-правових відносин ТР з ЄС з точки зору історичної динаміки; порівняльно-історичний метод – при формуванні загальних рис предмета дослідження та виявлення нових тенденцій у розвитку взаємодії ТР та ЄС; логіко-юридичний метод – для дослідження перспектив розвитку законодавства ТР відповідно до нормативно-правової бази ЄС.

Інформаційною базою дослідження є наукові та аналітичні праці вітчизняних і закордонних учених, офіційні публікації та матеріали інституційних органів ЄС і міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ, СОТ), періодичні видання, матеріали міжнародних конференцій, експертні оцінки рейтингових агентств, інтернет-ресурси тощо.

Нормативну та емпіричну основу дослідження становлять: Конституція ТР, законодавство ТР і право ЄС, Укази Президента ТР, постанови Парламенту ТР, нормативно-правові акти Європейського Парламенту.

Наукова новизна отриманих результатів. У межах здійсненого автором дослідження одержано такі результати, що мають наукову новизну:

уперше:

- розкрито механізм формування політичних рішень міжнародно-правового характеру правлячою політичною партією в умовах авторитарного політико-правового режиму ТР та їх втілення у відповідні нормативні приписи;
- розкрито особливості конституційних реформ, законодавчих ініціатив уряду ТР та їх нормативно-правової реалізації у контексті наближення національного законодавства до стандартів правової системи ЄС;

- показано особливості правової культури та правової свідомості політичної еліти ТР у контексті євроінтеграційних прагнень, причини та характеристику турецької версії євроскептицизму;

- охарактеризовано правову позицію держав-членів ЄС щодо вступу ТР до цієї спільноти, яка розташована в спектрі між підтримкою вступу ТР до ЄС та несприйняттям її як члена ЄС;

- розкрито правову характеристику заходів ТР щодо європейської інтеграції в їх ретроспективному розвитку, формування та реалізації її політики в європейських інтеграційних інституціях, які прямо чи опосередковано впливають на процес її формування та реалізації;

удосконалено:

- висновок відносно впливу європейського вектору турецької політики на міжнародно-правову позицію щодо спірних і конфліктних питань як історії, так і сучасності (проблема Кіпру, Егейська суперечка, геноцид вірмен та ін.);

- історико-правову характеристику конституційної реформи в ТР, її спрямованість на розширення переліку прав людини відповідно до міжнародно-правових зобов'язань держави; висновок про залежність правозастосовної практики щодо забезпечення прав людини та темпів європейської інтеграції ТР;

набули подальшого розвитку:

- визначення співвідношення внутрішніх і зовнішніх чинників на процес формування сучасної політики безпеки й оборони ТР та її нормативно-правове закріплення; її внесок в безпеку європейського континенту;

- аналіз двосторонніх міжнародно-правових відносин ТР та України з позиції можливості набуття цими державами членства у ЄС та дослідження можливих напрямків розвитку правових засад двосторонніх відносин в умовах відсутності статусу держав-членів ЄС і наявності інтересів у різних сферах стратегічного партнерства.

Практичне значення результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що вони дозволяють поглибити знання про роль та значення розширення

ЄС і вивчити досвід окремо взятої держави на шляху виконання умов вступу до нього. Таке значення роботи можна визначити за наступними напрямками:

- у *правотворчій діяльності* – для удосконалення законодавчої бази України щодо її перспективного вступу до ЄС, його нормативно-правового супроводження та забезпечення, розробки процесуального законодавства в цій сфері тощо;

- у *науково-дослідницькій діяльності* – для вивчення теоретичного та практичного досвіду організаційно-правових заходів ТР щодо набуття членства у ЄС;

- у *навчальному процесі* – матеріали дисертації можуть бути використані в процесі викладання навчальних дисциплін «Право ЄС», «Міжнародне публічне право», «Міжнародні відносини та світова політика», «Зовнішня політика України», для підготовки відповідних розділів навчальних видань – підручників, навчальних посібників, курсів лекцій, практикумів з історії та теорії держави і права, конституційного права України та зарубіжних країн, з актуальних питань європейській інтеграції, а також при здійсненні подальших досліджень, присвячених проблематиці розширення ЄС, регіональній інтеграції та міжнародних відносин, для навчально-методичного забезпечення викладання відповідних навчальних дисциплін у вищих навчальних закладах юридичного профілю;

- у *сфері практичної діяльності* – положення та висновки дослідження мають праксеологічне значення для профільної юридично-значущої діяльності органів зовнішніх зносин України, причому як всередині держави, так і за кордоном; вироблення зовнішньополітичних орієнтирів України щодо її інтеграційних устремлінь до європейської спільноти, відомств, що безпосередньо залучені до здійснення зовнішньої політики та її міжнародно-правового закріплення, а також тих, що займаються аналізом і прогнозуванням зовнішньої політики ТР зокрема та ЄС у цілому.

Апробація матеріалів дисертації. Основні результати роботи пройшли апробацію і були оприлюднені у виступах на наукових конференціях, у тому числі на:

- *міжнародних науково-практичних конференціях*: «Сучасні тенденції розвитку юридичної науки та практики» (м. Кривий Ріг, 22–23 травня 2015 р.), «Верховенство права та правова держава» (м. Ужгород, 16–17 жовтня 2015 р.), «Сучасний стан та перспективи розвитку держави і права» (м. Львів, 17–18 червня 2016 р.), «Розвиток правового регулювання у Східній Європі: досвід Польщі та України» (м. Сандомир, Польща, 27–28 січня 2017 р.), «Реформування законодавства в Україні та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії» (м. Ужгород, 21–22 квітня 2017 р.), «Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє» (м. Одеса, 19 травня 2017 р.), «Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування» (м. Запоріжжя, 26–27 жовтня 2018 р.);

- *всеукраїнських науково-практичних конференціях*: Четвертій Всеукраїнській науково-практичній конференції «Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми» (м. Івано-Франківськ, 24–25 квітня 2015 р.); «Законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та перспективи розвитку» (м. Херсон, 12–13 лютого 2016 р.); «Держава і право незалежної України: здобутки та перспективи» (м. Одеса, 24 червня 2016 р.); «Правова реформа та забезпечення демократизаційних процесів і національної безпеки в Україні» (м. Одеса, 14–15 жовтня 2016 р.) (*тези опубліковано*).

Публікації. Основні положення і результати дисертаційного дослідження опубліковано у 8 наукових фахових виданнях з юридичних наук, у тому числі дві – у виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз, а також у 11 тезах доповідей на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертаційного дослідження визначені його змістом, метою та поставленими завданнями. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що включають одинадцять підрозділів, загальних висновків, списку

використаних джерел. Загальний обсяг дисертації 262 сторінки. Список використаних джерел містить 279 найменувань.

РОЗДІЛ 1

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РОЗШИРЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ІНТЕГРАЦІЮ ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ДО ЦІЄЇ СПІЛЬНОТИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

1.1 Розширення Європейського Союзу після укладання Лісабонського договору в контексті функціонування самого Європейського Союзу та можливих трансформаційних процесів

Дослідження стану Європейського Союзу (далі - ЄС) та його правової характеристики на сучасному етапі необхідно здійснювати з урахуванням того, що ЄС у XXI столітті характеризується двома основними тенденціями. Перша – розширення, яке включало країни Східно-Центральної Європи, друга – неможливість втілення реформ, направлених на поглиблення співпраці з усіма державами-членами ЄС. Договір, який заснував Конституцію для Європи, мав стати новим міжнародно-правовим документом, який би витіснив більшість раніше прийнятих законодавчих актів і став символом реформаторських ідей. Але через неприйняття його громадянами Франції та Данії на референдумі 2005 року він не вступив у дію. Автор вважає, що в таких умовах ЄС потребував нової інституційної реформи та її правового закріплення, модернізації основоположного законодавства, зміцнення демократії через посилення ролі європейського парламенту й національних парламентів, збільшення прозорості бюрократичної системи, а керівні інститути потребували більше влади у вирішенні загальних питань, таких як безпека, боротьба зі зміною клімату, питання міграції тощо. Слід зазначити, що Лісабонський Договір (далі – ЛД) став другою спробою проведення реформ ЄС, був підписаний 13 грудня 2007 року головами держав та урядами держав-членів ЄС і мав повну назву «Лісабонський договір, що вносить зміни до Договору про Європейський Союз та Договору про створення Європейської Спільноти» [252, с. 15].

Найголовнішим у прийнятті ЛД, на думку автора, стало подолання інституційної кризи, що призвела до призупинення прийому нових членів. На думку автора, можна погодитися з С. Ю. Кашкіним, який вважає, що підписанню ЛД передували зміни, які відбувалися в ЄС за останні десятиліття: розміри ЄС, його якісні характеристики, склад, економічне положення, політична вага на світовій арені тощо. Різноманіття ЄС почало переважати над єдністю. Система органів та інститутів, порядок узгодження та прийняття ними рішень також не встигали за потребами дійсності, що швидко змінювалася. Пересічні громадяни не завжди розуміли й підтримували діяльність ЄС і його органів. ЄС, що розширювався, ставав все менш керованим, недостатньо демократичним і прозорим, нездатним гнучко й ефективно реагувати на виклики сьогодення та вже не вмівся в старому організаційному й правовому «одязі», що тріщав по швам [0, с. 114].

Аналіз основних положень ЛД свідчить про внесення інституційних змін до існуючих установчих договорів ЄС, а успішне завершення даного етапу реформування ЄС, слід відзначити, відкрило чималі можливості для інших ресурсномістких перетворень. Водночас автор вважає, що нинішній процес розширення ЄС є набагато складнішим і дещо неоднозначним через свої масштаби і різноманіття: кількість кандидатів, територія, населення, неоднорідна історична та культурна спадщина тощо. Європейська інтеграція на сьогоднішній день охоплює не лише економічні аспекти, але й зовнішню політику, правосуддя, внутрішні справи тощо. Питання полягає саме в досягненні балансу між доцентровими силами інтеграції, спільними інтересами і перевагами, а також збереження власної національної самобутності, суверенітету [0, с. 6,8].

Аналіз як зарубіжних, так і вітчизняних джерел щодо міжнародно-правового забезпечення майбутнього розширення ЄС дає досить неоднозначні висновки щодо можливостей і перспектив. Так, дослідник С. Гуцал вважає, що прийняття ЛД відкрило нові можливості для подальшого розширення ЄС, але воно має чимало особливостей [0]. Дослідник В. І. Бабаєвська переконана, що ЛД

є результатом оптимізованої інституційної рівноваги між великими й малими державами-членами, наднаціональними й міжурядовими чинниками, що об'єктивно надає змогу розширеному ЄС функціонувати більш узгоджено та ефективно в межах реалізації спільної політики і на міжнародній арені. Все упорядковано так, щоб держави, які бажають у подальшому поглиблювати інтеграцію в межах ЄС, не були б зв'язані юридичними обмеженнями з боку інших держав-членів, які не бажають йти таким шляхом. ЛД, на думку дослідника, відкриває перспективи для побудови багатовекторного ЄС, а після проходження усіх перехідних періодів ЄС стане більш міцним, упорядкованим і раціональним інтеграційним об'єднанням, у той самий час складнішим, гнучкішим і багатовекторним [0, с. 33]. Головний спеціаліст центру досліджень і зовнішньої політики М. Рістецька, навпаки, схиляється до думки, що ЛД взагалі не створює нового політичного курсу чи законодавства, до якого мають прагнути країни-кандидати на вступ до ЄС. Він, на думку дослідниці, хоча й не вдосконалює процес розширення ЄС, але пропонує інституційні реформи, що можуть суттєво змінити підхід Союзу до країн-кандидатів на вступ, що своєю чергою вплине на європеїзацію Західних Балканських країн [235, с. 7].

На сьогоднішній день на вступ до ЄС претендують Ісландія, колишня Югославська Республіка Македонія (нині Північна Македонія), Чорногорія та Турецька Республіка (далі - ТР). Аналіз критеріїв набуття членства в ЄС свідчить, що вони не зазнали принципових змін у ЛД, проте помітна тенденція до ускладнення процедури вступу. Членом ЄС, як і раніше, може стати будь-яка країна, географічно розташована у Європі, яка відповідає критеріям, викладеним у Маастрихтському договорі [258], так званім Копенгагенським критеріям. Ці критерії визначено на засіданні Європейської Ради в Копенгагені у червні 1993 р., включають в себе: стабільність інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, повагу до прав людини, повагу і захист національних меншин (політичні критерії. – Авт.); наявність дієвої ринкової економіки та здатність витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у межах ЄС

(економічні критерії. – Авт.); здатність узяти на себе зобов'язання, що впливають із членства в ЄС, включаючи суворе дотримання цілей політичного, економічного, валютного союзу (інші критерії. – Авт.) [0, с. 5]. Дійсно, Стаття 49 ЛД декларує, що «...будь-яка європейська держава, яка визнає і шанує принципи, визначені у статті 1 а («Союз базується на повазі до гідності людської особи, свободи, демократії, рівності, верховенства права, поваги до прав людини та національних меншин. Ці, спільні для всіх держав-членів цінності, реалізуються в суспільстві, базованому на плюралізмі, недискримінації, толерантності, справедливості, солідарності та рівності чоловіків та жінок». – Авт.) і зобов'язується їх дотримуватись, зможе подати заявку про її прийняття в члени Союзу» [252].

Оцінка реального прогресу держав-кандидатів на вступ до ЄС проводиться, як і раніше, на підставі різних джерел інформації. Висновки Європейської Комісії (далі - ЄК) ґрунтуються на звітах Європарламенту (далі – ЄП), оцінках держав-членів ЄС, роботі міжнародних організацій, зокрема Ради Європи та ОБСЄ, міжнародних фінансових інститутів, неурядових організацій тощо [174, с. 6].

Доцільно приділити увагу саме аналізу перспектив подальшого розширення ЄС після прийняття ЛД і правових характеристик цього процесу. Дослідження джерел за даним питанням дозволяють висловити думку, що хоча багато країн східного та південно-східного крила бажають стати повноправними членами ЄС, але ЄС не бажає цього з деяких причин. По-перше, подальше розширення ЄС не матиме успіху, а буде для нього тягарем. Нові члени ЄС ще й досі економічно нерозвинені, їхні демократичні системи залишаються нестабільними та мають чимало структурних проблем: незавершену індустріалізацію та приватизацію, високий рівень безробіття, недостатні дії з боку уряду щодо забезпечення соціального благополуччя в країні, великий державний борг, зростаючу соціальну нерівність тощо. Дослідник І. Темель додає, що партійні системи країн-кандидатів, що постійно змінюються, зростаюча підтримка ультраправих партій, слабка адміністративна система, відсутність належного управління та високий

рівень корупції тією чи іншою мірою характеризують країни, що намагаються вступити до ЄС. Це своєю чергою матиме вплив на ЄС: по-перше, на функціонування його інститутів, по-друге, на відношення населення ЄС до самої ідеї інтеграції. Дилема, перед якою стоїть ЄС, на думку дослідника, матиме чималий вплив на його внутрішнє функціонування [253, с. 4-5]. Дослідник М. Рістецька вважає, що хоча ЛД, з одного боку, втілює новий і більш погоджений підхід у зовнішніх зносинах та їх міжнародно-правових аспектах, який допоможе ЄС працювати більш ефективно та послідовно в цілому у світі, а особливо в країнах, що увійдуть до нього; з іншого боку – очікується більша послідовність у підході до двосторонніх правовідносин і більше тиску на країни-кандидати щодо виконання ними усіх критеріїв членства ЄС, оскільки ЛД вводить додаткові вимоги стосовно прийняття Європейської Хартії з прав людини [235, с. 5]. Наприклад, Північна Македонія та ТР є країнами-кандидатами на вступ до ЄС, що підписали Європейську Конвенцію з прав людини, яка є невід'ємною частиною Хартії. Вони мають знайти способи трансформації законодавчих актів Конвенції до нових прав, що знаходять своє відображення в Хартії [0, с. 7].

Аналіз особливостей і спільних рис, притаманних кожному із розширень ЄС, дає змогу автору стверджувати, що на політику розширення ЄС та її правові підстави і закріплення фінансова й економічна кризи завжди мали та мають чи не вирішальне значення. Вивчені автором джерела свідчать, що з одного боку кризи вражають увесь ЄС, з іншого – сам ЄС має занадто різний правовий вплив на самі держави-члени ЄС. Перші країни, що сильно постраждали від кризи – не всі, але багато, це є нові держави-члени Східної Європи. Економіка, яка щойно почала трансформуватись, швидко втратила свої досягнення, державний борг країн зріс до неймовірних показників, а ЄС виявився не готовим надати допомогу новим членам. Країни могли б звернутися до Міжнародного Валютного Фонду, а це могло призвести до накладення ним режиму суворой економії, внутрішньої дестабілізації їхньої політичної системи та самого ЄС у майбутньому. Урешті-решт, це могло б ускладнити досягнення консенсусу між усіма державами-

членами ЄС щодо поглиблення інтеграційних процесів [0, с. 10] та їх організаційних і правових характеристик.

Іншою проблемою, що виникає в результаті фінансової кризи, є її відображення на самих державах-членах Єврозони. Зокрема, банкрутство (дефолт) Грецької Республіки призвело до девальвації Євро. Солідарність між державами-членами щодо надання допомоги Грецькій Республіці у вирішенні її фінансових проблем зовсім не відчувалася: Європейська Рада вимагала від Грецької Республіки дотримання режиму суворої економії, а Брюссель контролював його виконання. Фінансова криза ще більше загострила вже існуючі економічні відмінності між державами-членами ЄС: по-перше, між старими та новими державами-членами; по-друге, між північними та східними державами-членами ЄС. Це своєю чергою ще більше загострило відмінності на політичному рівні, не тільки між групами держав, але й між ключовими державами ЄС, такими як Франція та Німеччина [0]. Як наслідок, складаються чинники, що впливають як на саме європейське право, так і на правозастосовну практику, а також на міжнародно-правові аспекти двосторонніх відносин держав-членів ЄС.

Аналіз чималої кількості праць різних дослідників підтверджує висновки автора щодо політичних, економічних, фінансових, а також і правових ризиків від розширення ЄС. Зокрема, дослідник Н. Захарова вважає, що кожне наступне розширення ЄС буде занадто дорогим заходом (в якості прикладу навела його п'яте розширення) і фінансові витрати будуть тим негативним соціальним змістом, який, безсумнівно, впливатиме як на організаційні, так і на правові форми діяльності ЄС з його наддержавною правовою системою. Як приклад: сукупні витрати на нього в 2000–2009 роках склали 80 млрд євро, в тому числі 16 млрд – на загальну сільськогосподарську політику, 47 млрд – на фінансування через структурні фонди, решта – на адміністративні потреби та деякі інші заходи. Це саме та реальна правозастосовна практика, яка й показує дію положень Маастрихтського договору та інших норм права ЄС.

На думку вказаної дослідниці, досвіт попередніх розширень приводить до неоднозначних висновків. Грецька Республіка, Іспанія, Португалія та Ірландія на момент вступу до ЄС мали деякі риси економічного розвитку та його правових основ, досить схожі з країнами Центральної та Східної Європи до їхнього вступу до ЄС, та отримали чималий обсяг допомоги від ЄС, але розвивалися зовсім по-різному після вступу. Грецька Республіка за перші 15 років членства в інтеграційному утворенні стала ще біднішою у порівнянні з середнім рівнем ЄС. ВВП на душу населення скоротився з середнього рівня 80% на душу населення у 1981 році (100% у середньому по ЄС. – Авт.) до приблизно 64% у 1996. Дослідник вважає, що в Грецькій Республіці основними причинами повільного розвитку були неправильні рішення уряду країни у сфері економічної політики та їх закріплення у відповідних нормативно-правових актах, метою яких була націоналізація ряду компаній, неефективне правове регулювання у сфері державних фінансів тощо. Ірландія, навпаки, розвивалась швидкими темпами та не тільки досягла середнього рівня по ЄС, а й значно перевищила його. Однак цей стрибок було зроблено не одразу, а набагато пізніше. За часом він співпав з проведеними в Ірландії в 1990-ті роки організаційно-правовими заходами, спрямованими на реформи зі стимулювання підприємницької активності, залучення іноземних інвестицій, модернізації фінансової сфери тощо. Аналізуючи фактори, що впливають на економічний розвиток Грецької Республіки та Ірландії, більшість дослідників приходять до висновків, що основними причинами його прискорення або уповільнення були все ж таки дії самої держави, втілені у відповідну правову та організаційну форму. Правозастосовна ж практика на рівні інтеграційного утворення, включаючи рішення щодо вирівнювання рівнів економічного розвитку, відігравала менш важливу роль [0, с. 116].

Проведений автором дисертаційного дослідження детальний аналіз Доповіді Консультативної Ради по внутрішнім справам ЄС (далі – Рада) свідчить, що Рада вірить у процес розширення ЄС, оскільки він розпочався з часів Холодної війни та був більшою мірою успішним. Пропонуючи перспективу членства, ЄС

допомагав шляхом системних правозастосовних дій стабілізувати стан країн Центральної Європи, що мали політичні, економічні, соціальні та моральні проблеми; зробив важливий внесок у розбудову правових основ системи загальноєвропейської безпеки та сприяв успішному розвитку країн, що увійшли до нього. Крім того, встановлюючи певні умови членства в ЄС, він спонукав країни до проведення реформ у сфері демократії, верховенства закону, економіки, вирішення проблем щодо національних меншин тощо. В цілому, процес розширення мав дуже важливі результати, та ЄС втратив би чимало історичних можливостей, якщо знехтував цим. З іншого боку, в доповіді Ради йдеться про помилки, що були зроблені в процесі розширення ЄС. Свідченням цього, на думку Ради, був швидкий вступ Румунії та Болгарії до Європейської спільноти. Серед суттєвих недоліків розширення ЄС Рада також називає набуття ЄС певної неоднорідності та слабкості в політичній сфері, втрату внутрішньої цілісності та єдності, негативний вплив на демократизацію ЄС більшої кількості держав-членів, так як ЄС все більше віддаляється від ідеального політичного об'єднання.

Автор також поділяє позицію Ради відносно того, що подальше розширення ЄС зробить досягнення консенсусу з питань Спільної Зовнішньої Політики та Політики Безпеки (далі – СЗППБ) більш складним, особливо якщо країни, які вступають до ЄС, матимуть різні геополітичні інтереси та уявлення, правову культуру й традиції правового регулювання. Враховуючи, що для вирішення усіх суттєвих питань в даній сфері й надалі буде необхідно одноголосне прийняття рішень, держави-члени ЄС, звісно, не відмовляться від своїх національних інтересів задля питань міжнародного миру та безпеки, а це, на думку Ради, збільшить можливість створення міжнародно-правових актів про формування «коаліцій по бажанню» за тими чи іншими питаннями, хоча ЄС, у разі необхідності, зможе вжити відповідні заходи. Особлива увага в Доповіді також приділяється позиції ЄП, яка стає все більше негативною щодо подальшого розширення ЄС, а його позиція є важливою, оскільки за ним залишається останнє

слово в прийнятті рішення відносно вступу тієї чи іншої країни до Європейської спільноти [247, с. 14-16].

Дослідження та аналіз особливостей економічного й соціального розвитку країн після набуття ними членства в ЄС дають усі підстави вважати, що поряд з певними економічними та фінансовими труднощами, позитивними моментами розширення ЄС є висока інтегрованість економік країн членів ЄС, інтегрованість національних господарств, тобто єдиний ринок з вільним переміщенням товарів, послуг, капіталу та робочої сили, єдина валюта та єдина політика тощо. Особливо важливе, принципове значення мають адаптаційні (а також акультураційні) процеси у праві, формування правової культури на базі основоположних європейських цінностей. Інструментальне значення права забезпечує його специфічну, засадничу роль у створенні передумов для успішності, ефективності всіх наведених вище процесів.

Автор поділяє думку дослідника М. Захарії, який вважає розширення ЄС до 27-ми країн досить суттєвим завоюванням інтеграції. Процес проходив небезболісно, тривав довго та йому передувала велика підготовча робота. Так, обидва етапи (2004 та 2007 років) у цілому пройшли благополучно, а позитивні наслідки як для країн-новачків, так і для старожилів перевалюють над негативними. На переконання дослідника, узагальнюючи результати діяльності ЄС за останні роки, можна констатувати, що його позиції у світі зміцнилися. ЄС, що сприймався ще 10-15 років назад головним чином як торгово-економічний блок, зараз має усі підстави претендувати на роль геополітичної та економічної сили [277, с. 18]. Додамо, що інтеграція правових систем цих держав з правовою системою ЄС є невід'ємним чинником і умовою формування вказаної сили, одного з найпотужніших центрів впливу в сучасному світі.

Аналіз джерел щодо перспектив і наслідків юридичних явищ, спрямованих на майбутнє розширення ЄС, підтверджують думку автора, що зі вступом в силу ЛД проблем у ЄС не стане менше – криза в євроні потенційно загрожує довірі до єдиної європейської валюти, а також довгоочікуваному економічному

відродженню усього ЄС. Німеччина вже закликає до необхідності переглянути деякі ключові положення основних договорів ЄС щодо міжнародно-правового закріплення засад економічної та монетарної політик. Вірогідно, іншим значним питанням порядку денного буде правове регулювання економічних відносин, а також розмір і структура бюджету ЄС. У даній ситуації розширення ЄС, на відміну від минулої декади, вже не буде головним питанням порядку денного, і в даному контексті дуже важко уявити, що воно стане актуальним найближчим часом. Політичні еліти та громадські об'єднання усвідомлюють, що розширення вже не є грандіозним проектом ЄС, а це, своєю чергою, відбивається на зниженні рівня політико-правової підтримки в таких країнах-кандидатах на вступ до ЄС, як ТР, Північна Македонія тощо [198, с. 5]. Як справедливо зауважив дослідник Університету Олександра Йоана Куза М. Захарія – проблема навіть не в тому, чи відбудеться розширення ЄС, а в тому, чи буде ЄС готовий прийняти ризики, які розширення потягне за собою, тому що їх, як було зазначено вище, буде чимало. ЄС не зможе фінансувати розширення без постійної підтримки його держав-членів, водночас дослідниця вважає, що шлях до розширення не може бути призупиненим через нездатність держав-членів підтримувати проведення необхідних реформ у країнах-кандидатах на вступ до ЄС. Автор вважає: незважаючи на те, що ЄС не виявляє оптимізму щодо майбутнього розширення, а деякі держави більш стурбовані політичними та фінансовими витратами, які воно несе за собою, історичні аргументи розширення ЄС все ще існують, а їх не можна втрачати, щоб не послабити логічне пояснення необхідності європейської інтеграції. Кінцеве рішення буде політичним, оскільки сьогодні вживаються чималі заходи для звернення суспільної уваги на можливості, що йдуть від розширення ринку, підвищення безпеки та більш ефективного пан'європейського співробітництва у вирішенні таких проблем, як навколишнє середовище, організована злочинність тощо. Розширення ЄС є не тільки прекрасною мрією, але й реальною необхідністю для розвинених країн Європи [277, с. 51-52]. Саме

це й складає основу та зміст існуючих міжнародно-правових відносин, пов'язаних із розширенням ЄС.

Автор поділяє думку багатьох дослідників, які вбачають у ЛД певну загрозу втрати Європою своєї ідентичності. З юридичної точки зору – це питання державного суверенітету, одна з базових проблем теорії держави і права. Існує дві основні точки зору: перша, що ЄС обмежує суверенітет держав-членів, а друга – що шляхом передачі частини суверенних прав як ознак (елементів) державного суверенітету, вони навпаки його реалізують. ЛД зберіг у Преамбулі запропоноване «Конституцією ЄС», яка так і не вступила в силу, посилення на «культурну, релігійну та гуманістичну спадщину», на яких базуються універсальні цінності: «права людини, свобода, демократія, рівність та правова державність». Водночас, посилення на європейське коріння, якого намагались досягти окремі країни (Польща, Італія. – Авт.), не було досягнуто. Причинами цього є переговори з ТР щодо вступу до ЄС і той факт, що активних мусульман у Європі стає все більше та більше [0, с. 140]. При чому мова йде не про корінні мусульманські меншини десь на південних або південно-східних кордонах ЄС, а про солідні мусульманські діаспори низки країн «старої Європи», що виникли в результаті припливу іммігрантів. Європа, на думку дослідників, може сформувати свою ідентичність, відгороджуючись від зовнішніх сил, що сповідають неприйнятні їй цінності, але вона вже не може споруджувати бар'єри всередині себе [0, с. 52].

Дослідження та аналіз релігійного питання в контексті майбутнього розширення ЄС дає підставу стверджувати, що воно продовжує відігравати чималу роль у внутрішньо-європейських процесах і здатне викликати серйозні протиріччя. При цьому в суперечці про статус християн головними протиборчими сторонами виступають не тільки окремі країни, а й деякі представники естаблішменту ЄС. Тут можна говорити про боротьбу двох підходів, двох бачень майбутнього ЄС. З одного боку – це ліберальна, універсальна точка зору, що закладає в основу ЄС виключно секулярні, «загальнолюдські» цінності та їх

відображення у чинному національному та європейському праві, а з іншого – консервативний погляд, прихильники якого намагаються тією чи іншою мірою зберегти унікальність європейської історичної та культурної спадщини, невід'ємною частиною якої вони вважають християнство, з відповідним менталітетом і правовою культурою населення. І в тому, і в іншому таборі є свої «евроскептики» і свої «євроентузіасти», які впливають на формування правової політики, її нормативно-правове закріплення, врешті-решт, правореалізацію та правозастосування. Дискусія про роль християнства має значення не тільки в контексті питання про європейську ідентичність. Вона, як було сказано вище, тісно пов'язана з проблемою вступу до ЄС ТР. На думку колишнього президента італійського сенату М. Пера, яку він висловив перед депутатами ЄП на початку 2010 року, сучасна Європа переживає духовну кризу, відмовившись від свого християнського минулого, а прийом ТР у ЄС посилить положення справ. Члени ЄП впевнені, що в основі європейського суспільства має лежати спільна культурна спадщина, яку ЄС має зберегти. Вона нерозривно пов'язана з християнством і має стати головним критерієм визначення меж ЄС. Така точка зору знаходить широку підтримку, в тому числі й на рівні офіційного керівництва Німеччини та Франції, що представляють консерваторів. І хоча в ЄС є прихильники членства ТР (головним чином, представники ліберальних і соціал-демократичних партій), але й вони в цілому з обережністю висловлюються про європейські перспективи цієї країни (очевидно, з огляду на можливість широкого протесту громадян ЄС проти такого кроку). Хоча прихильники членства ТР здебільшого посиляються на недостатність проведених країною реформ в економічній і політичній сферах, однак, як здається, саме культурно-релігійні відмінності здатні остаточно закрити для ТР двері в ЄС. Попередні раунди розширення показали, що на певні економічні або політичні проблеми Брюссель готовий закрити очі, якщо того вимагають інтереси Європи, але вступ ТР здатний не тільки посилити соціальний і культурно-релігійний дисбаланс всередині ЄС, а

й зробити безглуздими всі спроби формування загальноєвропейської ідентичності, оскільки існуючі відмінності можуть стати непереборними [0, с. 55].

На думку дисертанта, різнорідність Співтовариства зростає все більше, що не може не відображатися на сприйнятті норм Європейського права у різних державах і регіонах Європи, а ще більше – на правозастосовній діяльності. Саме різнорідність ЄС суттєво ускладнює реалізацію реформ, скерованих на підвищення його ефективності, втілення відповідних приписів права. Цю думку, наприклад, не поділяє дослідник Ч. Віплош, який наводить дані, відповідно до яких у аспекті зовнішньої політики та політики оборони прийняття нових членів не збільшило ступінь гетерогенності, а націоналізм не отримав більш широкого розповсюдження. На його думку, розширення ЄС тільки додає переваг, проблема лише в тому, що більшість з них проявляються в довгостроковій перспективі, а не протягом, скажімо, одного виборчого терміну. Крім того, він вважає, що просто настав свого роду період «євросклерозу» як ознака особливостей правової свідомості, передусім представників політичної еліти. З цією думкою, своєю чергою, категорично не згодний дослідник Є. Соловйов, який вважає, що процес розширення ЄС йшов досить швидкими темпами, а втрата швидкості виглядає як негативний наслідок розширення. Дійсно, в історії європейської інтеграції було три періоди «застою», який змінювався акселерацією. Останнє прискорення після «євросклерозу» – так званий «перезапуск Європи» (80-ті роки, супроводжувався створенням відповідних нормативно-правових актів. – Авт.), привело до прийняття Єдиного Європейського Акту (англ. – SEA) [256] та створення Європейської Валютної Системи (англ. – EMS) [142]. П'яте розширення (2004 р.) дало хибне уявлення про прискорення, але це, очевидно, було не поглиблення інтеграції, а її розширення [0, с. 119-120].

Через зростання суттєвих відмінностей усередині європейського утворення та складностей в пошуку правових рішень, що влаштовували б усіх, набирає обертів поява феномену гнучкої інтеграції в ЄС. На практиці під гнучкою

інтеграцією розуміється можливість винятків із загальних правил ЄС та їх нормативно-правового (передусім міжнародно-правового) закріплення, різні конфігурації учасників усередині та поза правових рамок Співтовариства та ЄС. У тексті ЛД [248] підтверджені усі зафіксовані до цього прояви гнучкої інтеграції та додані нові, але принципових змін у дану сферу не було внесено. Важливо відзначити, що відповідно до договору, законодавство, прийняте в рамках так званого просунутого співробітництва, не розглядається в якості *acquis* а, отже, не є обов'язковим для прийняття та виконання країнами, що вже є членами Європейської спільноти. Так, ліквідація «третьої опори» в ЛД, що обумовлювала інтеграційне співробітництво судових і правоохоронних органів держав-членів ЄС, потягла за собою створення нових виключень у сфері кримінально-правового співробітництва, а також збільшення кількості виключень, які надаються окремим країнам у сфері свободи, безпеки та правосуддя. Усі зацікавлені учасники отримують те, чого хотіли – нові винятки або можливість швидко організувати просунуте співробітництво замість загального закону. Аналіз нормативних положень ЛД такого роду співробітництва дає підставу вважати, що ці нововведення, з однієї сторони, можуть полегшити і сам процес прийому нових членів до ЄС, з іншої – можуть бути «міною уповільненої дії», яка потенційно призведе до створення різних систем забезпечення безпеки в державах-членах ЄС. Крім того, постає дуже важливе питання, яке залишається без відповіді: як буде функціонувати ЄС за наявності в одній і тій самій області декількох груп з цілями, що не співпадають або є протилежними одна одній [0, с. 35-36].

Європейці за останні п'ять років стали менш сприятливо настроєними до процесу розширення як такого. В кінці 2008 року близько 36% респондентів висловилися проти розширення ЄС; з 2009 року цей відсоток збільшився до 40%, 45% в травні 2010 року та 50% в листопаді 2011 року. Відсоток людей, що виступають за розширення ЄС, починаючи з 2009 року впав нижче 50%, хоча ще в травні 2008 року середній відсоток людей, які не були проти розширення ЄС, складав 53%. Відповідно до результатів досліджень за 2018 рік, відсоток людей,

що висловлюються за або проти розширення ЄС, дуже відрізняється залежно від потенційного кандидату на вступ до ЄС: Швейцарія та Норвегія мають найбільший відсоток «за» (майже 80% європейців бажають бачити їх членами ЄС. – Авт.), тоді як інші країни підтримують тільки 30% опитуваних. Найменш популярними країнами (ТР, Албанія та Косово. – Авт.) є ті, що представляють собою відмінні релігії та культурні традиції. Крім того, серед країн, що мають найменшу підтримку, є колишні Югославські країни та Україна. Ця картина залишається незміною з 2008 року, тенденція втрати громадянами ЄС підтримки «кандидатів» продовжує набувати обертів [146].

Слід також відзначити, що упередження щодо майбутнього розширення ЄС пояснюється ще й стурбованістю держав-членів ЄС та європейців щодо того, що вступ націй зі слабою економікою та низькими доходами призведе до напливу дешевого та небажаного потоку мігрантів до ЄС. Зокрема, дослідник К. Арчік у своїй роботі зазначає, що саме через такі побоювання ЄС дозволив «старим» державам-членам встановити деякі тимчасові правові обмеження на трудову міграцію з тих країн, що приєдналися до ЄС у 2004–2007 роках. Водночас дослідження, що були проведені в державах-членах ЄС, які не вжили будь-яких тимчасових обмежень показали, що хоча вони й відчули збільшення кількості робітників з Центральної та Східної Європи, але кількість громадян, що пересувались зі сходу на захід після розширення ЄС, було порівняно невеликим. Крім того, іммігранти не потіснили місцевих працівників і не знизили суттєво їхні заробітні платні. В будь-якому випадку, такого роду занепокоєння існують, особливо коли це стосується вступу до ЄС великих і фінансово менш благополучних країн, таких як ТР або, можливо, Україна в довгостроковому терміні. Дослідник упевнений, що фінансові проблеми та боргова криза ЄС, що вразили країни Єврозони, призвели до сумнівів щодо майбутньої єдиної валюти ЄС і можуть потенційно уповільнити майбутній процес розширення ЄС. Лідери ЄС боротимуться не тільки з ліквідацією фінансових проблем Єврозони, але й неоднозначністю щодо майбутнього напрямку самого ЄС. У результаті, вони

будуть або менш схильними до просування порядку денного щодо розширення ЄС, або, навпаки, економічні труднощі ЄС можуть зробити приєднання до ЄС менш привабливим для деяких теперішніх і потенційних кандидатів на вступ. Адже країни протягом багатьох років мріяли про приєднання до ЄС, головним чином, через економічні переваги членства [0, с. 18-19].

Автор вважає, що в разі успішного вирішення усіх внутрішніх проблем і зі вступом до ЄС нових країн, місце Європи як актора на міжнародній арені значно підвищиться. Водночас єдність усередині європейської співдружності послабиться, а різниця між країнами та регіонами зросте. Хоча в економічному плані різниця між старими та новими членами більша, ніж була у 80-х роках ХХ століття, коли до ЄС вступили Грецька Республіка, Іспанія та Португалія – так зване південне розширення, але вона не є основною проблемою. Врешті-решт прийняття відповідних нормативно-правових актів і актів правозастосування у ЄС спрямоване на зменшення, нівелювання зазначених відмінностей. Для підтвердження цієї думки автор аналізує роботу дослідника В. Войке, який вважає, що політики великих держав, таких як Німеччина, населення якої складає більш ніж 82 млн, та Франція з 57 млн, побоюються того, що в ще більш розширеному ЄС вони втратять свій вплив. У такому разі очевидною є можливість формування нових форм коаліції, а старі правлячі нації можуть відігравати менш значиму роль в інтеграційному процесі. Цілком ймовірно, що партнерство Німеччини та Франції втратить свій вплив на процес європейської інтеграції, так як тенденція послаблення двосторонніх відносин вже спостерігається протягом останніх років. Франція на сьогоднішній день побоюється, що Німеччина може співробітничати з Польщею та зосередити свою політичну активність на Центральній Європі. Якщо ЄС поповниться 12-ма країнами, що подали заявки на вступ, територія співтовариства збільшиться на 24%, тобто ЄС матиме таких безпосередніх сусідів, як Росія, Україна та Білорусія, а це означатиме безпосередню близькість ЄС до кризових територій не тільки з точки зору проблеми імміграції та біженців, що само по собі стане значимим

викликом для розширеного ЄС, а й з точки зору воєнних дій у Кавказькому регіоні та конфліктів у таких ісламських країнах, як Азербайджан, Узбекистан, Казахстан, Киргизія тощо. Це, безумовно, матиме негативний вплив на ЄС – Європу. Чим більше ЄС наблизиться до кризових територій, тим більш актуальною буде тема створення стратегії, яка б відповідала такого роду викликам [272, с. 401-402].

Аналіз відповідних правових документів і праць дає змогу узагальнити, що всі учасники дискусій щодо наслідків нового розширення ЄС одностайні в одному пункті: його неоднорідність-гетерогенність різко зростає. Вона збільшується за декількома параметрами: за розмірами – великі й малі країни; за рівнями економічного розвитку – високо- і середньорозвинуті національні господарства; за станом систем ринкової економіки й демократії – зрілі й системи, що формуються; за географічним положенням держав-членів – Північний, Західний, Південний і Центральний регіони Європи. Все це має відображення у правових системах вказаних держав. Країни з однаковими або близькими параметрами – тим більше, якщо мова йде не про один, а два-чотири параметри, – тяжіють одна до одної й здатні поєднуватися в стійкі угруповання або тимчасові коаліції на основі спільних інтересів і завдань. У випадку виникнення несприятливих умов ЄС може розколотися на кілька регіональних угруповань або повністю «дезінтегруватися». Наступні 15-20 років будуть серйозним випробуванням не тільки міцності ЄС, але й життєвості самої ідеї європейської інтеграції та пов'язаних з нею правових явищ і процесів. Якщо відволіктися від зовнішніх факторів, успіхи й невдачі ЄС залежатимуть, головним чином, від того, чи зможуть його лідери забезпечити погодженість із поглибленням і розширенням інтеграції [0, с. 134]. Це обумовлюється передусім адаптацією та гармонізацією національних систем права до системи права ЄС.

Незважаючи на оптимістичні прогнози щодо подальшого розширення ЄС, автор дослідження також враховує фактори, які роблять майбутні інтеграційні процеси малоімовірним явищем. В якості прикладу автор наводить роботу В.Г.

Посельського, який вважає, що перспективи розширення ЄС після приєднання Хорватії залишатимуться непевними: рекордно швидкий поступ до членства в ЄС Ісландії (країна вже впровадила у своє законодавство близько двох третин нормативно-правового доробку ЄС у рамках Європейського економічного простору. – Авт.) може бути зупинено негативним результатом всенародного референдуму у цій країні; вступні переговори з ТР блокує Кіпр за підтримки Франції та Німеччини, тоді як на шляху Македонії до ЄС тривалий час лежала не вирішена суперечка з Грецькою Республікою щодо офіційної назви цієї колишньої республіки Югославії; своєю чергою, Чорногорія та Албанія демонструють, зокрема, слабку адміністративну спроможність впроваджувати законодавство ЄС; євроінтеграційний поступ Сербії до ЄС упирається в питання арешту й видачі Гаазькому трибуналові Ратко Младича та Горана Хаджича; Боснія-Герцеговина потребує побудови ефективних державних інституцій та досягнення порозуміння між її сербською та мусульманською частинами, а Косово взагалі не визнано всіма державами-членами ЄС. За цих умов країни Західних Балкан (і певною мірою навіть Румунія та Болгарія) приречені ще довго бути своєрідною «внутрішньою периферією» ЄС як країни, що мають серйозні труднощі у впровадженні нормативних стандартів ЄС, у належному функціонуванні правової держави, зокрема, судової системи в боротьбі з організованою злочинністю та корупцією, в забезпеченні ефективної роботи державної адміністрації тощо [0, с. 5].

Водночас автор упевнений, що розширення залишається одним з найбільш дієвих механізмів правового забезпечення ефективного функціонування ЄС. Якщо з приводу ТР всередині ЄС існують діаметрально протилежні позиції різних держав, то стосовно Західно-Балканських країн позиція сформульована досить чітко: «майбутнє Західних Балкан разом із ЄС», а також «підготовка країн Західних Балкан до інтеграції з європейськими структурами є основним пріоритетом ЄС, оскільки об'єднання Європи буде повним лише тоді, коли ці країни приєднуються до ЄС» [0, с. 243].

Вивчаючи та аналізуючи питання актуальності європейської інтеграції та її правових аспектів, автор вважає, що й на сьогоднішній день існує чимало причин «за» подальше розширення ЄС, враховуючи хоча б користь від Спільного ринку з вільним рухом осіб, капіталу, товарів і послуг, оптимізацію економічної діяльності та розвиток торгівлі в межах цілого континенту. Так, автор, досліджуючи роботу Ю. Палагнюка, акцентує увагу на найважливіших причинах європейської інтеграції, що на думку дослідника мають бути рушійною силою в подальших процесах розширення ЄС:

- необхідність міжнародної та міжнародно-правової протидії цілковитому домінуванню США у світовому господарстві. У 1948 р. США виробляли понад 60% сукупної продукції промислово розвинутих країн, на частку США припадало близько половини усіх довгострокових зарубіжних капіталовкладень і майже 80% усіх золотих запасів демократичних країн світу. Крім того, створена після війни система міжнародних валютних й інших економічних відносин та їх правового регулювання, а також мережа міжнародних економічних організацій з відповідним правовим статусом – МВФ, МБРР, ГАТТ – були побудовані таким чином, щоб зміцнити економічний стан і вплив США, які домінували й у політичних союзах, від НАТО до АНЗІУС. Жодна країна Західної Європи поодиночки не могла бути для США рівноправним партнером, для цього потрібен був міцний і довгостроковий Економічний союз, єдиний господарський простір, який міг би протиставити себе національному господарству США;

- потреба взаємного порозуміння між країнами, зокрема між Німеччиною та Францією. На це було спрямовано нормотворчі зусилля європейських держав. Після багатьох років націоналістичних урядів у Європі прийшов час нової якості в європейській політиці – час спільного функціонування та співіснування усіх народів Європи;

- потреба миру та безпеки. Нова Європа та країни цієї Європи повинні були гарантувати, що більше ніколи не повториться жорстокість обох світових воєн. Спільне прийняття рішень мало стати перешкодою для появи нових конфліктів, а

тісна політична й економічна співпраця мала стати успішним бар'єром перед комунізмом, який набирав усе більших обертів, а також перед економічною експансією США у Європі;

- сподівання на економічний розвиток і добробут. Співпраця в межах об'єднаної Європи та її правове закріплення мали дати її мешканцям економічну стабільність та успіх;

- утримання економічного та політичного значення на міжнародній арені, що мало би своїм втіленням закріплення у міжнародно-правових актах і забезпечення їх виконання. Європейці добре розуміли, що обидві світові війни значно ослабили позиції європейських країн у світі. Лише тісна співпраця у цих сферах допомогла б їм повернути владу, яку вони втратили [0, с. 94-95].

Досліджені автором джерела та аналіз подій, що відбуваються в ЄС на сучасному етапі, свідчать, що теперішній ЄС характеризується не тільки проблемою подальшого розширення, але й питанням можливості функціонування у тому складі, що є сьогодні. Вивчені автором джерела констатують зріст політичних партій антиєвропейського характеру або «євроскептичних» партій у багатьох країнах ЄС, які виступають за реформи ЄС і більш слабкий ЄС, в якому держави-члени могли б зберігати більший суверенітет, провокують розмови щодо припинення єврозони або навіть самого ЄС [0, с. 9]. Аналіз наукових досліджень, засобів масової інформації тощо вказує на те, що європейські лідери мають запропонувати стратегічне бачення майбутнього ЄС і розробити певні сценарії його функціонування, оскільки він більше не може існувати в реаліях сьогодення. Підтвердженням цього є проведений референдум у Великій Британії щодо членства країни в ЄС 23 червня 2017 року, в ході якого 52% учасників голосування висловилися за вихід із ЄС. Референдум поставив під сумнів не тільки можливість подальшого розширення ЄС, але і його життєздатність у цілому. Про готовність йти слідами Британії свідчать нещодавні опитування в Данії: кількість людей, які хочуть референдуму щодо членства, зросла до 42%. Про підтримку подібного референдуму нещодавно говорив лідер правої Данської

народної партії Крістіан Тулезен Даль. Схожа ситуація в Нідерландах: лідер нідерландської партії свободи Геерт Вілдерс закликав провести голландський референдум за вихід з ЄС. Представники Національного фронту у Франції також публічно називають результат британського референдуму «перемогою». Лідерка Фронту Марін Ле Пен заявляла напередодні британського референдуму, що «...кожна країна ЄС має провести референдум» щодо членства в Союзі. Окрім Данії, Нідерландів і Франції наступними країнами ризику можуть стати Італія, Грецька Республіка або Чехія. Автор переконаний, що наслідки можуть бути серйозними для ЄС. На сьогоднішній день, Великобританія офіційно припинила членство в ЄС і це завдасть суттєвої втрати для усього бюджету ЄС оскільки вона була однією з тих країн, яка надавала до бюджету ЄС чистий внесок, тобто більше грошей, ніж отримувала. У цьому показнику вона поступалася тільки Німеччині. Те ж можна сказати і про Нідерланди (3-тє місце за «чистим» внеском), Францію (4-тє місце) або Данію (8-ме місце). Якщо ці країни вийдуть, бюджет ЄС стане значно скромнішим – і урізатимуть передусім частину зовнішньої допомоги. До країн ЄС, де популістські та певною мірою євроскептичні партії є більш успішними, належать також Австрія, Фінляндія, Німеччина, Грецька Республіка, Угорщина, Італія, Польща, Іспанія, Швеція тощо. Чимало євроскептично настроєних партій успішно пройшли на виборах до ЄП 2014 року й отримали 25% з 751 місця. Деякі євроскептичні партії досягли значних успіхів на національних і місцевих виборах. Наприклад, у Фінляндії поміркована євроскептична партія є частиною коаліційного уряду, тоді як у Данії уряд меншості для отримання парламентської підтримки спирається на євроскептичну партію. Багато аналітиків зазначають, що євроскептичні партії та фракції у Великобританії були ключовими прихильниками проведення референдуму в червні 2016 року щодо питання членства Великобританії в ЄС.

Автор дисертаційного дослідження поділяє думку багатьох дослідників, що протягом останніх років ЄС потребував міцного «двигуна» та вважає за необхідне акцентувати увагу на дослідженні «Європейський Союз: сучасні виклики та

перспективи майбутнього» К. Арчіка, який бачить чотири можливих сценарії функціонування ЄС у наступні роки:

1-й сценарій: *абияк/карабкання*. ЄС багато в чому продовжуватиме функціонувати у нинішньому вигляді, без будь-яких суттєвих змін у статутних документах або прийняття рішень, а також знаходитиме спільні рішення для вирішення криз, таких як економічна криза в Грецькій Республіці або зростання міграційного тиску. ЄС продовжуватиме політику інтеграції та спільну політику там, де це можливо, хоча це може бути дедалі складнішим;

2-й сценарій: *становлення двох швидкостей*. ЄС стане двоступеневою організацією, що складатиметься із сильно інтегрованої групи «основних» країн і групи «периферійних», які матимуть більшу свободу вибору та вибір тієї політики ЄС, в якій вони бажатимуть брати участь. Багато хто вважає, що двоступеневий ЄС на практиці вже існує, з різним членством у ряді ініціатив ЄС, таких як євროзона, Шенген, сфера правосуддя, внутрішні справи, політика оборони тощо. Інші вважають, що формальна двоступенева структура може підірвати солідарність і створюватиме напруженість між державами-членами «ядра» та «периферії»;

3-й сценарій: *більш ліберальна, більш міжурядова організація*. Подальша інтеграція в ЄС по суті буде призупинена або, можливо, зміниться в деяких сферах, надаючи більший суверенітет державам-членів ЄС у певних питаннях на їх розсуд. Вірогідно, в більшості країн ЄС до влади прийдуть реформовані/євроскептичні партії, які спрямують зусилля на проведення реформ і закріплення їх змісту в законодавстві та розпорядчих актах урядів. Така структура може полегшити розширення ЄС і врешті-решт дозволить прийняти до своїх лав ТР і решту претендентів – країни Західних Балкан та інші, такі як Грузія й Україна;

4-й сценарій: *більш жорстка, інтегрована організація*. ЄС подолає перешкоди, що має зараз, більш об'єднаним та інтегрованим. Деякі вважають, що подібний результат може бути більш імовірним у результаті *Brexit* (вихід

Великобританії з ЄС. – Авт.) і *Grexit* (вихід Грецької Республіки з ЄС. – Авт.), залишаючи дещо менший ЄС держав-членів більш узгодженим з подальшою політичною та економічною інтеграцією [0, с. 6, 17].

Аналіз п'яти сценаріїв ЄК, що знайшли своє відображення у так званому «Білому документі», дає можливість казати про те, що вони можуть деякою мірою допомогти керувати дебатами щодо майбутнього Європи. Аналіз даного документу свідчить, що стартовою точкою кожного сценарію ЄК є те, що 27 держав-членів рухаються вперед як Союз. Слід підкреслити, що п'ять сценаріїв є ілюстративними за своїм характером з метою спонукання перемовин щодо майбутнього ЄС, а не детальними планами або політичними приписами.

1-й сценарій: *Європейський Союз зосереджується на розробці реальної програми реформ та їх правовому закріпленні.* Відповідно до даного сценарію, ЄС у складі 27-ми країн дотримується своєї мети, зосереджується на реалізації та вдосконаленні поточної програми реформ. Пріоритети оновлюються постійно, проблеми вирішуються в міру їхнього виникнення, а нове законодавство розробляється відповідно до вимог союзу. Як результат, 27 держав-членів та інституції ЄС проводять спільну програму дій. До 2025 року це означатиме наступне: ЄС-27 продовжує зосереджуватися на зростанні кількості робочих місць, зростанні та інвестиціях шляхом зміцнення єдиного ринку та вкладаючи інвестиції у мобільну, транспортну та енергетичну інфраструктуру;

2-й сценарій: *ніщо інше, крім єдиного ринку. Європейський Союз зосереджується на співпраці в рамках єдиного ринку та її правовому забезпеченні.* Відповідно до цього сценарію, ЄС у складі 27-ми країн не прикладає зусиль в інших сферах політики ЄС, а все більше фокусується на поглибленні певних ключових аспектів єдиного ринку. Цей сценарій не передбачає спільного бажання працювати разом у таких сферах, як міграція, безпека, політика оборони тощо. До 2025 року це означатиме наступне: ЄС-27 не активізує роботу в більшості галузей політики ЄС, а подальший прогрес залежить від можливостей узгоджувати відповідну політику та стандарти;

3-й сценарій: більш ефективна співпраця та її правові передумови. *Європейський Союз дозволяє державам-членам співпрацювати більше в певних сферах.* Відповідно до цього сценарію, ЄС у складі 27-ми країн продовжує діяти так як сьогодні, але при цьому деякі держави-члени можуть робити більше в загальній, одній чи декількох «коаліцій бажаних» для співпраці в певних сферах політики ЄС. Це може бути сфера спільної оборони, внутрішньої безпеки, оподаткування, соціальних питань тощо. В результаті такої співпраці нові групи держав-членів домовляються про конкретні правові та бюджетні механізми поглиблення співпраці в обраних сферах, як це було зроблено для Шенгенської зони чи євро. Така співпраця спиратиметься на загальну структуру ЄС-27 та вимагатиме чіткого пропису загальних прав і обов'язків. До 2025 року це означатиме наступне: група держав-членів більш плідно співпрацює з питань оборони, використовуючи для цього існуючі правові можливості;

4-й сценарій: менш ефективна співпраця. *Європейський Союз більше зосереджується на обраних політичних сферах, ніж на будь-яких інших.* Відповідно до цього сценарію, у ЄС у складі 27-ми країн існує консенсус щодо необхідності спільного вирішення певних пріоритетних напрямків. У результаті, ЄС-27 здатний діяти набагато швидше й рішуче у обраних пріоритетних напрямках. В інших сферах ЄС-27 зупиняє свою діяльність або робить менше. До 2025 року це означатиме наступне: ЄС-27 активізує свою роботу в таких галузях, як інновації, торгівля, безпека, міграція, управління кордонами, оборона тощо. Він розробляє нові правила та інструменти правозастосування для поглиблення співпраці в ключових нових сферах;

5-й сценарій: робити більше разом. *Європейський Союз співпрацює з усіма державами-членами ЄС в усіх сферах політики ЄС.* Відповідно до цього сценарію, в ЄС у складі 27 країн існує розуміння, що ні ЄС як такий, ні будь-яка окрема взята країна ЄС не є достатньо обладнаною для того, щоб протистояти усім викликам сьогодення. У зв'язку з цим держави-члени ЄС надаватимуть ще більше ресурсів і повноважень для прийняття рішень за всіма напрямками

політики ЄС. У результаті співробітництво між усіма державами-членами у всіх сферах стає більш масштабним, ніж будь-коли раніше. До 2025 року це означатиме, що на міжнародній арені Європа виступає і діє як одна особа у сфері торгівлі, а ЄП приймає остаточне рішення щодо укладання міжнародних торговельних угод. Питання оборони та безпеки є пріоритетними [269].

Автор дисертаційного дослідження погоджується з думкою турецьких дослідників і вважає, що розвиток положень ЛД, безпосередньо пов'язаний з тим, як ТР у кінцевому підсумку інтегрується в ЄС, – надає важливе уявлення щодо перспектив членства ТР в ЄС. Перспективи передбачають майбутнє розширення ЄС як об'єднання з рисами інтеграції британського стилю, тобто з відносно гнучкими межами, які дозволятимуть певне збереження автономії держави-члена ЄС, що більше сприятиме повному членству ТР у європейському співтоваристві. Тобто, якщо ЄС слідуватиме змінній інтеграційній моделі, то співробітництво у сфері безпеки, монетарної політики тощо не вимагатиме сильної згуртованості та одностайності усіх держав-членів ЄС. В такому разі ТР може бути більш прийнятним членом ЄС, оскільки вона не буде обтяжувати ЄС так, як це очікувалося раніше [275, с. 9-10]. У той же час, позиція ТР щодо альтернативної інтеграції в ЄС чи будь-якої іншої альтернативи співробітництва свідчить про те, що для неї єдиною, безповоротною метою переговорів про вступ до ЄС залишається виключно повноправне членство. Існуюча в ЄС система переговорів пропонує ТР лише певну диференційовану модель інтеграції. До тих пір, поки ЄС не надасть ТР чіткої перспективи членства, що включатиме повноправні членські права, представляється ймовірним, що процес інтеграції ТР до ЄС буде продовжуватиметься повільно і з багатьма перешкодами.

1.2 Політико-правова позиція держав-членів Європейського Союзу щодо вступу Турецької Республіки до Європейського Союзу

В 1959 році ТР уперше подала заявку на асоційоване членство у Європейському Економічному Співтоваристві, а 12 вересня 1963 року підписала «Угоду про Асоціацію». Це один із основних міжнародно-правових актів на

євроінтеграційному шляху ТР. В 1999 році на саміті в Гельсінкі, тобто через декілька десятків років після укладення історичної угоди, країна набула статусу офіційного кандидата на вступ до ЄС. Переговори щодо вступу розпочались 3. 10. 2005 року, а 12 червня 2006 року ЄС перейшов до проведення переговорів по суті.

Аналіз інтенсивності реформ та їх правового забезпечення, що відбувалися в ТР до 2006 року, дозволяє казати про те, що їх проведення було досить швидким і рішучим. Починаючи з 2006 року до ТР з боку ЄС почали надходити «сигнали», що процес реформ у країні уповільнився, а іноді висловлювалася думка щодо їх призупинення. На думку автора, поява такого роду заяв була безпосередньо пов'язана зі зміною керівництва, насамперед, у Німеччині та Франції. Канцлер Німеччини Ангела Меркель, яка обіймає цю посаду з листопада 2005 року, вперше висловила думку щодо можливості надання ТР статусу привілейованого членства як альтернативи повному членству країни в ЄС, а колишній президент Франції Ніколя Саркозі протягом своєї виборчої кампанії та й пізніше, протягом усього періоду свого президентства, заявляв тільки про можливість статусу привілейованого партнера ТР у ЄС.

Автор дисертаційного дослідження, аналізуючи детальніше позицію Франції щодо вступу ТР до ЄС, вважає, що думка цієї країни по даному питанню завжди була стабільно негативною, як серед громадян країни, так і серед представників політичної еліти. Це отримало свій вираз у правовій позиції керівництва Французької Республіки. Але деякі останні опитування надають більш оптимістичні перспективи можливого членства ТР у ЄС та його правового оформлення, оскільки все більше громадян Франції заявляють, що вони погодяться на членство ТР у ЄС, якщо кандидат виконає всі необхідні вимоги. В даному випадку автор дослідження погоджується з експертом Ф. Монсьє, який вважає, що Франція є однією з європейських країн, в якій питання вступу ТР до ЄС викликає активні суспільні дебати та позиція якої останнім часом є досить суперечливою. Така позиція вважається непередбачуваною враховуючи те, що протягом багатьох століть ТР і Франція мали тісні стосунки в історичній,

політичній та економічній сферах. Наслідком такого становища є те, що важко прогнозувати, яким чином воно отримає (і чи отримає) своє втілення в міжнародно-правовій матерії.

Аналіз змісту джерел щодо правових аспектів двосторонніх відносин з питання вступу ТР до ЄС дає можливість авторові стверджувати, що починаючи з 2000 року розгляд Францією даного питання спровокував серйозний розрив між політичними партіями та її лідерами. Так, колишній президент країни Жак Ширак протягом багатьох років підтримував ТР на шляху вступу до ЄС і відігравав важливу роль як у підтримці заявки ТР на вступ до ЄС, так і в прийнятті Європейською Радою в Гельсінкі 1999 року рішення щодо надання країні статусу кандидата на вступ до ЄС. Але в жовтні 2004 року Президент заявив, що розгляд питання щодо подальшого розширення ЄС буде винесено на обов'язковий референдум, а в квітні 2004 року президентська партія висловила думку стосовно «привілейованого членства» ТР, що має стати альтернативою повному членству в ЄС. Отже, правовий механізм прийняття ТР до ЄС був суттєво загальмований.

Перемога Ніколя Саркозі на президентських виборах Франції в травні 2007 р. ознаменувала собою докорінні зміни в офіційній позиції країни щодо членства ТР у ЄС та його міжнародно-правового прояву. Президент Французької Республіки запропонував ТР альтернативне членство в ЄС у рамках Середземноморського Союзу. Навесні 2009 року, коли питання вступу ТР до ЄС з новою силою обговорювалося на політичній арені, президент Н. Саркозі в Берліні, під час спільної заяви з канцлером Німеччини А. Меркель, підтвердив своє негативне ставлення щодо вступу ТР до ЄС. Подібна заява визвала низку негативних реакцій у ЄС, зокрема в тих країнах, уряди яких підтримують членство країни, таких як Польща, Португалія, Швеція тощо. Позиція теперішнього президента Франція Емануеля Макрона є дещо невизначеною, разом з тим, є усі підстави вважати, що політико-правова позиція Франції відносно вступу ТР до ЄС буде відповідати раніше зробленим офіційним заявам французького керівництва.

Аналіз позицій націоналістичних, правих і центристських партій Франції, на яких вони прагнуть прийти до влади та які бажають втілити у законодавстві, свідчить, що вони виступають проти вступу ТР до ЄС, тоді як ліві партії країни займають протилежну позицію. Партія Зелених і Комуністична Партія Франції підтримують вступ ТР у межах умов, встановлених Копенгагенськими критеріями. Серед основних критеріїв «за» – географічні, культурні та релігійні аргументи, тоді як порушення у сфері прав людини і національних меншин, невирішення вірменського питання тощо визивають серйозні занепокоєння. Колишній Президент Франції Валері Жіскар-д'Естен був одним з найперших політичних лідерів Франції, який висловив думку проти вступу ТР до ЄС, мотивуючи свою позицію географічним підґрунтям. Політик заявив, що ТР є країною, що має досить тісні відносини з Європою та впливову політичну еліту, але вона не є європейською країною. Політик додав, що столиця ТР не знаходиться в Європі, а 95% її населення проживає за межами європейського континенту. Лідерами правих і центристських партій Франції досить часто наводяться культурні та релігійні аргументи, що можуть спровокувати «конфлікт цивілізацій» між ісламською та західною культурами й їхніми цінностями [240, с.16-30]. Подібні позиції політиків впливали і впливають на інтенсивність та зміст правових процесів, пов'язаних із євроінтеграцією.

Досліджені матеріали політичних відносин між ТР і Німеччиною в питанні вступу ТР до ЄС як змісту, що проявляється у правовому оформленні, свідчать про їх суттєву зміну за останні п'ятнадцять років. Так, Гельмут Коль, колишній канцлер Німеччини, в 1997 році чинив опір у наданні ТР статусу країни-кандидата до тих пір, поки коаліція на чолі з Герхардом Шредером не підтримала прогрес ТР так сильно, наскільки це було можливо.

Аналіз автором робіт дослідників К. Бетгер та Є. М. Маггі дозволяє зауважити, що уряд канцлера Ангели Меркель, що складається з двох найбільших партій Німеччини – Християнсько - демократичного союзу (далі – ХДС) та Соціал - демократичної партія (далі – СДП), займає та втілює в юридично значущій

діяльності протилежні позиції щодо приєднання ТР до ЄС. Так, ХДП виступає за привілейоване партнерство ТР в ЄС, аргументуючи свою позицію наявністю розбіжностей у розумінні ідентичності обох сторін і необхідністю уповільнення процесу майбутнього розширення ЄС, надаючи пріоритет стабілізації європейської ідентичності та інститутам ЄС як основі політики та її правового закріплення. ХДС у своїй оновленій програмі 2000 року підкреслила необхідність вирішення питання кордонів Європи, перш ніж Європа досягне кордонів Ірану та Іраку. Ця позиція пояснюється страхом можливого конфлікту з арабським світом і не розглядає майбутнє членство ТР у ЄС в якості мосту або буферу між Європою та такими країнами, як Ірак, Іран тощо [240, с. 36-37]. Крім того, у своїй передвиборчій кампанії 2009 року партія акцентує увагу на факті невиконання ТР умов вступу до ЄС, серед яких забезпечення рівності прав людини, захист національних меншин, свобода релігії тощо. СДП, навпаки, воліє бачити ТР в якості повноправного члена ЄС, наполягаючи на тому, що членство ТР у ЄС зможе стабілізувати демократію в країні та спростовуючи аргументи щодо можливого «зіткнення цивілізацій». Партія підкреслює той факт, що ТР, яка заявила про свою прихильність до європейських цінностей, буде спроможною збудувати міст між іншими мусульманськими країнами, що відповідатиме інтересам як Німеччини зокрема, так і Європи в цілому [240, с. 38].

Отже, можемо спостерігати, як у надрах політичних партій формуються програмні й тактичні цілі та завдання, які після приходу до влади (зокрема, при участі в парламентській коаліції політичних партій) втілюються в актах міжнародного права, правозастосовних документах, політико-правових деклараціях тощо.

Для більш глибокого аналізу теперішньої позиції Німеччини щодо євроінтеграційних намагань ТР, автор проаналізував зміст домовленості політичних партій, що входили до урядової коаліції Німеччини, яка була досягнута в 2005 році, та яку можна коротко охарактеризувати наступним чином: якщо ЄС не зможе прийняти будь-якого члена до своїх рядів і ТР продемонструє

свою неспроможність виконати всі вимоги щодо майбутнього членства, тоді вона виявиться пов'язаною з Європою в усіх сферах життя настільки тісно, наскільки це буде можливо, аби скористатися наданою їй можливістю розвивати відносини з ЄС у рамках привілейованого членства [240, с. 37]. Автор дисертації вважає, що головною проблемою вступу ТР до ЄС є нестабільність її основних державних інституцій і правових механізмів, взаємодія між умовністю та фактичним виконанням умов. Автор погоджується з думкою як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, що після 2005 року уряд ТР практично зупинив політику відповідності умовам ЄС. Передусім це стосується правової сфери, найперше, стану забезпеченості прав і свобод людини. Можна сказати, що уряд ТР втратив довіру ЄС до себе тоді, коли в Німеччині змінився канцлер – замість Герхарда Шредера з його позитивним ставленням до ТР, на Ангелу Меркель з її скептицизмом щодо перспектив ТР у ЄС. Хоча така позиція виглядає спрощеною і суб'єктивістською, вона, на наш погляд, має право на існування.

Дослідження й аналіз політичної та правової позиції Бельгії щодо вступу ТР до ЄС свідчить, що Бельгія як держава-член ЄС завжди підтримувала ТР у прагненні вступити до ЄС. Цікавим у розумінні змісту позитивного сприйняття країною євроінтеграційних амбіцій ТР є аналіз роботи дослідника Й. Насховена, який називає наступні причини підтримки Бельгією майбутнього членства ТР у ЄС:

1. Географічні причини і роль ТР у Європі та світі. В цьому плані ТР може виконувати функцію своєрідного мосту між Європою та Близьким Сходом, навіть Центральною Азією. Очікується, що ТР стане фактором стабільності в проблемному регіоні, оскільки вона як член НАТО з 1951 року реально довела, що може бути надійним партнером у контексті співробітництва з міжнародними організаціями – географічний критерій та критерій вже розпочатого співробітництва в межах євроатлантичного співробітництва (колабораційний критерій. – Авт.).

2. Безпека в Європі та її міжнародно-правові засади. Інтеграція ТР у європейські інститути та політика ЄС розглядаються урядом Бельгії як найефективніший спосіб досягнення безпеки, протидії воєнним і фундаменталістським силам у ТР, з однієї сторони, та енергетичної безпеки для ЄС – з іншої (критерій безпеки. – Авт.).

3. Забезпечення важелів для проведення реформ у ТР та їх правового закріплення. Уряд Бельгії визнає необхідність проведення реформ у ТР, особливо у сфері прав людини, демократії та прав національних меншин (реформаторський критерій. – Авт.) [240, с. 51-52].

Позиція Бельгії, на думку автора, виходить не лише з власних інтересів забезпечення безпеки в регіоні, але також з рішучої віри в те, що співробітництво та існування спільних цінностей при ефективному застосуванні міжнародно-правових механізмів можуть стати суттєвими перевагами для співіснування бельгійського та турецького суспільств і гармонізації у праві й правозастосуванні інтересів обох держав. Виходячи з того, що чимало осіб турецького походження проживають в ряді країн ЄС, членство ТР у ЄС розглядається як логічний наступний крок. Уряд Бельгії, займаючи чітку позицію, також вимагає від країни-кандидата виконання усіх Копенгагенських критеріїв, особливо в економічній і політичній сферах, міжнародно-правового врегулювання проблем з Кіпром, Грецькою Республікою тощо. Разом з тим, аналізуючи різного роду дослідження, автор зауважує, що правова позиція бельгійських політиків щодо вступу ТР до ЄС є неоднозначною. Так, націоналістичні партії країни займають негативну позицію стосовно членства ТР у ЄС. Основним аргументом «проти» є переконання в тому, що ТР не має культурного коріння в Європі. Чималу роль в такому ставленні відіграє конфліктна ситуація з Вірменією, не вирішене питання курдів і Кіпру, географічне положення ТР з її 97% території на азіатському континенті та стан ворожості, що існував між ТР та європейським континентом протягом 700-та років. Також висловлюється думка, що зі вступом ТР до ЄС вона відіграватиме роль агента геополітичних інтересів США [240, с. 54-55]. Отже, в основі тих чи

інших актів правового характеру, чи то закликів до них, лежать позаюридичні, передусім політичні та економічні чинники й спонуки.

Досліджені автором матеріали та джерела все ж вказують на те, що коли питання щодо вступу ТР до ЄС стане основною темою на порядку денному в інститутах ЄС, Бельгія скоріше лобіюватиме інтереси ТР, ніж уповільнюватиме процес правового закріплення статусу ТР як члена ЄС.

Вивчення політико-правової позиції щодо вступу ТР до ЄС дає підставу вважати, що Італія є однією з країн, яка досить активно підтримує вступ ТР до Європейської спільноти. Уряд країни виступає за розширення ЄС, мотивуючи таку позицію економічною стороною питання, підвищенням потенціалу Європи у світі й необхідністю здійснення адекватних цим процесам кроків у юридико-регулятивній сфері. Але позиція уряду не відображає позицію населення, оскільки вивчення суспільної думки свідчить, що хоча італійці менш опозиційно налаштовані щодо вступу ТР до ЄС ніж інші європейські народи, але їхні настрої залишаються досить скептичними, головним чином, через релігійний фактор та ісламофобію [240, с. 58]. На думку автора, основні причини підтримки членства ТР в ЄС з боку уряду Італії досить влучно сформулював колишній міністр закордонних справ Італії Массімо Далема у 2007 році, який характеризує позицію Італії наступним чином:

1. Спільна «Середземноморська ідентичність» Італії та ТР, а також бажання перетягнути ЄС як «центр тяжіння» з центральної та східної до південної Європи (геополітичний фактор). З точки зору історико-теоретичної юриспруденції – це доволі суперечлива позиція. Адже про єдиний середземноморський цивілізаційний правовий простір можна сміливо говорити лише відносно давніх часів, коли Рим сусідував з елліністичним світом (і прагнув завоювати або хоча б підкорити його).

2. ТР як «центр» між Балканами, Кавказом і Центральною Азією, особливо в тих питаннях, що стосуються транспортування енергетичних носіїв (енергетичний фактор. – Авт.); тобто і в цьому випадку економічні інтереси

лежать в основі політичних рішень та їх реалізації у правових актах, у тому числі міжнародно-правових документах.

3. ТР є успішним прикладом поєднання Ісламу зі світськими, демократичними інститутами (секуляризаційний фактор. – Авт.); відповідним чином можна говорити про доволі успішний приклад фактично змішаної правової системи з домінуванням континентального права (хоча мусульманських судів у ТР й немає, але норми шариату застосовуються у приватно-правовій, сімейно-правовій сферах, нерідко виступаючи під виглядом санкціонованих державою звичаїв).

4. Вступ ТР до ЄС означатиме рішуче випробування для ЄС, який вирішить, визначає Європа себе в якості «виключної» ідентичності чи відкритого політичного проекту (космополітичний фактор. – Авт.) [240, с. 60].

При цьому важливо зауважити, що у правовій сфері мова йде про правову культуру, менталітет, особливості сприйняття правових явищ з точки зору відмінностей. З формально-догматичної точки зору, з позицій позитивного права турецьке світське право цілком виглядає як континентальне (романо-германське). Як приклад, Цивільний кодекс (вірніше, дослівно закон – Kanun) створений за зразком Швейцарського.

Цікавим в рамках дослідження даного питання, на думку автора, є також вивчення позиції правих правлячих партій Італійської Республіки, які закладають основу зовнішньої політики та її виразу в нормах права. Вони акцентують увагу на наступних факторах:

1. Членство ТР як гарантія забезпечення стратегічного партнерства ЄС з США через НАТО (військово-стратегічний фактор. – Авт.);

2. ТР як привабливий ринок для проведення торгівельної діяльності та ключовий економічний партнер Італії (економіко-торгівельний фактор. – Авт.).

Крім того, ліві та праві партії керуються аргументом, що ТР зможе забезпечити «міст» до Середнього Сходу та мусульманського світу. Але одночасно керівництво партій наголошує: якщо переговори про вступ ТР до ЄС

супроводжуватимуться серйозними політичними дискусіями та непорозумінням, то їхня позиція може змінитися [240, с. 61].

Проти членства ТР у ЄС виступає Ліга Півночі Італії (далі – ЛП), аргументуючи свою позицію релігійними переконаннями, питаннями культури та ідентичності. Тобто знову в правовій дійсності на передній план висувуються проблеми правової свідомості та правової культури, тобто цивілізаційного характеру. Варто підкреслити, що ЛП є однією з постійних ключових політичних сил сучасного уряду Італії, і саме вона постійно наголошує на необхідності проведення народного референдуму в країні, якщо ТР успішно завершить переговорний процес щодо вступу до ЄС. На останніх парламентських виборах ЛП подвоїла свою підтримку з боку народу (з 5% в 2004 р. до 10,2% в 2009 р.) [240, с. 63].

Вивчення й аналіз політичної та правової позиції Італії щодо вступу ТР до ЄС дає авторові змогу зробити висновки, що бажання Італії бачити ТР в якості повноправного члена ЄС пояснюється ще тим, що ТР станом на 2008 рік стала третім найкрупнішим торговим партнером Італії. Якщо прямі італійські інвестиції в 2006 році були оцінені на рівні 4,4 млрд дол., то в 2008 році показник виріс втричі. На сьогоднішній день близько 700 італійських фірм і компаній інвестують в країну чи безпосередньо працюють у ТР [240, с. 65-66]. Такі двосторонні економічні інтереси пояснюють існування так званого «італійського економічного лобі», яке досить активно виступає за інтеграцію ТР до ЄС. Підтвердженням такої політики та її міжнародно-правовим закріпленням є підписання Італією та ТР (22.05. 2008 року) «Середземноморського Плану» в м. Стамбулі, що мав на меті створення інвестиційних можливостей в Єгипті, Лівії, Алжирі, Марокко, Тунісі тощо [240, с. 67]. Разом з тим, деякі ділові кола Італії скептично налаштовані щодо повної інтеграції ТР до ЄС, особливо ті компанії, сфера діяльності яких охоплює сільськогосподарський сектор. Крім того, надання рівних можливостей італійським і турецьким сільськогосподарськими ринкам породжує деякі побоювання зі сторони Італії, що вступ ТР до ЄС негативно вплине на

конкурентоспроможність Італії. Тобто на думку автора, Італія за традицією є однією з головних держав, що підтримують членство ТР в ЄС, але скептицизм виникає навіть серед тих політичних сил, що визнають економічні та геополітичні переваги вступу. Цей скептицизм формує певні правові установки, які втілюються у прийнятті (чи навпаки, відмові) правових актів.

Іспанія, на основі досліджень автора, також підтримує членство ТР у ЄС. Дослідження робіт таких експертів як Е. Солер та І. Гарсія є дуже корисними з точки зору наведення досить чітких аргументів щодо підтримки Іспанією європейських амбіцій ТР. Серед основних, на думку експертів, є геостратегічна цінність ТР, торгові зв'язки з міцною економікою, позитивний вплив на процес демократизації ТР тощо. Крім того, Іспанія позитивно оцінює можливий вклад ТР у зміцнення Середземноморської вісі усередині ЄС шляхом сприяння переміщення центру тяжіння ЄС на південь. Такі погляди, на думку автора, відповідають європейській політиці Іспанії, яка завжди позиціонувала себе прибічником європейській інтеграції та підтримувала вступ нових країн-членів, у тому числі правовими і міжнародно-правовими засобами, навіть якщо це розширення не матиме одразу переваг для Іспанії.

Заява міністра закордонних справ Іспанії Мігеля Моратіноса, на думку дисертанта, досить розгорнуто пояснює причини підтримки процесу розширення ЄС за рахунок ТР, а саме: політичні причини – розширення ЄС за рахунок ТР посилить стабільність і безпеку на Європейському континенті; економічні причини – новий ринок з 80 млн. жителями та економічним ростом, що знаходиться на досить високому рівні; етичні та моральні причини – в розширенні ЄС Іспанія бачить себе немов у дзеркалі, пригадуючи вступ до ЄС її самої після десяти років диктатури, який допоміг країні консолідувати демократію та ринкову економіку [240, с. 74-75]. Тут поруч із завданнями юридичного закріплення політичного й економічного змісту постає і розуміння необхідності рецепції європейських стандартів захисту та гарантій прав людини, закладення основ не просто світської держави, а правової держави. Дослідження позиції

керівництва Соціалістичної Робочої Партії Іспанії також свідчить про те, що вона виступає за вступ ТР до ЄС. Наприклад, у 2007 році Хуан Москосо Дель Прадо, депутат і член комітету по закордонним справам парламенту Іспанії, підкреслив стратегічну цінність Анкари, закликав до підтримки демократичних реформ у країні й аргументував важливість вкладу ТР у Середземноморський Союз [240, с. 77]. Це мало свій вплив на законодавчу діяльність іспанського парламенту.

Разом з тим, вивчення настрою опозиційних партій щодо вступу ТР до ЄС як змістової основи юридично значущих дій свідчить, що Народна Партія Іспанії (далі – НП) починаючи з 2004 року є головною опозиційною партією країни. Протягом усього періоду перебування при владі (1996–2004 рр.) партія виступала за поглиблення двосторонніх відносин з ТР, а також за її включення до європейського інтеграційного проекту тільки за умови, що остання виконає усі критерії держави-кандидата на вступ до ЄС [240, с. 78-79]. Партія виступила проти так званого проекту Союзу Цивілізацій між ТР та Іспанією та піддала його чималій критиці, а лідер консерваторів, який з самого початку скептично ставився до такого Союзу, заявив, що він є нічим іншим як «піснею сирени», що «нікому немає до того діла» та що він «не є належним засобом боротьби з радикальним ісламістським тероризмом» [240, с. 79]. Отже, на передній план виступали безпекові питання. Аналіз передвиборчої програми НП свідчить, що на загальних виборах 2008 року партія навіть не включила питання вступу ТР до ЄС у число своїх пріоритетних напрямків, а перед виборами до ЄП 2009 року було заявлено, що партія підтримує сьогодишню фазу процесу розширення, додавши, що ЄС також потрібно розглянути «інші можливі формули та рамки асоціації з Європейським Союзом» [240, с. 80]. Отже, на порядку денному перебували саме юридичні аспекти – «формули» та «рамки». Тобто, незважаючи на переважно традиційну підтримку Іспанії, спостерігаються зростаючі ознаки, що позиція НП може стати більш скептичною. Такі настрої підтверджуються заявою відомого політика Іспанії, її колишнього прем'єр-міністра, Жозе Марія Азнара, який раніше наголошував на сприятливій позиції уряду Іспанії щодо членства ТР у ЄС, а зараз

його погляди співпадають з позицією консерваторів, які ставлять під сумнів таке членство. Крім того, політик підкреслює, що партія не може ігнорувати курдське питання та «велику військову окупацію, яка наразі відбувається в турецькому Курдистані» [240, с. 81]. Отже, як і в багатьох інших випадках з історико-правового минулого міжнародних відносин, суперечності у розумінні, тлумаченні й застосуванні міжнародно-правового принципу права націй на самовизначення вельми ускладнюють міжнародні відносини та їх правове закріплення.

Автор хоча й називає Іспанію однією з країн, яка чітко висловлюється за вступ ТР до ЄС, але останніми роками спостерігаються більш скептичні погляди по даному питанню. Консервативні політики виступають проти її членства, мотивуючи тим, що можливість поглинання ЄС нових членів є обмеженою, сумніваються в «європейськості» ТР і пропонують альтернативне членство – привілейоване. Як і в попередніх випадках, це формування особливого правового статусу ТР у ЄС.

Вивчені автором матеріали дослідження дають підставу вважати, що Іспанія продовжуватиме підтримувати вступ ТР у ЄС до тих пір, поки правляча партія знаходитиметься при владі та у разі створення правових засад і втілення усіх необхідних реформ у ТР. Якщо ж до влади прийде НП, її позиція залежатиме від того, хто буде відповідальним за європейську та міжнародну політику, оскільки усередині самої партії існують різні позиції щодо членства ТР у ЄС. Офіційна позиція також залежатиме від альянсу між новим урядом та європейськими лідерами, а також того, чи знаходитиметься питання членства ТР серед пріоритетних на їхньому порядку денному та акцентів у юридично-значущій міждержавній діяльності.

Вивчення політико-правової позиції Грецької Республіки щодо вступу ТР до ЄС дозволяє автору зробити висновки, що в період з 2005 до 2009 років дві головні політичні партії, які традиційно представляють 70–75% електорату Грецької Республіки, виражають інтереси громадянського суспільства, формують правову політику й відіграють провідну роль у законодавчій діяльності,

виступали за підтримку членства ТР у ЄС. Аналіз роботи дослідника А. Коціарос свідчить: керівництво обох партій вважає, що Копенгагенські критерії повинні бути виконані та є невід'ємними умовами для вступу ТР до ЄС, що означає прийняття нормативно-правової бази ЄС, міжнародно-правове вирішення Кіпрської проблеми, захист прав грецької національної меншини тощо. В зв'язку з цим Грецька Республіка вимагає від ТР «забезпечити незворотність процесу політичних реформ та їх втілення на практиці, особливо в питаннях, що стосуються фундаментальних свобод та поваги прав людей, що включає питання всесвітнього патріархату та грецької національної меншості», а також «врегулювання сумнозвісного кордонного питання мирним шляхом» [240, с. 94].

Позиція Партії соціал - демократичного напрямку Греції ПАСОК також констатує необхідність політичної та правової підтримки євроінтеграційним процесам ТР і наполягає на виконанні європейських критеріїв, відповідності дій ТР принципам міжнародного права, сприянні підписанню резолюції щодо Кіпрського питання, відкликання турецького війська з острова тощо. Партія також пропонує нову, так звану Національну Стратегію Миру та Безпеки в регіоні та висловлюється за підписання «Пакту про Мир та Безпеку» з ТР [240, с. 95].

Аналіз політичної програми лівої партії СІРІЗА також свідчить про підтримку переговорів між ТР та ЄС. Як і партія ПАСОК, вона виступає за діалог, що ґрунтується на міжнародному праві та очікує на позитивні дії з боку ТР щодо відміни принципу *casus belli* (привід до війни – лат.), надання можливості вирішення питання щодо континентального шельфу на розсуд Міжнародного Суду та зниження воєнних витрат. А ось Коаліція радикальних лівих Греції займає більш націоналістичний політичний підхід щодо вступу ТР до ЄС, відкрито відхиляє таку можливість у разі невиконання ТР політичних критеріїв і не сприятиме вирішенню кіпрського питання. Менш чисельні партії країни, на думку автора, також скептично налаштовані щодо перспективи членства ТР у ЄС, особливо Комуністична Партія Грецької Республіки, яка висловлюється проти і навіть відкидає ідею європейської інтеграції ТР у цілому. Грецька Республіка

змогла переконати європейських партнерів, що відносини між ТР і Грецькою Республікою, ТР і Кіпром є європейськими та такими, які Грецька Республіка не в змозі вирішити самотужки. Отже, вони перебувають у площині міжнародного права, й інших засобів їх розв'язання не існує.

На думку автора дисертаційного дослідження, підтримка Грецькою Республікою вступу ТР до ЄС ґрунтується на перспективі співпраці у внутрішньополітичних та економічних питаннях з опертям на норми міжнародного права, урахуванням визначених стандартів захисту прав людини та майбутніх відповідних дій самої ТР. На основі досліджень та вивчених матеріалів автор робить висновки, що політичні еліти Грецької Республіки активно підтримують вступ ТР до ЄС, а нещодавні зміни офіційного зовнішнього курсу Грецької Республіки ознаменували собою докорінну зміну поглядів політичних еліт країни, які мають на меті забезпечити сприятливу атмосферу між двома країнами шляхом членства ТР у ЄС. З іншого боку, народ Грецької Республіки має скептичні погляди щодо членства ТР у ЄС, а ЗМІ Грецької Республіки відкрито висловлюють невпевненість щодо ТР як до Європейського Проекту. Враховуючи тенденції небажання народу Грецької Республіки підтримувати членство ТР у ЄС та схоже ставлення ЗМІ країни, автор вважає, що досягнення підтримки народних мас Грецької Республіки по даному питанню буде досить складним явищем. Таким чином, політичні еліти і, відповідно, уряд Грецької Республіки є фактично єдиним комунікатором, що підтримує переговори між ЄС і ТР.

Австрійська Республіка, як і Франція, вважається однією з найзапекліших опонентів вступу ТР до ЄС. Небажання Австрії бачити ТР членом ЄС пояснюється культурною відмінністю та тим, що ТР, на переконання Австрії, не є достатньо європейською державою. Знову таки бачимо цивілізаційний критерій віднесення чи невіднесення тієї або іншої держави «до Європи». Відмінність полягає у правовій площині не стільки у формально-правовій матерії, а у сприйнятті права, його аксіологічних ознаках у правосвідомості, особливостях

правової культури. Вивчення матеріалів по даному питанню дозволяє зробити висновки, що позиція «проти» пояснюється навіть не самою ТР як можливим членом організації, а потенційною міграцією населення нової держави-члена до держав ЄС, що створює додаткову демографічну, соціальну (передусім безпекову) напругу, а отже ускладнює функціонування державно-правових інститутів. Цікаво, що членство ТР у ЄС не стояло на порядку денному Австрії до моменту східного розширення ЄС у 2004 році. Вступ ТР до європейської спільноти породжує багато побоювань, невпевненості та упереджень, пов'язаних з переходом до постійно зростаючого багатокультурного суспільства зі зниженням регулятивної ефективності традиційних для Європи систем права. В цьому контексті, інтеграція зростаючої кількості мусульманських суспільств у австрійську культуру розглядається в якості найбільшого виклику, особливо в містах. Після терористичної атаки 11 вересня 2001 року в США, вступ ТР до ЄС почав асоціюватися з упередженнями, занепокоєнням і підозрою до радикального ісламу та мусульман. Ментальні, правосвідомісні відмінності, розбіжності в цінностях і психоемоційних правових установках нерідко розглядаються як нездоланні. Так, у своїй кампанії в ході виборчого процесу праві сили Австрії назвали ТР і турків найбільшою групою мусульманських мігрантів у Австрії, представниками ісламу та ісламського права, які є головною загрозою австрійській культурі. Партія Свободи Австрії використала картинку Талібану та повністю вкритих чадрою жінок для мобілізації суспільства проти так званої «ісламської загрози». Отже, на передній план і в Австрії вийшли юридичні, а саме правоохоронні, безпекові питання. Керівництво партії також пригадало давні історичні події, що глибоко закарбувалися в пам'яті населення Австрії, змальовуючи «жахливих» середньовічних турків як одну з найважливіших історичних загроз для країни. Лідер цієї партії Х.С. Встраче у своїй передвиборчій кампанії 2006 року використовував такі лозунги, як «Не бути Туреччині в Європейському Союзі» або «Дім, а не Іслам», тим самим продемонстрував несумісність ісламу, турків тощо з Австрією та Європою [240,

с. 118-119]. Соціал - демократична партія Австрії чинила неабиякий тиск на коаліційний уряд Австрії з метою протидії початку переговорів щодо вступу ТР до ЄС. З огляду на це, канцлер країни В. Шюссель намагається просувати концепцію «привілейованого членства» ТР у ЄС і наголосив на проведенні референдуму в країні після завершення переговорів щодо вступу ТР до ЄС [240, с. 121]. Така «підтримка» Австрії (тобто її повна відсутність, на думку автора) ще не означає неможливості зміни ситуації в майбутньому, особливо враховуючи зростаючий інтерес до ТР у соціальному, політичному, економічному й культурному напрямках і формуванні відповідних правових основ для співробітництва та співпраці. Крім того, враховуючи зростання обсягу торгівлі між двома країнами, ділові кола та компанії Австрії вважаються потенційними лобістами членства ТР у ЄС. Це ж є суттєвим чинником активізації дії норм і звичаїв міжнародного приватного права, посилення суспільного значення міжнародних приватно-правових відносин.

Досліджуючи ставлення Чехії до міжнародно-правових аспектів вступу ТР у ЄС, автор аналізує роботи таких дослідників, як П. Краточвіль, Д. Крал та Д. Дразілова, які надають оптимістичні дані по даному питанню. Тим не менш існують фактори, які піддають сумніву цей оптимізм. По-перше, Громадянська демократична партія не вважає процес розширення ЄС захистом від глибокої політичної та економічної кризи, що тією чи іншою мірою охопила майже всі держави-члени ЄС і не може не впливати на право ЄС, особливо на його приватну сферу. По-друге, чеські партії, а відповідно й певні структури парламенту, не мають чіткої думки щодо питань вступу нових країн до ЄС, а це означає, що вони часто механічно приймають аргументи парламентарів – представників своїх «братніх» партій з країн-членів ЄС. По-третє, якщо витрати на членство ТР стануть більш помітними, опір як всередині суспільства, так і в партіях значно збільшиться. Невизначена політична та міжнародно-правова ситуація щодо вступу ТР до ЄС у будь-який час може привести до істотних змін у закордонній політиці Чехії [240, с. 163-164].

Аналіз політичної й правової позиції Польщі щодо вступу ТР до ЄС дає змогу констатувати підтримку Польщею процесу розширення ЄС як такого та позитивний вплив позиції Польщі на можливе правове закріплення членства ТР у ЄС. Автор, досліджуючи роботу експерта А. Жеманські, поділяє його думку в тому, що хоча дане питання не є головним в суспільних дискусіях цієї центральноєвропейської країни, що формують відповідні правові ідеї та можуть втілюватися у приписах позитивного права, але в цілому Польща виступає за вступ ТР до ЄС. Тим не менш, детальніший аналіз свідчить, що ставлення Польщі є більш складним, ніж це здається на перший погляд. Деякі групи політичних еліт і суспільства можуть бути критично настроєними або навіть проти членства країни в ЄС. Можна сказати, що ставлення Польщі саме по собі не є достатньо зрозумілим. Так, позиція політичної влади і простих громадян може змінитися під впливом навіть одиничних подій або тенденцій, як у ТР і Польщі зокрема, так і в Європі у цілому. В такій ситуації зрозумілою є необхідність налагодження зв'язків ТР із Польщею, оскільки це може обмежити негативний вплив стереотипів і дещо спростити підхід до вступу ТР у ЄС [240, с. 185]. Отже, і тут бачимо фактично класичний вплив неправових (політичних, економічних, загальносоціальних, ідеологічних) чинників на сферу правового регулювання, у даному випадку – міжнародно-правового.

Офіційна політична і правова позиція Болгарії як суб'єкта міжнародного права, на думку автора дисертаційного дослідження, полягає в підтримці переговорів між ЄС і ТР у разі виконанні державою-кандидатом усіх критеріїв членства. Основна вимога, що була висунута попереднім урядом Болгарії у сфері двосторонніх відносин, полягала в уникненні з боку ТР претензій щодо біженців Східної Фракії на початку ХХ ст. і переміщення населення. Новий уряд, що перебуває при владі з липня 2009 року, також підтримує цю позицію. Загалом, уряди Болгарії дотримуються цієї політики. Автор поділяє думку тих дослідників, які вважають, що політичні еліти, а відтак і органи законодавчої та виконавчої влади Болгарії, часто слідували загальній лінії європейських політичних сімей,

але позиції партій були досить розмиті, а різноманітність думок існує як у правих, так і в лівих політичних таборах, всередині партій і серед самих представників партії [240, с. 207]. Мова йде про представництво в органах державної влади, а отже, про юридично-значущу діяльність уповноважених конституцією та законами інститутів.

Деякі доктринальні юридичні дослідження свідчать про те, що незабаром Європі буде необхідне молоде населення ТР з освітою, так як зростання населення в ЄС є застійним, і це гратиме чималу роль в позиції європейських країн щодо приєднання ТР до ЄС. З огляду на старіння населення ЄС може виникнути необхідність в робітниках працездатного віку для підтримки систем соціальної безпеки. ТР має молоде населення, його співвідношення до загальної кількості зараз складає 65% та сягне 70% до 2025 року, перш ніж почне зменшуватися. Інші джерела прогнозують, що міграція принесе цілий ряд труднощів країнам ЄС, які є її потенційним джерелом. Такі труднощі перш за все пов'язані з високим рівнем безробіття, соціальною та культурною інтеграцією мігрантів [3, с. 245].

Ставлення ЄС у цілому до ТР як до потенційної держави-члена змінилося в найгірший бік після спроби військового перевороту в ТР 2016 року. ТР, одразу після придушення бунту, тимчасово призупинила дію в країні Європейської конвенції з прав людини 1950 року (далі – ЄКПЛ), одного з базових актів міжнародного та європейського права, мотивуючи своє рішення тим, що ТР має таке право відповідно до ст. 15 Конвенції, з метою «наведення порядку в країні» [0, с. 9]. Дійсно, у ст. 15 ЄКПЛ йдеться про те, що «під час війни або надзвичайного стану, що загрожує життю людей, будь-яка Висока Договірна Сторона може вжити заходів щодо відступлення від своїх зобов'язань щодо Конвенції, наскільки цього вимагає положення, за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням за міжнародним правом» [161]. Але одразу ж після кривавої ночі невдалого військового перевороту почалися масові затримання та арешти. Доповіді по правах людини ЄК констатують, що протягом останнього року було заарештовано близько 40 тисяч осіб, у т. ч. понад 100

журналістів, яких також звільняють з основних видавництв за критичні репортажі, коментарі та «цвірінкання» тощо проти правлячої партії та Президента країни; більше 120-ти тисяч людей було звільнено з роботи або призупинено їхні повноваження на посадах. Саме у відповідь на хвилю арештів опозиціонерів і журналістів ЄП прийняв резолюцію щодо припинення переговорів про вступ ТР до ЄС. У резолюції йдеться про те, що ТР повинна залишатися «прикріпленою» до ЄС, а євродепутати зобов'язуються переглянути свою позицію тоді, коли «непропорційні репресивні заходи» в умовах надзвичайного стану в ТР будуть скасовані. В резолюції також наголошується на тому, що хоча ТР залишається важливим партнером ЄС і партнерські відносини, бажання співпрацювати мають бути двосторонніми, ТР, на думку ЄП та держав-членів ЄС, не показує такої політичної волі, а дії уряду ще більше зводять ТР з європейського шляху. Крім того, в резолюції парламентарі зажадали затвердити положення, згідно з яким переговори будуть автоматично припинені у разі, якщо Анкара введе смертну кару, за яку неодноразово виступав президент ТР Реджеп Тайіп Ердоган [163]. Тимчасове припинення переговорів означає, що жодні нові етапи переговорів не можуть розпочатися і нові ініціативи відносно переговорів між ТР та ЄС не будуть прийматися. Автор вважає очевидним, що при подальшому погіршенні ситуації у сфері прав людини та подальшій відмові ТР від принципу світськості на користь ісламізму її виключать з Ради Європи, а позиції держав-членів ЄС щодо набуття ТР членства у європейському клубі стануть переважно «проти» [5, с. 276]. Фактичною підставою для призупинення переговорів щодо вступу ТР у ЄС може стати ст. 5 Рамкової Угоди між ЄС і ТР, яка передбачає, що «в разі серйозного і постійного порушення в ТР принципів свободи, демократії, поваги прав людини та основних свобод і верховенства закону, на якому заснований Союз, Комісія, за своєю власною ініціативою або на вимогу однієї третини держав-членів, має право рекомендувати призупинення переговорів і запропонувати умови для можливого відновлення переговорів» [165]. На думку автора, відсутність прогресу в реформах та удосконаленні

нормативно-правових засад їх проведення є важливою причиною відсутності прогресу в процесі переговорів. У зв'язку з цим, з боку європейських держав усе частіше почали звучати пропозиції щодо надання ТР статусу привілейованого партнера в якості альтернативи повному членству країни в ЄС.

Висновки до розділу 1

Вивчені автором дисертаційного дослідження доктринальні та нормативні джерела дозволяють зробити такі висновки:

1. Розширення ЄС на сучасному етапі має занадто складний і неоднозначний характер через свої масштаби та різноманіття, складність завдань правового забезпечення. Є всі підстави вважати, що ЄС більше не бажає розширення через існування цілої низки структурних проблем у країнах-аплікатах, серед яких – незавершена індустріалізація, приватизація, високий рівень безробіття, великий державний борг, зростаюча соціальна нерівність, слабка адміністративна система, відсутність належного управління, високий рівень корупції тощо. Суттєвими недоліками розширення ЄС стануть його неоднорідність і слабкість у політичній сфері, втрата внутрішньої цілісності та єдності, негативний вплив нових держав-членів на демократизацію ЄС.

2. ЛД ознаменував собою рішучий крок у напрямку зміцнення стратегії поглиблення співпраці з ЄС, залишаючи при цьому місце для міжурядової співпраці поза межами договорів. Він покликаний забезпечити шляхи гнучкої інтеграції з деякими практичними методами диференційованої інтеграції, які покликані подолати жорсткість інституційних і формальних умов ЄС у деяких сферах. Він включає як низку вже існуючих форм диференційованої інтеграції, так і посилене співробітництво або відмову від нього, а також додає деякі нові форми структурованого співробітництва. ЛД пов'язаний з безпосереднім інтегруванням ТР до ЄС, оскільки відносно гнучкі межі майбутньої інтеграції ЄС дозволятимуть певне збереження автономії країни, але для самої ТР такий розвиток подій буде зовсім не прийнятним.

3. Одностайної думки серед держав-членів ЄС щодо вступу ТР до ЄС не існує – кожна з них має свої «за» та «проти» такого членства. В Німеччині, Франції, Австрії спостерігається зростання негативного ставлення до членства ТР у ЄС, тоді як Бельгія, Італія, Іспанія, Португалія виступають за членство ТР у ЄС, мотивуючи свою позицію стратегічним значенням ТР у системі безпеки в Європейському регіоні. Люксембург і Данія – крихітні держави-члени ЄС, які підтримують діалог з ТР, але виступають проти її приєднання до Європейської спільноти. Фінляндія, Швеція, Румунія також підтримують переговори з ТР щодо вступу до ЄС. Грецька Республіка та Кіпр підтримують вступ ТР, але все залежатиме від зацікавленості сторін у вирішенні двосторонніх конфліктів з ТР щодо Егейського спору та Кіпру. Позиція Великобританії залишається нечіткою. Естонія, Латвія та Литва неохоче критикують президента ТР Ердогана, оскільки ТР є сильним партнером у сфері безпеки та оборони трьох країн з моменту їх вступу до НАТО у 2004 році. Хорватія та Словенія також обережні у висловлюваннях. Позиція Чехії, Польщі, Болгарії тощо є дещо невизначеною, але є усі підстави вважати, що ці держави можуть не підтримати членство ТР у ЄС, оскільки як керівництво органів влади та управління держави, так і широкі верстви виборців мають досить чіткі аргументи «проти», які й проявляються під час парламентських чи президентських виборів.

4. Певні кроки ТР міжнародно-правового характеру щодо вступу до ЄС вже здійснено. Найважливішим за правовими наслідками стало підписання Угоди про Асоціацію. На сьогодні євроінтеграційні процеси є загальмованими внаслідок, передусім, з правових причин. З точки зору позитивного права, правова система ТР носить основні ознаки належності до романо-германської (континентальної) правової сім'ї. Тут, як здається, нездоланих складностей і труднощів для адаптації турецького права до європейського не спостерігається. Інша справа – проблеми правової свідомості та правової культури. Саме вони виступають правовими застереженнями в позиції низки держав-членів ЄС, і перш за все це питання ідентичності, які в праві проявляються в особливостях правового

мислення, сприйняття правової дійсності, – тобто правова специфіка цивілізаційного змісту.

5. Основними чинниками, які виступають ціннісними застереженнями у міжнародно-правовому аспекті ставлення органів державної влади держав-членів ЄС до прийняття ТР, є, як видається, два. Перший – це стан дотримання прав людини та забезпечення їх у реальній правозастосовній діяльності органів державної влади, зокрема правоохоронній (а питань тут чимало, передусім курдське). Другий – культурно-ментальні відмінності, пов'язані з належністю ТР до східної, зокрема мусульманської цивілізації. Європа є породженням християнського світу, зі значним впливом наслідків процесів Реформації з її ствердженням формально-юридичної рівності та природжених невід'ємних прав людини. Пов'язаним є й власне правоохоронний, тобто безпековий чинник. Чимало виборців (а політики нерідко спекулюють на цьому) мають застороги щодо можливої мусульманської агресивності аж до тероризму, які можуть бути пов'язані із входженням держави з ісламським населенням до ЄС.

6. Результати дослідження, викладені у Розділі 1, відображено у наступних публікаціях автора: [3, с. 243-252], [5, с. 274-284], [10, с. 9-11], [13, с. 6-10], [17, с. 138-142], [22, с. 7-10].

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ НОРМАТИВНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТУРЕЦЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ ПРОЦЕСІВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

2.1 Реформи Партії справедливості та розвитку у світлі інтеграції законодавства Турецької Республіки до законодавчої бази Європейського Союзу та їх вплив на правові процеси

У жовтні 2005 року ЄС прийняв рішення щодо початку переговорів про вступ ТР до Європейської Спільноти, тим самим визнав, що правова система ТР «в достатній мірі відповідає» Копенгагенським критеріям, тобто умовам розширення ЄС [0, с. 3]. Отже, правові параметри євроінтеграційного процесу ТР були юридично визначеними і нормативно закріпленими. На думку автора дисертаційного дослідження, це рішення дало неабияку підставу вважати, що ЄС та, очевидно, міжнародне співтовариство схвалили тогочасний політичний курс ТР. Аналіз автором результатів національних виборів, що відбулися 3 листопада 2002 року, хоч і підтвердив популярність партії серед більшості населення ТР, але виявив неочікуваний результат: щойно заснована Партія справедливості та розвитку (далі - ПСР) набрала 34,3% голосів, що означає 363 з 541 місць у Великих Національних Зборах ТР (або 72,6% місць), здобувши перемогу над Республіканською народною партією, яка набрала 19,4% голосів (178 місць у парламенті). Усі інші партії було виключено із законодавчого органу країни [215, с. 12].

Для того, щоб простежити історико-правовий процес євроінтеграційної діяльності ТР, важливо звернутися до програмних документів відповідних політичних сил, простежити, яким чином корпоративні норми політичної партії (руху, об'єднання) втілюються після приходу цих політичних сил до влади і входження до державних інститутів у норми позитивного права. Проведений аналіз виборчої програми ПСР 2002 року, зокрема розділу щодо пріоритетів у

зовнішній політиці, чітко визначив той факт, що в разі перемоги на виборах партія, з одного боку, зобов'язалась виконувати умови країни-кандидата на вступ до ЄС, забезпечуючи відносини з ЄС шляхом виконання всіх зобов'язань щодо вступу, а з іншого – працювати над уникненням питань, що йтимуть у розріз із цим порядком денним у майбутньому [0, с. 92]. Тобто політичний зміст майбутніх правових рішень, актів і відносин, зокрема міжнародно-правового характеру, було визначено доволі чітко.

Взагалі, на нашу думку, діалектика змісту й форми, політичних завдань, сформульованих у корпоративних нормах партійно-програмних документів (партійних програм, рішень з'їздів, конференцій, партійних органів тощо), та їх втілення через представницькі й виконавчі інститути державної влади, норми позитивного права є одним із найбільш цікавих сюжетів для історико-правової науки. Більше того, в тоталітарних державах відбувається зростання державного апарату і правлячої тоталітарної партії, коли корпоративні партійні норми важко відділити від державно-правових, а політико-правові (а нерідко й власне політичні рішення) витісняють право. Це і є квазіправом правових систем тоталітарних держав. Тому здійснений під кутом зору методології науки історії держави і права аналіз політичних процесів, завдань, гасел, цілей як змісту і мети правового регулювання відрізняється за суттю від історико-політологічних досліджень, студіювання політичних явищ і процесів.

На сьогодні спостерігаються ознаки існування в ТР доволі жорсткого авторитарного правового режиму. Доведення цього не є завданням даного дослідження, але на цей час можна вважати дані обставини доведеним фактом. Відтак витoki правових норм, у тому числі міжнародно-правових, щодо закріплення тих чи інших зовнішньополітичних дій за таких обставин, не лише кореняться в партійно-програмних документах, а й обумовлені ними, а у випадках авторитарних партійних політико-правових режимів – визначаються політичною волею і лише фіксуються юридично, набуваючи правової форми, але залишаючись політичними за змістом.

Щодо головної мотивації, якою керувався електорат ТР, голосуючи за ПСР у 2007 році, стали, як здається, не релігійні вподобання виборців, а саме економіко-політична програма партії, яка обумовлювала спрямування нормотворчої діяльності парламенту та уряду після її приходу до влади. Це, на переконання автора, ще раз підтвердило прийняття народом країни світської моделі управління державою (започаткованої ще К. Ататюрком) та його небажання її заміни на більш ісламську [208]. Дійсно, аналіз партійної програми як основи нормотворчості у випадку перемоги на виборах АКТР 2007 року ще раз підтверджує намір керівної партії ТР продовжувати заходи щодо набуття членства в ЄС і рухатись у напрямку досягнення європейських політичних, економічних, соціальних і правових стандартів у країні. У програмі також ідеться про те, що незалежно від перспективи відкриття офіційних перемовин щодо вступу ТР до ЄС, реформи в багатьох сферах країни будуть реалізовуватися достатньо швидко [0, с. 225]. Отже, історико-правовий аналіз правового закріплення діяльності уряду ТР щодо взаємодії з ЄС та його членами вимагає дослідження відповідних політичних документів правлячої партії.

У дослідженому автором документі, що має назву «Політичне бачення Партії справедливості та розвитку 2023», йдеться про те, що «...динамічні обставини, які виникли після періоду холодної війни, створили відповідне середовище для розвитку саме багатовекторної закордонної політики. У сучасному світі значимість військових союзів та блоків для становлення держави як вирішального чинника у сфері міжнародних відносин суттєво знизилась, а проекти у сфері міжнародного співробітництва стали загальним інструментом побудови добрих відносин між державами. Мета ТР полягає в оновленні та створенні відносин із центрами влади виключно на основі компромісу, гнучкості, багатовекторності, виконанні своїх обіцянок перед ЄС та в зайнятті гідного місця в новій Концепції СЗППБ в рамках нової оборонної стратегії Європи» [228]. Таке «бачення», на думку автора, ще раз засвідчило, що ПСР переслідує досягнення міжнародних, європейських і сучасних демократичних стандартів (або принаймні

декларує це). Саме з точки зору вступу країни до ЄС досягнення міжнародних та європейських стандартів, що повинні мати належне нормативно-правове забезпечення, мають відповідати цілій низці критеріїв, особливо в економічній сфері, є найбільш бажаними цілями ПСР. Аналіз програми партії фактично засвідчив бажання майбутньої правлячої партії здійснити необхідні заходи з метою «набуття великою нацією в міжнародному співтоваристві місця, на яке вона заслуговує, та досягнення рівня сучасної цивілізації» [250]. Гучні виступи вищих посадових осіб країни досить переконливо підтверджували позицію ПСР щодо європейського майбутнього країни, зокрема, виступ Міністра закордонних справ ТР Ахмета Давутоглу, який прогнозуючи майбутні цілі ТР заявив, що вірить в їх досягнення саме завдяки стратегічному курсу країни до 2023 року. За словами міністра, «Турецька Республіка, відзначаючи 100-ту річницю заснування Республіки, буде повноправним членом ЄС та країною, що живе в мирі зі своїми сусідами, співпрацюючи з ними у сфері економіки та політики безпеки, виступатиме активним гравцем у вирішенні питань, що лежать у площині як її національних інтересів, так і всіх глобальних справах, а також посідатиме гідне місце серед 10 найпотужніших економік світу» [243].

Автор дисертаційного дослідження вважає, що перший період перебування при владі ПСР, а саме 2002–2007 роки, підтвердив у юридичному відношенні європейський напрям країни, оскільки ТР наперекір усім очікуванням отримала статус держави-кандидата на вступ до ЄС. Прийняттю такого рішення, на думку дисертанта, передував процес реформ, ініційований урядом Бюлента Еджевіта та продовжений урядом ПСР, а також прийняття двох гармонізаційних пакетів нормативно-правових актів.

Вивчення низки джерел щодо особливостей налагодження двосторонніх відносин ТР – ЄС та їх втілення у нормативно-правових документах, на думку автора, дозволяє казати, що відносини між ЄС і ТР під час перебування ПСР при владі можна поділити на такі важливі періоди: 2002–2007, 2007–2011, 2011 – сьогодні. Перший період збігся з перебуванням при владі Республіканської

народної партії та характеризувався інтенсивною взаємодією між сторонами, тоді як другий став періодом певного спаду. Дослідження автора показали, що причиною занепаду відносин стали обвинувачення ПСР у використанні процесу вступу до ЄС і проведення демократичних реформ у країні як інструменту для отримання більшої влади над військовими силами ТР, а також початку ісламського порядку денного, ще більш залучаючись у зовнішній політиці до середньосхідного напрямку. На подібні заяви ПСР відповідала, з одного боку, тим, що кращі сусідські відносини зміцнили б роль ТР, оскільки країна-кандидат, що має мінімальні міжнародні та міжнародно-правові проблеми із сусідами, була би більш привабливою для ЄС, з іншого – тісне співробітництво ТР з Іраком, Сирією та Іраном мало б значні переваги для самого ЄС, який шукає більшого впливу в середньосхідному регіоні [179, с. 267-268].

Дослідження автором особливостей, притаманних кожній окремо взятій законодавчій ініціативі уряду ТР, дає змогу авторові стверджувати, що вплив гармонізаційних законопроектних пакетів на життя країни став свого роду революційним. Для кращого розуміння основних політико-правових ініціатив турецького уряду в напрямку європеїзації країни автор вважає за необхідне детальніше розглянути основні зміни до цілої низки законів, що були ініційовані урядом ТР протягом першого періоду перебування ПСР при владі. І навпаки (і це для історико-правового дослідження є особливо важливим), саме правова сфера забезпечує реальні інтеграційні кроки (чи принаймні декларування їх) і втілює політичні моменти та прагнення.

Так, Перший гармонізаційний пакет від 19 лютого 2002 року вніс низку поправок до закону про боротьбу з терором, закону про створення та порядок розгляду справ у судах державної безпеки, Кримінально-процесуального кодексу в контексті розширення свободи висловлення думки та слова, зменшення строку перебування під вартою до судового розгляду справи, забезпечення виконання положень щодо прав ув'язнених тощо.

Другий гармонізаційний пакет від 9 квітня 2002 року було прийнято з метою більш ефективного виконання на практиці свободи висловлення думки та слова, об'єднань і мирних зібрань. Пакет вніс поправки до закону про пресу, закону про політичні партії, закону про проведення зібрань та демонстраційних маршів, закону про державних службовців тощо. У контексті розширення свободи висловлення думки та слова, поправки до додаткової першої статті закону про пресу скасували деякі положення даної статі щодо скоєння правопорушень, пов'язаних з пресою. Поправки до додаткової ст. 2 цього ж закону зменшили ліміт штрафних санкцій, а поправки до ст. 16 даного закону скасували параграф щодо «публікації мовою, що заборонена законом».

Третій гармонізаційний пакет від 8 січня 2002 року скасував смертну кару, запровадив положення до відповідних кодексів, прокладаючи шлях до повторних розглядів судових справ, тим самим ще більш розширив свободу висловлення думки та слова; вніс зміни до положень щодо освіти та культурних прав, продовжив процес приведення національного законодавства у відповідність до прийнятих конституційних поправок. Ряд поправок було внесено до цілої низки законів, таких як закон про Асоціацію, закон про вільні зони, закон про мітинги та демонстраційні марші, закон про пресу, кодекс про цивільні та кримінальні процедури, закон про створення радіо- та телевізійних компаній, закон про іноземні мови, закон про освіту, закон про обов'язки та компетенцію поліції тощо.

Четвертий гармонізаційний пакет від 11 грудня 2003 року ознаменував собою значні зміни в контексті розширення свободи об'єднань, заборони знущань і поганого ставлення, захисту прав ув'язнених, переслідування державних службовців тощо. Прийнято цілу низку поправок до Кримінального кодексу, Кодексу по кримінальних процедурах, декрету-закону № 430, закону про суди державної безпеки, закону про права людини, закону про державне мито, закону про пресу, закону про об'єднання, Цивільного кодексу, закону про політичні партії, закону про організації, закону про право на петицію, закону про реєстр судимостей тощо.

П'ятий гармонізаційний пакет від 4 лютого 2003 року містив положення щодо повторного слухання справ про права на свободу об'єднань. Поправки до статті 82 закону про об'єднання замінили тюремне ув'язнення на штрафи за такі правопорушення, як відсутність дозволу на контакти з іноземними об'єднаннями та організаціями, невиконання аудиторських зобов'язань, відсутність декларацій на нерухомість тощо.

Шостий гармонізаційний пакет від 19 липня 2003 року запровадив значні правові зміни у справу розширення свободи висловлення думки, захист прав ув'язнених, релігійних свобод, право на життя та повторний розгляд судової справи. Пакет запровадив низку поправок до закону проти терору, закону про вибори та виборчі списки, закону щодо створення та віщання телерадіоорганізацій, закону про фонди, закону про цензуру, закону про суди державної безпеки, Кодексу про кримінальні процедури, Кодексу про адміністративні процедури та ін.

Сьомий гармонізаційний пакет від 7 серпня 2003 року ознаменував собою значні зміни в контексті розвитку прав висловлення думки та слова, свободи об'єднань, захист прав ув'язнених, релігійних свобод, прав дітей, культурних прав, цивільно-військових відносин і функціонування органів виконавчої влади. Прийнято цілу низку поправок до Кримінального кодексу, закону про терор, Кодексу про кримінальні процедури, закону про створення та роботу військових судів, закону про розрахункові суди, закону щодо судових процедур по справах неповнолітніх, закону про об'єднання та Цивільного кодексу, закону про мітинги та демонстраційні марші, закону про отримання освіти іноземною мовою та вивчення іноземних мов і діалектів громадянами ТР, закону про Раду національної безпеки та Генерального Секретаріату Ради національної оборони тощо.

Восьмий гармонізаційний Пакет було прийнято Парламентом країни 14. 07. 2004 року. Поправки до закону про вищу освіту скасували можливість вибору членів Ради вищої освіти Загальновійськовим штабом країни. Крім того, поправки

до закону щодо створення та віщання телерадіоорганізацій скасували призначення члена Вищої Ради радіо- та телебачення Генеральним Секретаріатом Ради національної безпеки.

2 квітня 2006 року було прийнято дев'ятий гармонізаційний пакет, який включав прискорення процесу прийняття законопроектів і міжнародних угод, що є на порядку денному в парламенті. Крім того було прийнято цілу низку поправок до закону про розрахункову палату, проекту закону, що вносить поправки до закону про адміністративно-правові процедури, проекту закону про адміністративні процедури, проекту закону про створення комісії з питань політичної етики в парламенті, проекту закону про фундаментальні принципи виборів, закону про електоральні списки, закону про організації, закону про інститути приватної освіти, закону про омбудсмена, закону про порядок створення посад військових судів та їхні правові процедури тощо.

Автор погоджується з висновками як турецьких, так і європейських дослідників про те, що гармонізаційні пакети змінили існуюче законодавство ТР в бік покращання сфери забезпечення прав людини, зміцнення захисту від знущань та поганого ставлення, розширили свободу висловлення думки та свободу преси, зміцнили свободу об'єднань, зборів і демонстрацій, розширили культурні права, покращили гендерну рівність, зміцнили демократію в країні тощо. Крім того, саме законодавчі реформи дозволили ТР стати більш вільною, упевненою, стабільною, розвиненою та престижною в порівнянні з тією країною, якою вона була до грудня 1999 року [0, с. 11-43].

Автор вважає, що велике значення в досягненні норм і стандартів ЄС мало проведення відповідних реформ саме в судовій сфері країни. Так, Перший пакет судових реформ було схвалено 31 березня 2011 року. Він складався з 33-х основних і 4-х тимчасових статей і мав назву «Закон № 6217, що вносить зміни до деяких законів з метою прискорення виконання положень у судовій сфері ТР». Метою даних змін було забезпечення більш ефективної діяльності судової системи, швидке й ефективне виконання положень у сфері правосуддя,

зменшення загальної кількості судових справ, запобігання втраті часу та трудових ресурсів під час судових процесів тощо. Другий пакет судових реформ було прийнято відповідно до розпорядження уряду ТР від 26 серпня 2011 року. Він головним чином стосувався структури Міністерства юстиції ТР і постанов судових органів влади. Третій пакет судових реформ було прийнято 2 липня 2012 р., і він мав назву «Закон № 6352, що вносить поправки до деяких законів з метою покращення ефективності судової системи, перенесення розглядів судових справ та винесення вироків щодо злочинів, що скоєні в сфері засобів масової інформації». Пакет реформ складався з 107-ми основних і 3-х тимчасових статей, а його основним досягненням вважаються зміни до постанов щодо судових розглядів з питань банкрутства, судових стягнень через заборгованості, а також розгляд справ за кримінальними та адміністративними провадженнями. Нарешті четвертий пакет судових реформ було прийнято 11 квітня 2013 року. Він мав назву «Закон, що вносить поправки до декількох законів у сфері прав людини та свободи самовираження». Аналіз 27-ми статей даного закону дозволяє казати про те, що вони головним чином спрямовані на зміни у сфері прав людини, внесли деякі зміни до Закону про боротьбу з терористичною діяльністю та Кримінального кодексу ТР. Метою четвертого пакету реформ стало забезпечення відповідності певних рішень положенням ЄСПЛ, виконання яких контролюється Комітетом Міністрів Ради Європи [194, с. 8-10].

Великим досягненням у наближенні законодавства ТР до стандартів ЄС, на переконання дисертанта, стало прийняття ПСР Національної Програми відповідності законодавства ТР нормативно-правовій базі ЄС 31 грудня 2008 року [168]. Відповідно до положень Програми, Генеральному секретаріату ради ЄС (далі – ГС РЄС), що є найголовнішим координаційним органом у справах ЄС, надано більших повноважень з метою прискорення процесу реформ ЄС. Водночас, уперше з початку переговорів щодо вступу уряд ТР призначив постійного представника ЄС Єгемена Баа та надав йому статус державного міністра, відповідального перед ГС РЄС. Але незважаючи на те, що АКР після

2009 року втілила цілу низку ініціатив з метою вирішення різного роду проблем у країні, недостатність прогресу в прийнятті нової конституції було піддано критиці численними міжнародними неурядовими організаціями. Причиною цього став розподіл місць у парламенті країни, що базувався на результатах загальних виборів 2007 року та надалі ускладнив роботу уряду в розробленні нової конституції. АКР у цьому ж році створила незалежну комісію для продовження роботи над розробленням нової конституції, але була змушена відкласти дану роботу через відкриття кримінальної справи проти себе [0, с. 417]. Аналіз вивчених законодавчих ініціатив і процесу європеїзації ТР з 2005 року дозволяє констатувати той факт, що ПСР почала надавати членству в ЄС меншого пріоритету, що викликало чимале занепокоєння у прихильників євроінтеграції. Як наслідок, 14 березня 2008 року генеральний прокурор країни подав позов до Конституційного Суду ТР з вимогою заборони ПСР. Справа щодо закриття частково пояснювалася саме бажанням деяких державних і світських органів влади, сила яких суттєво падала в країні, розпустити партію в судовому порядку. Урешті-решт суд відхилив заяву, а президент країни Абдуллах Гюль розкритикував уряд і порадив прискорити процес реформ, заявивши, що інтеграція з ЄС є політичним питанням держави та її стратегічним рішенням, а тому необхідно її прискорити, оскільки процес реформ не може перебувати в руїнах. ЄС, своєю чергою, також виступив проти перспективи заборони ПСР, а після закриття справи на користь правлячої партії її керівництво знову зосередилося на процесі членства в ЄС. Крім того, підтримка останнього з боку населення дещо ожила. Опитування, що були проведені в червні 2008 року, засвідчили позитивне ставлення населення до членства ТР у ЄС (62% – Авт.), а 18.08. цього ж року спікер парламенту країни оголосив Проект Плану Реформ на чотирирічний період [150]. План реформ був направлений на допомогу ТР ще більше наблизитися до стандартів ЄС, особливо у сфері правосуддя, деяких аспектах цивільно-військових зв'язків, захисті особистого життя, питаннях у сфері торгівлі тощо [0]. Документ складався з 397 сторінок і трьох розділів.

Перший розділ містив план дій уряду в політичній сфері, другий – в економічній, третій – положення щодо спроможності держави виконувати вимоги членства ЄС, а саме: вільний рух товарів і робочої сили, надання послуг, залучення інвестицій у країну, акціонерне право, захист інтелектуальної власності, надання фінансових послуг, інформаційне суспільство, засоби масової інформації, сільське господарство та розвиток сільської місцевості, безпека продуктів харчування, ветеринарна, фіто-санітарна, транспортна, енергетична та соціальна політика, оподаткування, статистика тощо. В рамках виконання цього Плану дій ТР підписала чимало конвенцій, серед яких Конвенція ООН по боротьбі з корупцією, Протокол до Конвенції проти знущань та будь-якого жорстокого, нелюдського та принизливого поведження чи покарання, Додатковий Протокол № 13 до ЄСПЛ заборони смертної кари за будь-яких обставин, Другий Протокол до Міжнародного Договору про громадянські та політичні права тощо [203, с. 4].

Отже, турецькими урядом і парламентом проведено протягом обмеженого часу великий і складний обсяг нормопроектної, нормотворчої та законодавчої роботи. Дев'ять гармонізаційних пакетів – це сотні норм, дослідження і співставлення національних та європейських актів законодавства, велике порівняльно-правове та юридико-технічне навантаження на турецьких вчених – правознавців, юристів-практиків, парламентарів, їх помічників і радників.

На думку автора дисертації, через два роки після закриття судової справи на користь правлячої партії відбулася подія, що ніколи раніше не мала такого масштабу – уряд ТР з метою реформування чинної конституції країни призначив всезагальний референдум на 12 вересня 2010 року. Це був доволі ризикований і певною мірою популістський крок. Адже сучасна конституційно-правова теорія, підтримуючи збереження і розвиток інституту референдуму (як загальнонародного, так і локального, як законодавчого, так і консультативного), переважно досить скептично ставиться до прийняття конституційних положень шляхом всенародного опитування. Річ у тім, що конституційно-правова матерія є однією з найскладніших в юриспруденції й вимагає високого професійного рівня

правової свідомості суб'єктів законодавчої діяльності. Історичний досвід і практика сьогодення показують, що в низці випадків навіть парламентарі не мають достатньої кваліфікації та потребують допомоги радників, консультантів, помічників із належним юридичним фахом. Для пересічного громадянина це завдання у багатьох випадках є невиконуваним.

Треба зауважити той факт, що проведення референдуму підтримало 58% електорату. Деякі поправки були вкрай необхідні для консолідації ліберальної демократії в ТР, інші призвели до великих і запеклих дискусій. З одного боку, зміни, які не викликали особливо гарячих дискусій, стосувалися подолання дискримінації жінок, дітей, людей, що мають фізичні вади, а також створення посади омбудсмена, вдосконалення сфери захисту недоторканності приватного житла та інформації тощо. З іншого боку, деякі поправки були суперечливими та привертали увагу, зокрема – внесення деяких змін до законів, що стосувалися влади та повноважень конституційних судів щодо прав на закриття політичних партій. Для ТР як для країни, в якій з 1961 року було заборонено 24 політичні партії переважно проісламського походження (а в 2007 році було ще здійснено спробу розпуску правлячої партії ПСР. – Авт.), було вкрай важливо послабити владу конституційного суду в питанні заборони діяльності тих чи інших політичних партій. Відповідно до нової редакції конституції, ст. 159 визначила склад вищих органів судової влади, таких як Вища рада прокурорів і суддів, що призначала осіб на вищі судові посади та надавала право чинному уряду втручатись в її діяльність. Це викликало побоювання серед опозиції країни та критику уряду в тому, що ПСР повільно закріплює себе пануючою партією над виконавчою, законодавчою та зараз судовою владою країни, тим самим підриваючи систему стримування та противаг демократичної системи правління. Адже судова влада країни, особливо її конституційний суд, вважаються однією з останніх засад колишнього світського кемалістичного порядку, основу якого становили військові сили, ліва Республіканська народна партія (тур. СНР) та традиційна ділова еліта країни [0, с. 1-2].

Результатом референдуму стало внесення поправок до 26 статей конституції країни, відповідно до яких кількість членів Конституційного Суду зросла з 12-ти до 17-ти, троє з яких призначаються парламентом, а не армією, як раніше. Реформи також обмежили повноваження Найвищої ради ад'юдикації в прийнятті рішень щодо політичних партій, тієї «військової зброї», що погрожувала тим чи іншим партіям країни з моменту створення ТР [180, с. 28-29]. Іншою поправкою, що на думку дисертанта неабияк впливала на різноманітність Конституційного Суду, стали поправки до Статті 146 (b), що передбачали обов'язковий вихід на пенсію судів Конституційного Суду після закінчення дванадцятирічного періоду перебування на посаді та неможливість його поновлення. Ця поправка читається наступним чином: «Члени Конституційного Суду мають бути обрані терміном на 12 років. Члени суду не можуть бути переобрані та повинні піти у відставку по досягненні 65 річного віку». Автор вважає, що такі фіксовані терміни, як і ті, що діють в Конституційних Судах Німеччини та Південної Африки, було прийнято з метою забезпечення Конституційного Суду ТР штатом, члени якого належать до різноманітних політичних течій.

Автор дисертаційного дослідження погоджується з поглядами тих дослідників, що дані поправки безсумнівно змінили природу Конституційного Суду, оскільки колишній Конституційний Суд ТР критикувався за традиційне слідування кемалістичним поглядам. Він, наприклад, твердо захищав лаїцизм, заперечуючи права жінок носити хіджаби в школах, і надавав воєнним лідерам країни особливі пріоритети та імунітети. З цієї перспективи, зміни в судовій сфері створили можливості для призначення судів, що належать до різноманітних політичних ідеологій [0]. Аналіз конституційної реформи в ТР у цілому дозволяє зробити висновки, що її головним результатом став відхід країни від важкої «воєнної демократії» в тому розумінні, що вона мала в минулому, а рішуча позиція уряду ПСР щодо втілення реформ ЄС зробила вагомий внесок у формування нової моделі демократії в ТР [181].

Дослідження та аналіз дисертантом щорічних доповідей ЄК засвідчили ефективність нормотворчої роботи уряду ТР в реалізації наближення законодавчої бази ТР до норм і стандартів ЄС. Так, у доповіді ЄК за 2009 рік позитивно оцінювалося призначення штатного головного парламентаря у справах ЄС і надання йому статусу державного міністра (уперше з початку переговорів щодо вступу. – Авт.). Заслуги парламентаря полягають передусім у покращанні міжміністерського зв'язку щодо європейського переговорного процесу [211, с. 8].

З метою прискорення процесу вступу та підтримки процесу євроінтеграції автор вважає необхідним згадати ще й нову стратегію щодо вступу ТР до ЄС, яка була підготовлена урядом ТР у січні 2010 року. У цьому контексті 15 березня цього ж року Рада Міністрів ТР прийняла План дій на 2010–2011 роки, який містив перелік заходів щодо прийняття відповідного законодавства та проведення роботи щодо вивчення кожної статті переговорів з ЄС [0, с. 9]. Позитивною, на думку автора, була Доповідь ЄК за 2011 рік, яка привітала досягнення ТР у сфері правосуддя, оскільки робота над новою Конституцією ще більше просунула на порядок денний проведення необхідних реформ, включаючи передачу відповідних повноважень місцевому уряду [0, с. 10]. ЄК, крім того, підтримала План уряду ТР на 2012 рік і Середньострокову Програму на 2012–2013 роки, які були покликані забезпечити більшу демократизацію країни та проведення політичних реформ шляхом розроблення нової конституції, яка, своєю чергою, покликана «відповідати цілям та вимогам сучасної демократії та представляти інтереси всіх громадян ТР» [0, с. 10]. Аналіз доповіді за 2013 рік також констатував позитивне ставлення ЄК як до політичних реформ у країні, так і до зустрічей міністрів, покликаних координувати європейську інтеграційну політику. Але поряд із досягненнями в доповіді констатувалася наявність досить суперечливого клімату, що проявився під час протестів, які проходили в країні наприкінці травня – на початку червня 2013 року, зокрема, суперечливий характер безкомпромісної позиції уряду ТР по відношенню до своїх громадян, організацій громадського суспільства, підприємств тощо [0, с. 8].

Наслідком позитивного сприйняття процесу реформ у ТР стало відкриття в 2013 році наступної, 22-ї статті переговорів щодо регіональної політики та взаємодії структурних елементів [0], а дослідження та аналіз виконання ТР нормативно-правової бази ЄС дає підставу стверджувати, що ТР вживала достатньо практичні кроки на шляху відповідності країни Копенгагенським політичним критеріям, забезпечуючи таким чином верховенство закону та виконання прав людини. Ці кроки включають: прийняття законодавчих змін до Карного Кодексу, відповідно Протоколу 6 ЄСПЛ, з метою відміни смертної кари як такої; внесення змін до положень щодо утримання під вартою під час попереднього розслідування справи; внесення суттєвих змін у законодавство, що розширить обсяг свобод вираження думки та слова, що можливо тільки шляхом конституційних поправок тощо [0].

Водночас з наведеними досягненнями, аналіз робіт турецьких дослідників щодо ефективності виконання нових законів у рамках проведених правових реформ дозволяє авторів констатувати також наявність чималого занепокоєння в ТР. Прикладом занепокоєння є, наприклад, Закон про працю № 4857, що вступив у силу в 2003 році і дав можливість робітникам розширити спектр своїх прав у питанні протистояння рішенню працедавця щодо закінчення трудового договору. 20 стаття закону встановлює, що суд може розпочати цивільну справу проти рішення працедавця протягом одного місяця, а суддя, який розглядає наказове виробництво, повинен винести рішення протягом 2 місяців. У випадку апеляційної справи, Верховний Апеляційний Суд має винести кінцеве рішення протягом одного місяця. На практиці, наказове виробництво відбувається від 8-ми до 14-ти місяців, а Вищий Апеляційний Суд виносить рішення більш ніж через 30 місяців. Чимало юристів-практиків країни також висловлюють занепокоєння щодо неможливості ефективного виконання на практиці Нового Господарського Кодексу ТР і неможливості комерційних судів виконувати його нові положення. Найголовнішим джерелом критики Нового Господарського Кодексу ТР є неготовність судової влади країни виконувати даний закон і, як і з Законом про

працю, деякі його положення залишаються без уваги. Такі протиріччя наносять чималий збиток верховенству закону, оскільки одні закони виконуються, а інші – ні [148].

Вивчення та аналіз питання щодо достатньої відповідності ТР очікуванням ЄС приводить до висновків, що поряд з усіма досягненнями відповідність європейським стандартам законодавчої бази ТР є відносним явищем. Автор, аналізуючи роботу турецького дослідника Р. Ашика, акцентує увагу на тому, що дослідник порівнює ТР з Чеською Республікою та її колишнім прагненням вступити до ЄС. Для ТР виконання Копенгагенських критеріїв є передумовою початку переговорів щодо вступу до ЄС. В останній доповіді ЄК щодо прогресу Чехії на шляху вступу до ЄС констатувалось невиконання урядом Чеської Республіки всіх Копенгагенських критеріїв, незважаючи на те, що переговори щодо вступу продовжувалися вже два роки. Через деякий час Чеська Республіка набула членства в ЄС без виконання всіх критеріїв членства. ТР, на думку дослідника, виконує критерії суттєво, а остаточне їх виконання відбудеться після вступу країни до європейської спільноти. Крім того, питання та відповіді дослідника вказують на застосування подвійних стандартів ЄС у питанні виконання Копенгагенських критеріїв. В якості іншого прикладу наводить Великобританію, яка, хоча вже не є членом ЄС, але ж яка, незважаючи на традиційність своїх поглядів у сфері прав людини, має найвищий серед усіх країн ЄС термін перебування особи під арештом – до 96-ти днів, але після довгих дискусій в країні зменшився до 28-ми днів. У ТР термін затримання становив 9 діб, що менше ніж в інших теперішніх державах-членах ЄС, але ЄС продовжував вимагати від ТР внесення поправок до відповідного закону, і зараз максимальний період затримання в країні складає 4 дні. Це свідчить про існування різних цінностей щодо концепції прав людини в ЄС. Тим не менш, на переконання дослідника, неможливо давати оцінку правам людини, порівнюючи тільки деякі аспекти на прикладі періоду затримання [0, с. 97].

На думку автора, ситуація з прагненням ТР відповідати нормам і стандартам ЄС докорінно змінилася після невдалої спроби військового перевороту 16 липня 2016 року, яка надала Президенту ТР Р.Т. Ердогану привід зробити те, чого він прагнув – посилити свою владу за рахунок нівелювання демократичних інститутів держави [0, с. 7]. Майже через рік після спроби військового перевороту – 16 квітня 2017 року, в ТР пройшов референдум, під час якого виборці проголосували за зміну форми правління в державі, а саме – за радикальне розширення повноважень президента й перетворення країни з парламентської на президентську республіку [0, с. 95]. Дослідник вважає за необхідне коротко розглянути 18 поправок до Конституції ТР, які було винесено на референдум та які передбачають, як було сказано вище, перехід від парламентської форми правління до президентської республіки: скасування посади прем'єр-міністра, збільшення числа депутатів парламенту і реформування Верховної ради прокурорів, суддів тощо. Отже: Стаття 9 – зобов'язання нейтральності та неупередженості судової системи; Стаття 75 – збільшення кількості членів парламенту з 550 до 600; Стаття 76 – віковий ценз для участі в якості кандидата у виборах до парламенту знижено з 25-ми до 18-ти років, умову про необхідність проходження військової служби скасовано. Особи, що мають відношення до Збройних Сил, позбавлені права балотуватися на виборах; Статті 77 та 78 – термін повноважень парламенту збільшено з 4-х до 5-ти років. Парламентські та президентські вибори повинні проводитися в один день раз на п'ять років; Статті 87 та 89 – скасовано право Парламенту допитувати міністрів, закликати уряд до відповіді, а також уповноважувати міністрів на видання указів з певних питань. Для подолання президентського вето Парламент повинен повторно прийняти законопроект абсолютною більшістю голосів (301 голос); Стаття 98 – виключено обов'язок міністрів усно відповідати на питання в парламенті; Стаття 101 – для висунення кандидатом у Президенти громадянин повинен заручитися підтримкою хоча б однієї партії, що отримала на попередніх парламентських виборах більше 5% голосів виборців. Президент не зобов'язаний

більше припиняти членство в політичній партії; Стаття 104 – Президент є главою держави й уряду з правом призначати та звільняти міністрів і віце-президентів. Президент має право організовувати референдуми; Стаття 105 – Парламент може почати розслідування відносно можливого злочину президента, якщо за це проголосують 3/5 від загального числа депутатів. За результатами парламентського розслідування парламент може зажадати розгляду справи проти президента у Верховному Суді, якщо за це проголосують дві третини депутатів; Стаття 106 – Президент може призначити одного або декількох віце-президентів. Якщо посада Президента стає вакантною, то дострокові вибори мають бути проведені протягом 45-ти днів. Якщо термін повноважень Парламенту завершується менш ніж за рік після дострокових президентських виборів, то парламентські вибори переносяться й проводяться спільно з президентськими. Якщо термін повноважень парламенту становить більше року після дострокових президентських виборів, то парламент не розпускається, і обраний президент працює до закінчення терміну повноважень парламенту, після чого проводяться спільно парламентські та президентські вибори. Цей період перебування на посаді не зараховується в якості одного з двох дозволених президентських термінів; Стаття 116 – Президент і 3/5 членів парламенту можуть прийняти рішення про проведення дострокових виборів. Водночас проводяться як президентські, так і парламентські дострокові вибори; Статті 119, 123 та 126 – право оголошення надзвичайного стану належить Президенту, але вимагає парламентського схвалення для початку дії; Статті 142, 125 та 146 – скасовано військові суди; 159 – кількість членів Ради скорочено з 22-х до 13-ти. 4 члени призначаються Президентом, 7 – Парламентом. Кандидати для затвердження парламентом повинні заручитися підтримкою двох третин депутатів (400) у першому турі й трьох п'ятих (360) у другому турі. Ще два члени ради – це міністр юстиції та його заступник. Головою Ради суддів і прокурорів стає міністр юстиції; Стаття 161 – Президент представляє в парламент річний бюджет не пізніше, ніж за 75 днів до початку фінансового року. Члени бюджетної комісії можуть вносити

зміни до бюджету, але члени парламенту не можуть вносити пропозиції щодо зміни державних витрат. Якщо бюджет не прийнято, то пропонується тимчасовий бюджет. У разі відхилення тимчасового бюджету застосовується бюджет минулого року; Декілька статей – адаптація статей Конституції до пропозицій реформи, перенесення виконавчих повноважень від уряду до президента; Тимчасова стаття 21 – наступні парламентські й президентські вибори повинні пройти 3 листопада 2019 року. Якщо Парламент вирішить провести дострокові вибори, то спільно з ними мають відбутися президентські вибори. Затвердження нового складу Ради суддів і прокурорів повинно відбутися протягом 30-ти днів після затвердження цього закону. Військові суди скасовуються з моменту набрання цим законом чинності; декілька статей Поправки (крім тимчасової статті) стануть чинними після нових виборів. Положення про те, що президент повинен припиняти членство в партії, буде скасовано відразу ж [0].

Аналіз змін до чинної конституції ТР дозволяє стверджувати, що країна перетворюється не просто на президентську республіку, оскільки глава держави тепер матиме практично необмежені повноваження в управлінні країною. Теоретично, від зловживань його мають стримувати лише прописані процедури відповідальності. Президент матиме прямий контроль над виконавчою владою, самостійно формуватиме уряд. Навіть законодавча влада у деяких питаннях не буде його конкурентом: він отримає право видавати президентські укази, що матимуть силу законів. Формально «секуляризм» і «вестернізація» не згадуються у змінах до Конституції, що виносились на референдум [0, с. 152]. Однак досліджені автором дії та заяви нинішнього президента ТР дають достатньо підстав щодо сумніву в тому, що Ердоган все ж таки відмовиться від цінностей кемалізму та використає розширені повноваження для того, щоб посилити ісламський компонент турецької ідентичності, а також від світоглядної та політичної орієнтації на Захід, переходячи до побудови ТР як регіонального центру сили на Близькому Сході. У висновку Венеційської комісії йдеться, що пропоновані зміни виводять ТР на шлях «автократії та одноосібного режиму».

Або, якщо відійти від юридичної мови та перейти на мову політологічну, ТР перетворюється на султанат з виборами султана.

Аналіз автором аргументів «за» і «проти» внесення змін до конституції дозволяє зробити висновки, що основними аргументами «за» внесення поправок стало те, що реформа Конституції гарантуватиме стабільність у часи, коли ТР зіткнулася із загрозою тероризму через військові конфлікти у сусідніх Сирії та Іраку, діяльністю ІДІЛ і курдських бойовиків. Турецький народ, що голосував «за», переконаний, що це шанс модернізувати турецьку Конституцію, написану після військового перевороту в 1980 році. Ще один аргумент на користь реформи – можливість більш злагодженої роботи владних інституцій, що спростить процедуру ухвалення рішень. Основні аргументи голосування «проти» досить влучно, на переконання дослідника, сформулювала професор Європейського інституту Лондонської школи економіки Езра Озюрек, яка вважає, що сподівання на те, що зміни принесуть стабільність в країні є не дуже переконливими. На її думку, останні 14 років Президент і Прем'єр-міністр ТР співіснували у владі без будь-яких проблем, і необхідності у створенні коаліцій не було, але після схвалення змін ТР, на думку професора, втратить систему противаг щодо влади Президента Ердогана, оскільки він буде головою держави і головою уряду, матиме всю повноту влади над судовою системою. Крім того, Ердоган отримає право видавати постанови, а це фактично робить Парламент неефективним [0]. Взагалі, голосування на території ТР продемонструвало підтримку ідеї референдуму – зміну форми правління в державі на президентсько-парламентську, але з мінімальним відривом. Такий незначний відрив за загальним показником зберігався протягом всього підрахунку голосів, за яким можна було спостерігати онлайн. Результати голосування на території країни склали: «за» – 24 млн 325 тис. 985 голосів, «проти» – 23 млн 189 тис. Слід зауважити, що за зміну форми правління віддали свої голоси мешканці майже всієї центральної та північної частини країни, кілька ілів на півдні, серед яких Конья, Сівус, Ерзурум, Шанлиурфа, Кастамону, Йозгат тощо.

Зміни до Конституції набудуть чинності після виборів у листопаді 2019 р., але автор вважає, що зі встановленням президентської форми правління з практично необмеженими правами президента, Р. Т. Ердоган відмовиться від цінностей кемалізму та використає розширені повноваження для того, щоб посилити ісламський компонент турецької ідентичності, а також відмовиться від світоглядної та політичної орієнтації на Захід, переходячи до побудови ТР як регіонального центру сили на Близькому Сході. Дещо іншу думку має вітчизняна дослідниця М. Воротнюк [0], яка вважає, що результати референдуму щодо змін до Конституції, який відбувся у ТР, це серйозне випробування для країни. І хоча, на думку дослідниці, не можна недооцінювати небезпеку турецького авторитаризму, проте було б неправильно погоджуватися з апокаліптичними прогнозами про те, що ТР Ататюрка відтепер похована. Республіканську демократичну модель, на якій заснована сучасна ТР, на її думку, не так легко демонтувати. Водночас результати референдуму, на її думку, що співпадає з думкою автора дисертаційного дослідження, можуть відбитися на зовнішній політиці ТР, оскільки внутрішньополітичні процеси взагалі на неї сильно впливають. Питання про те, як будуть розвиватися відносини з ЄС, залишається відкритим.

Дослідження та аналіз заяв, що лунають з вуст вищих європейських посадовців, демонструють, що Європа не в захваті від того, що відбувається в ТР. Так, автор поділяє думку дослідника Л. Швеця, який також акцентує увагу на тому, що авторитарні замашки Ердогана, його тиск на опозицію й зовсім неєвропейські стандарти поводження зі свободою слова не дозволяють ЄС визнати в ньому свого. Ердоган повідомив, що після референдуму обов'язково введе в країні смертну кару, на що Президент ЄС Ж.-К. Юнкер заявив, що у разі відновлення смертної кари припинення переговорів із ТР стане природним явищем [0]. Наслідки порушень у сфері прав людини після спроби військового перевороту та невідповідність законодавчих ініціатив уряду ТР європейським правовим стандартам і нормам вже призвели до блокування ЄС у квітні 2017 року

виplat по ряду проектів, спрямованих на інтеграцію ТР до європейського простору. Єврокомісар з питань розширення та політики добросусідства Й. Хан заявив, що ЄС юридично зобов'язаний співвіднести фінансову підтримку з тим прогресом, якого досягає країна, а призупинку витрат на євроінтеграцію він пояснив тим, що нещодавні дії турецького уряду суперечать стандартам ЄС [0].

Автор дисертаційного дослідження вважає, що процес «деєвропеїзації» ТР значно прискорився з 2011 року, а з початком другого виборчого строку ПСР ентузіазм щодо членства ТР у ЄС зовсім зник. Таке становище безпосередньо відобразилося на стані реформ ТР у напрямку приведення нормативно-правової бази країни до норм і стандартів ЄС. Численні дослідження свідчать, що причиною відходу ТР від шляху до ЄС і початку процесу «деєвропеїзації» в країні стала не стільки втрата урядом ТР інтересу до членства в ЄС як такого, скільки блокування певних переговорів і невирішене питання Кіпру [242]. Хоча в 2012 р. ЄК розпочала так звану «Позитивну Програму» щодо ТР [264], у рамках якої було створено робочі групи з метою прискорення процесу приведення законодавства ТР у відповідність до стандартів ЄС, але вона не стала відновленням інтенсивних переговорів між сторонами. Єдиним досягненням програми стало скасування вето на 22 главу щодо регіональної співпраці, але заплановані на червень переговори було відкладено до жовтня 2013 року через вимогу Німеччини, після того як влада ТР використала надмірну силу поліції країни щодо антиурядових демонстрантів у країні.

На переконання дисертанта, період 2007–2013 років характеризувався чималим спадом в інтенсивності проведення будь-яких реформ ЄС у ТР, а також фундаментом для початку подій, що призвели в найближчому майбутньому до численних і грубих порушень вже реформованого законодавства ТР відповідно до стандартів ЄС. 2013 рік став початком такої нестабільної трансформації, оскільки саме в кінці травня і на початку червня 2013 року ТР стала свідком найбільших і найтриваліших протестів у своїй історії, що продовжились спробою військового перевороту влітку 2016 року, а з середини 2017 року Р.Ердоган і уряд,

сформований ПСР, відійшли від ідеології лаїцизму та взяли курс на прагматичний і реалістичний підхід у зовнішній політиці, хоча ніяких офіційних промов вищих посадових осіб ТР чи нових програм правлячої ПСР щодо реформування нової зовнішньої політики ТР не було [153].

Аналізуючи та досліджуючи юридично значущі дії уряду ТР, складеного представниками правлячої ПСР, автор вважає, що партія поступово сформувала свій власний уряд, який замість подальшої демократизації системи зробив рішучий крок назад і почав працювати над створенням авторитарного, популістського режиму навколо культу Р. Ердогана. Важливою рисою ердоганізму цього періоду став «електоральний авторитаризм», основними характеристиками якого стали нерівне ігрове поле для опозиції, вибори, які не є ані справедливими, ані вільними, повсюдне придушення основних свобод тощо. Ердоган і ПСР використали спробу військового перевороту 2016 року як виправдання масового затримання не тільки членів руху Гюлена, але й будь-кого, хто критикував Ердогана і його політичний режим, а Конституційний референдум 2017 року, який було проведено в умовах безпрецедентного рівня страху й обмежень щодо опозиційних сил, які проводили кампанію за голосування «ні». Масові кадрові «чистки» й відсторонення від влади опозиційної державної бюрократії надали ПСР сприятливий ґрунт для фальсифікації конституційного референдуму в 2017 році, оскільки не залишилося незалежних засобів масової інформації або судових органів для перевірки дотримання виборчих правил і положень [276].

Тим не менш, у грудні 2018 року відбулася подія, яка вже трактується ознакою нового поштовху у відносинах між ТР та ЄС, а також початком відновлення переговорного процесу ТР щодо членства в ЄС, який занепав на тлі зростаючих проблем у сфері прав людини в ТР. Турецькі міністри в грудні 2018 р. на спільному засіданні зобов'язалися прискорити судові реформи, оскільки Анкара намагатиметься поновити зусилля щодо членства ТР у ЄС. Міністр закордонних справ Абдулхаміт Гюль оголосив, що стратегія судової реформи

буде представлена в січні 2019 року на зустрічі з міністром внутрішніх справ Сулейманом Сойлу, міністром закордонних справ Мевлутом Чавушоглу та міністром фінансів Бератом Албайрак, метою якої стане подальше зміцнення довіри до судової системи ТР, покращення доступу до системи правосуддя, підвищення її ефективності та забезпечення кращого захисту права на розгляд справи в розумний період часу [191].

Широкомасштабні реформи в ТР у сфері демократії, верховенства закону та прав людини, що були здійснені під керівництвом ПСР, дають можливість стверджувати, що вплив гармонізаційних пакетів на життя країни став революційним, оскільки саме вони позитивно змінили чинне законодавство ТР у законодавчій, виконавчій і судовій сферах країни. Європеїзація законодавства ТР також була успішною з точки зору зміцнення позиції громадського суспільства в країні шляхом демократизації реформ у області права та сприяння розуміння народом ТР сутності європейських норм і реформ. Разом з тим стверджується, що європеїзація законодавства ТР у багатьох сферах, включаючи сферу соціальної політики, екології, міграції та політики притулку, залишалась дуже слабкою через існування внутрішніх факторів у країні. Аргументується, що період з 2011 по 2019 рік характеризується періодом чималого спаду в інтенсивності проведення будь-яких реформ ЄС у ТР, а також початком подій, що призвели в найближчому майбутньому до численних і грубих порушень законодавства ТР, вже реформованого відповідно до стандартів ЄС.

2.2 Діяльність Турецької Республіки щодо нормативно-правової регламентації та реалізації захисту прав людини як обов'язкового міжнародно-правового регіонального стандарту на шляху її вступу до Європейського Союзу

У преамбулі Конституції ТР 1982 року [0], яка є однією з перших країн, що ратифікувала Загальну Декларацію прав людини 1948 року [0], стверджується, що відповідно до вимог рівності та соціальної справедливості кожний громадянин ТР має право на користування своїми основними правами і свободами для

забезпечення гідного життя в матеріальній, духовній, культурній, правовій, громадській та інших сферах. У другій главі Основного Закону держави, а саме в ст. 17-33, підкреслюється, що ТР поважає права громадян на особисту недоторканість, свободу та безпеку, конфіденційність і захист особистого життя, свободу спілкування, релігії та совісті, думки та слова, преси, публікації періодичних і неперіодичний видань, право на асоціації, мирні збори тощо [0].

Автор дисертаційного дослідження вважає, що усі реформи, які відбувалися у сфері забезпечення прав людини починаючи з 1999 року, тобто з моменту відкриття переговорів з ТР щодо вступу до ЄС, до червня 2016 року, котрий ознаменував собою спробу військового перевороту в країні, головним чином були спрямовані на приведення законодавства ТР у відповідність до Копенгагенських критеріїв ЄС, ЕКПЛ 1950 року та судової практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Основними документами, що визначали напрямки реформ у даній сфері, вважалися підписаний між ТР та ЄС Договір про Асоціацію від 12.09.1963 року [0], Національна Програма адаптації законодавства країни до нормативної бази ЄС (*EU Acquis communautaire*) [0] тощо.

Аналіз відносини ТР з ЄС дає можливість автору стверджувати, що вони завжди носили складний, суперечливий та амбівалентний характер. У історичній ретроспективі, в 1963 році ТР підписала з попередником ЄС – Європейським економічним співтовариством – договір, в якому визнавалося право країни вступити до Союзу. Ця угода про асоціацію засновує Митний союз із ЄС (працює на основі Угоди з ЄС про Митний Союз 1966 року. – Авт.) та гарантує входження ТР до внутрішнього ринку ЄС протягом перехідного періоду [0]. Серед досліджених автором причин, що стали вирішальними в наданні ТР статусу держави-кандидата в грудні 1999 року на саміті ЄС у Гельсінкі, було схвалення учасниками саміту позитивних змін у політичному житті ТР, направлених на досягнення відповідності Копенгагенським критеріям, а особливо тих, що стосувалися прав і свобод людини в ТР. Автор вважає необхідним трохи детальніше розглянути ті короткострокові політичні критерії, що мали

вирішальне значення для свого роду «прориву» у двосторонніх відносинах між ТР і ЄС, а саме: зміцнення законодавчих і конституційних гарантій свободи слова на основі Статті 10 ЕКПЛ; зміцнення законодавчих, конституційних гарантій свободи зборів і мирних організацій; підтримка розвитку громадського суспільства; прийняття усіх необхідних заходів для посилення боротьби проти застосування катувань та забезпечення виконання Європейської конвенції про запобігання катуванням; поліпшення функціонування й ефективності судової влади у відповідності до міжнародних стандартів; усунення будь-яких законодавчих постанов, що забороняють використання турецькими громадянами своєї рідної мови для теле- та радіовіщання; усунення регіональної нерівності та, особливо, покращення ситуації на південному сході країни; покращення економічних, соціальних, культурних можливостей для усіх громадян тощо [0, с. 99]. Тільки через 13 років, 17 грудня 2004 року, вслід за великим розширенням 2004 року, Європейська рада оголосила офіційною датою початку переговорів щодо вступу ТР 3 жовтня 2005 року. Процес перевірки законодавства почався 20. 10. 2005 і завершився 18 жовтня 2006 року [219, с. 99-100].

Дослідження та вивчення автором особливостей Пакету конституційних реформ, що був прийнятий на референдумі 12 вересня 2010 року, дає привід вважати його найголовнішим кроком у сфері прав людини, який розширив спектр прав людини та фундаментальних свобод у країні. На думку автора, конституційна система була адаптована значною мірою до міжнародних зобов'язань ТР. Важливим кроком входження ТР до європейського правового простору є й те, що уряд країни підписав усі сім основних конвенції ООН з прав людини та 96 конвенцій Ради Європи (зі 100. – Авт.). Крім того, у листопаді 2003 р. уряд країни ратифікував Протокол № 6 ЕКПЛ, що забороняє смертну кару, в лютому 2006 року – Протокол № 13 до ЕКПЛ, що забороняє смертну кару за будь-яких обставин, і в березні 2006 року – другий Протокол до Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права ООН 1966 року, основна телеологічна домінанта якого полягає в забороні смертної кари. В 2005 році було підписано

Протокол до Конвенції проти знущань, що, на переконання автора, є свідченням прихильності ТР до зміцнення національного та міжнародних механізмів визнання, гарантування, охорони, захисту прав людини тощо. Показовим стало також головування ТР у Комітеті Міністрів Ради Європи, головною метою діяльності якого є зміцнення на практиці принципів прав людини, демократії та верховенства закону по всій Європі в період з листопада 2010 року до травня 2011 р. [184].

Дослідження та аналіз автором заяв вищих посадових осіб ТР стали неабияким підтвердженням обраного курсу щодо зміцнення прав людини в країні. Так, 6 жовтня 2004 року в Страсбурзі (Франція), у зверненні Р. Т. Ердогана (тоді ще прем'єр-міністра ТР) до Президента, Генерального Секретаря та парламентарів Парламентської Асамблеї Ради Європи прозвучали наступні слова: «Норми Ради Європи, що знайшли своє відображення в 190 конвенціях, є основним путівником для ТР. Процес трансформації європейських норм у законодавство ТР продовжується до сьогодні та є ключовим елементом існуючого процесу реформ...». У своїй доповіді прем'єр-міністр також коротко зазначив усі позитивні зміни, що відбулися в законодавчій сфері щодо зміцнення становища прав людини в країні, серед яких відміна смертної кари, прийняття та виконання на практиці політики «нульової толерантності» щодо знущань і нелюдського поводження з людьми, приведення у відповідність до демократичних норм громадсько-воєнних відносин у країні, прийняття законодавчих актів з метою забезпечення гендерної рівності, прийняття Закону про виплату компенсацій жертвам тероризму, з яким зіткнулося турецьке суспільство протягом 80-90-х років XX ст. тощо [0]. Важливим на думку автора стало також звернення колишнього президента ТР Абдули Гюля на Пленарній Сесії Парламентської Асамблеї Ради Європи до Президента, Парламентарів Ради Європи 3 жовтня 2007 року, який відзначив, що «пріоритетними» положеннями у сфері прав людини були й залишаються такі питання, як внесення певних законодавчих змін до Закону про політичні партії, до Закону про боротьбу з

терором, прийняття нового Цивільного та Кримінального Кодексу та нового Закону про Асоціації. Президент нагадав слова, що були сказані колишнім президентом Комітету із запобігання знущань ЄК про те, що «...дуже важко знайти будь-яку іншу країну-члена Ради Європи, яка б мала більш просунуту законодавчу базу щодо попередження знущань», ніж у ТР [85].

Незважаючи на певні досягнення у сфері забезпечення та охорони прав людини в ТР, все ж існування серйозних проблем і до військового перевороту, що відбувся в країні у червні 2016 року, залишалися основною перепорою на шляху вступу ТР до ЄС. Аналіз досліджень головних проблем ТР у сфері прав людини дає автору можливість констатувати наступні: вбивства, політично вмотивовані зникнення людей, знущання та інше жорстоке, нелюдське та принизливе поводження з людьми або покарання, безкарність та корупція, умови затримання та утримання в'язнів, занадто тривалий термін утримання підозрюваних під вартою до початку судового процесу, занадто довгий розгляд судових справ, обмеження свободи думки, преси, зібрань та мітингів,; обмеження релігійних свобод, насилля та дискримінація жінок, жорстоке поводження з людьми, шлюби неповнолітніх, обмеження прав робітників, дитяча праця тощо [183]. Постійний аналіз автором доповідей ЄСПЛ також вказує на численні порушення у сфері прав людини. Тільки протягом 2011 року Європейський Суд виніс загалом 418 рішень щодо порушення в ТР прав людини на справедливий розгляд судової справи та захист майнових прав [0].

Аналіз доповідей і звітів європейських установ по правам людини в період з 2011 по 2019 роки дозволяє констатувати певний негативний факт убивств людей представниками служби безпеки ТР. Зокрема, в доповіді Організації з прав людини йдеться про смерть 58-ми цивільних осіб і 25 поранених в результаті повітряних бомбардувань і використання вогнепальної зброї, за які відповідальні поліція, військові сили та жандармерія ТР. В доповіді також констатується факт документального підтвердження лікарями наявності тілесних ушкоджень у осіб, що були побиті поліцією під час розгону демонстрацій 28 грудня 2011 року проти

правлячої ПСР. Матеріали та доповіді ЄК також свідчать про порушення урядом ТР прав людини. В Доповідях ЄК також засуджуються дії, пов'язані з образливим ставленням і знущаннями з боку служб безпеки, представників яких, за даними ЄК, рідко засуджують або карають, а влада країни в більшості випадків дозволяє працівникам силових структур залишатися на своїх посадах і під час судового розгляду справи [183].

Вивчені матеріали та документи у сфері забезпечення прав людини в ТР дозволяють стверджувати, що й до подій червня 2016 року у в'язницях країни знаходилися тисячі політичних в'язнів – представників різних політичних сил. Питання в тому, що уряд країни, на відміну від позиції європейських правових структур, ніколи не розглядав даних осіб у такій якості, тобто в якості політичних в'язнів, стверджуючи, що вони обвинувачуються виключно в причетності до терористичних організацій або у допомозі їхній діяльності. Згідно з даними Міністерства юстиції ТР, станом на 31 жовтня 2011 року загальна кількість підозрюваних, що чекали на судові розслідування, становила 3 884 осіб. 3 768 осіб отримали вирок і 365 осіб очікують на апеляцію через обвинувачення у терористичній діяльності [0].

На основі дослідженого матеріалу автор вважає, що й до подій червня 2016 р. в ТР існувало чимало проблем щодо свободи думки та слова в медіа. Особливо це завжди стосувалося обговорення питань, які вважаються актуальними в цій сфері, таких як питання курдів, права національних меншин, питання вірмен і ролі військових сил у країні. На думку автора дисертаційного дослідження, аналіз роботи турецького дослідника С. Акйола «Наслідки порушення прав людини та недостатній рівень демократії на шляху членства ТР до ЄС» дає уявлення про те, що саме невиконання критеріїв з прав людини стало основною причиною невключення ТР до списку держав-кандидатів на вступ до ЄС під час саміту 1997 року в Люксембурзі [92]. Порушення прав людини в ТР, особливо прав національних меншин, завжди змушувало ЄС вважати це проявом слабкості демократії в ТР.

На окрему увагу заслуговує захист і забезпечення свободи слова й друку, тобто прав журналістів і письменників, які переслідуються в судовому порядку та засуджені до тюремного ув'язнення через порушення статті 301 КК ТР. Так, новеліст Орхан Памук, який є лауреатом Нобелівської премії з літератури 2002 р., був притягнутий до кримінальної відповідальності через вислови стосовно інциденту 1915 року, коли на території ТР було вбито тридцять тисяч курдів і мільйон вірменів. Цією заявою він визнав геноцид вірмен, що вважається образою для турецького народу. Дослідження автора вказують на те, що серйозні переслідування та цензура застосовуються також щодо письмових і мовленнєвих засобів масової інформації. Телевізійні програми продовжують контролюватися Вищою Радою Радіо та Телебачення ТР діяльність якої полягає в запобіганні транслявання тих програм, що на думку Ради провокують сепаратистську пропаганду або будь-яку расову дискримінацію, що може загрожувати єдності країни [0]. Автор поділяє занепокоєння, яке висловлюється в Доповіді ЄК, що конфіскація неопублікованих робіт журналістів завжди були великою перепорою в побудові демократичної держави в усіх її проявах і веде до авторитарного стилю правління країною. Чимала кількість досліджених джерел вказує на перебування під вартою цілої низки журналістів, відкриття справ проти письменників і журналістів, сферою діяльності яких є питання курдів [183].

Рекомендації європейських інститутів у сфері прав людини неодноразово звертали увагу на необхідність внесення змін до низки статей КК ТР, зокрема до статті 125, яка передбачає кримінальну відповідальність за надання неправдивої інформації, статей 214, 215, 216, 220 щодо захисту громадського порядку, статті 226 щодо публікації або радіомовлення брудного матеріалу, статті 285 щодо захисту таємності розслідувань, статті 288 щодо заборони спроб впливу на судову систему тощо [0].

Водночас можна констатувати наявність обмеженого прогресу, не зважаючи на те, що Стаття 10 Конституції ТР декларує «рівні права як для жінок, так і чоловіків», а держава «зобов'язана забезпечити існування рівності на практиці»

[0]. Корисним для розкриття даної теми, на думку автора, є аналіз Доповіді з гендерної рівності за 2010 рік, згідно якому ТР знаходиться на 126-му місці зі 134 країн, що досліджувались за наступними показниками: участь жінок у сферах економіки, освіти, політики, охорони здоров'я тощо [271]. Дані міністерства внутрішніх справ ТР свідчать про те, що чимало жінок, особливо в селах, залишаються неусвідомленими щодо своїх прав або не можуть скористатися ними на практиці. У віддалених частинах країни, зокрема в південно-східній Анатолії, насилля проти жінок, включаючи вбивства в ім'я честі, ранні та вимушені шлюби, залишаються найбільшими проблемами [149]. Аналіз відповідних документів свідчить, що офіцери поліції замість надання жінкам ордеру на захист переконують їх повернутися додому, а суди у справах сім'ї не мають достатньо повноважень і неспроможні реально допомогти жертвам по цілому ряду справ. Судові засідання як правило тривають довго, а тривала підготовка висновків судової експертизи є причиною затягування судового розгляду справи. Участь жінок ТР у громадській сфері також вважається досить обмеженою, а прийнятий у січні 2011 року закон, спрямований на вирішення проблеми гендерної нерівності на робочому місці, дещо покращив ситуацію. Результатом дії закону став зріст відсотка участі жінок на ринку праці – з 26% у 2009 році до 27,6% у 2011. Вибори 2011 року збільшили участь жінок у парламенті, приблизно з 9-ти до 14%, що, безумовно, стало позитивною тенденцією, але Комісія наголошувала на необхідності продовжувати зусилля [0]. Станом на 2020 рік відсоток жінок, які активно беруть участь у політичних процесах країни залишається вкрай низким та таким, що не відповідає європейським нормам та стандартам.

Звичайно, члени ЄП позитивно оцінювали всі конституційні реформи, що відбувалися в ТР, називаючи їх кроком уперед. Водночас європейські парламентарі висловлювали неабияке занепокоєння низьким рівнем свободи преси, ув'язненням осіб, які відмовляються від воєнної служби з політичних або релігійних переконань, питанням курдської національної меншини тощо. ЄК неодноразово наголошувала на тому, що ситуація навколо питання курдів хоч і

дещо покращилася за останні 12 років, але систематичні порушення фундаментальних принципів прав людини та невідповідність політичним критеріям вступу до ЄС все ще мали місце [0, с. 82]. Автор дисертації в якості прикладу наводить промову голови делегації ЄП в ТР Хелен Флаутр, яка привітала сам факт нових конституційних реформ у ТР, але підкреслила, що внесення поправок до чинного законодавства не може бути єдиним вирішенням існуючої проблеми [182]. Підхід ТР до вирішення проблем національних меншин залишається обмеженим. Повної поваги і захисту мови, культури та основних прав у відповідності до європейських стандартів все ще не досягнуто станом навіть на 2016 рік [0, с. 31, 34].

Визначною подією, на думку автора, стало створення в ТР у 2014 році електронної бази даних ЄСПЛ а також переклад відповідних рішень суду, що публікуються на веб-сайті Міністерства Юстиції ТР. Прийняття в березні цього року Плану дій щодо попередження порушень ЄСПЛ являє собою значний крок у напрямку узгодження нормативної бази ТР з правом ЄСПЛ. Новоствореному Національному інституту з прав людини (далі - НІПЛ) відводилася роль національного превентивного механізму відповідно до Факультативного протоколу Конвенції Організації Об'єднаних Націй з попередження тортур. ЄК неодноразово вказувала на необхідність збільшення автономії НІПЛ, оскільки орган створено саме для сприяння рівності та боротьби з расизмом, ксенофобією, антисемітизмом і нетерпимістю, полегшення роботи правозахисників тощо [0, с. 15].

На думку автора, 16 червня року відбулася подія, яка на сьогоднішній день має чималий вплив на становище у сфері прав людини та демократичне майбутнє в ТР – спроба військового перевороту, лідери якого аргументували його початок необхідністю відновлення «демократичного порядку» та «прав людини» в країні, бажанням зупинити процес руйнування «світської, демократичної, правової системи правління нинішнім урядом». Вони пообіцяли створити і прийняти нову конституцію, яка відновить традиційні цінності та спадщину Ататюркської ТР.

На думку автора, крахом усіх законодавчих ініціатив і досягнутого прогресу у сфері забезпечення прав людини в ТР може стати застосування смертної кари до організаторів перевороту на підставі обвинувачення в зраді державі, незважаючи на те, що вона була скасована в рамках реформ вступу ТР до ЄС [0]. Соціальне буття почало все більше регулюватися неправовими засобами, на передній план висувалися питання політичної доцільності, які формувалися Р. Т. Ердоганом та його оточенням. Адже саме після проголошення надзвичайного стану, вслід за невдалою спробою військового перевороту, одним з найбільш важливих питань, що обговорюються в країні на сьогоднішній день, є можливість повторного введення в країні смертної кари, тим більше, що дана ідея знайшла свою підтримку на вуличних протестах міст ТР. Президент країни Р. Т. Ердоган наголосив, що він схвалить законопроект про відновлення смертної кари, якщо парламент його затвердить. Дана спроба, на переконання автора, безперечно нанесе шкоду вступу ТР у ЄС, адже під час засідання Європейської Ради щодо ТР було особливо наголошено на важливості «недвозначної відмови» від смертної кари [155].

Результатом військового перевороту 2016 року стало затримання більше 6 000 осіб, в тому числі високопосадовців, 2 745 суддів звільнено зі своїх посад тощо. Крім того, близько 60 000 солдатів, поліцейських, суддів, державних службовців і вчителів було тимчасово відсторонено від посад, затримано або утримується під слідством після придушення спроби перевороту [262]. Існує чималий ризик того, що тисячі противників влади постраждають від суворих вироків у разі відновлення смертної кари після коротких судових розглядів, в порушення найелементарніших принципів Хартії основних прав ЄС [166]. Проведений автором аналіз численних досліджень політико-правового, теоретико-юридичного і конституційно-правового характеру свідчить, що в державі спостерігається тривожна регресія в бік авторитарного й ісламістського напрямку, крім того Р. Т. Ердоган і його противники заявляють, що вони не мають наміру визнавати геноцид вірмен у 1915 році й основні права курдів та

інших етнічних і релігійних меншин. Вже через рік після спроби військового перевороту, за підозрою у зв'язках з організацією проповідника Мухаммеда Фетхуллаха Гюлена було звинувачено ще 169 тисяч осіб. Рух, який очолює в минулому соратник, а нині – критик Р. Т. Ердогана, який добровільно виїхав до США, влада ТР називає терористичною організацією. Самого М. Ф. Гюлена та його прибічників Анкара звинувачує в організації спроби державного перевороту. І через рік після невдалого перевороту в ТР триває надзвичайний стан, якого Р. Т. Ердоган так і не скасував. 16 липня 2017 року президент, виступаючи на мітингу в Стамбулі, присвяченому річниці спроби перевороту, заявив, що рік тому турецький народ довів, що готовий пожертвувати всім, аби захистити країну. У своєму емоційному виступі президент підтримав смертну кару для змовників, а 15.07. проголошено національним святом у ТР [0].

Досліджені автором матеріали як вітчизняних, так і закордонних засобів масової інформації дозволяють казати про драматичність ситуації, що склалася у сфері забезпечення прав людини в ТР. Аналіз низки джерел політико-правового характеру дозволяє авторові казати про те, що від обвинувачень у спробі путчу найбільш постраждали університети, приватні школи та гуртожитки, заклади охорони здоров'я, фонди, об'єднання тощо. Приватні школи та гуртожитки при цьому склали до двох третин від усієї кількості закритих закладів. За найсвіжішими даними турецького Союзу держслужбовців «Genel-Is», за останній рік звільнено майже 5,3 тисячі викладачів, ще більше ста затримано, а без роботи залишилося близько 33 тисяч вчителів. Крім того, понад 965 компаній, начебто пов'язаних з Гюленом, перейшло під контроль держави. Турецький медіапростір, і без того ушкоджений через низку розслідувань і закриття ЗМІ ще до путчу, зазнав ще тяжчого удару за надзвичайного стану. Незалежна ініціатива щодо моніторингу ЗМІ «Platform 24» зазначає, що зараз у ТР за ґратами утримується 166 журналістів, тоді як до невдалого перевороту у в'язницях перебувало сорок журналістів. Зі 160-ти закритих після проваленого перевороту ЗМІ відновити свою роботу зуміли лише 24 мас-медіа. Позиція уряду країни досить проста –

арешти ґрунтуються виключно на зв'язках затриманих із рухом Гюлена або обвинуваченнях у тероризмі, тоді як професійні організації відкидають подібні твердження [0]. Разом з тим слід розуміти, що під гаслом боротьби з політичними супротивниками, яка супроводжується безпрецедентними і масовими порушеннями основних конституційних прав і свобод громадян країни, правляча еліта ТР вирішує завдання демонтажу демократичних змін, що мали місце в державі, та наступної ісламізації державного устрою.

Реджеп Таїп Ердоган обіцяє й надалі продовжувати процеси, які на Заході іноді називають «чистками в лавах критиків і незгідних», а віце-прем'єр-міністр ТР Нуман Куртулмуш запевняє, що агенти Гюлена скрізь: в армії, школах, судах, тому важливі розслідування тривають, збираються необхідні докази для політично довільного й позаправового усунення цих людей із державних інституцій. Лідер опозиційної Республіканської народної партії Кемаль Киличдароглу заявляє: усім, що відбувається в країні, керує одна людина, оскільки повноваження законодавчої, судової та виконавчої влади зосереджено в руках тільки президента країни – Таїпа Ердогана. Прем'єр-міністр і міністри, на думку опозиціонера, існують лише формально, ніхто з них не має власної волі [0].

Дослідження питань забезпечення прав людини в ТР дало змогу стверджувати, що ТР здійснила широкомасштабний процес реформ з метою зміцнення демократії, затвердження верховенства закону, забезпечення фундаментальних прав і свобод людини в країні. Доведено, що чималі досягнення ТР у розвитку конституційного права та забезпеченні прав людини були пов'язані з відміною смертної кари, прийняттям і виконанням на практиці політики «нульової толерантності» щодо знущань та нелюдського поводження з людьми, приведенням у відповідність до демократичних норм громадсько-воєнних відносин у країні, прийняттям законодавчих актів, метою яких є забезпечення гендерної рівності, прийняттям Закону про виплату компенсацій жертвам тероризму. Події 16 червня 2016 року фактично нівелювали усі досягнення ТР у сфері прав людини та ще більше загострили складне соціально-політичне

становище, а на сьогоднішній день існує чималий ризик повернення країни до практики смертної кари, що назавжди залишить у минулому євроінтеграційні амбіції сучасної ТР. У країні спостерігається тривожна регресія в бік авторитарного й ісламістського напрямку, а вищі посадові особи в особі президента та його прибічників заявляють, що не відступають від намірів покарати винних і навести порядок в країні.

2.3 Актуальні питання відповідності національного законодавства Турецької Республіки вимогам Митного союзу Європейського Союзу

ТР, населення якої складає понад 73 млн чоловік, має одну з найпотужніших економік світу. Дослідження та аналіз автором дисертації ключових напрямів турецької економіки свідчить про те, що починаючи з 1980 р. в ТР спостерігається високий внутрішній валовий продукт (ВВП), що є результатом підвищення експортного потенціалу, індустріалізації, урбанізації, благополуччя населення країни тощо. В 2008 році ВВП ТР досягнув 742 млрд дол. США, а ВВП на душу населення наблизився до показника в 10 440 дол. США, демонструючи значне оздоровлення від глибокої економічної кризи 2001 року. Обсяг загального експорту зростає, а імпорт хоч і не характеризується стабільною динамікою, все ж таки зберігає динаміку в бік зросту [167, с. 14].

У рішенні Європейської Ради від 12-13 грудня 1997 року в Люксембурзі зазначалося, що «відповідність Копенгагенським політичним критеріям» є передумовою початку переговорів з будь-якою країною щодо вступу до ЄС.

Вважаємо, що економічні відносини ТР з ЄС сьогодні є важливою складовою двосторонніх відносин, причому як з точки зору значення та впливу євроінтеграційних амбіцій ТР на соціально-економічний розвиток країни, так і потенційного внеску ТР як майбутньої держави-члена на економіку усього ЄС у цілому. У зв'язку з цим, на основі проведеного автором аналізу економічних критеріїв Митного союзу ЄС (*Economic accession criteria*, далі – Митний Союз, МС) та їх формально-правового закріплення можна казати про наявність двох складових – існування діючої ринкової економіки та спроможності впоратись з

ринковими силами, а також спроможності держави-кандидата на вступ до ЄС упоратись з тиском конкурентного середовища в межах ЄС (див. ст. 23 Договору про Європейський Союз від 7 лютого 1992 року /Маастрихтський договір/). Виконання кожного критерія оцінюється на основі аналізу ряду факторів, таких як існування діючої ринкової економіки, що включає: встановлення рівноваги між попитом і пропозицією; лібералізацію цін і торгівлі; відсутність значних перешкод для входу на ринок (створення нових підприємств) та виходу з нього (банкрутство, ліквідація); наявність відповідного законодавства; дотримання законів і виконання контрактів; досягнення макроекономічної стабільності, у тому числі відповідної стабільності цін; наявність широкого консенсусу щодо основ економічної політики; достатня розвиненість фінансового сектора для спрямування накопичених коштів і заощаджень на інвестування виробництва. Вищенаведені фактори є основою будь-якої ринкової економіки, тому виконання цієї складової економічних критеріїв повинно бути здійснено країною-кандидатом на вступ до ЄС ще до початку переговорів про вступ.

Серед досліджених нами економічних критеріїв (*Economic accession criteria*) щодо спроможності впоратись з ринковими силами та тиском конкурентного середовища в межах ЄС найбільш важливими, на думку автора, є виконання наступних умов МС: наявність діючої ринкової економіки з рівнем макроекономічної стабільності, достатнім для прийняття рішень суб'єктами економічної діяльності в умовах стабільного й передбачуваного клімату; достатня кількість людських і матеріальних ресурсів, у тому числі наявність інфраструктури (енергопостачання, телекомунікації, транспорту тощо); достатній ступінь впливу політики уряду й законодавства на конкурентоспроможність за допомогою торговельної політики, політики конкуренції, надання державної допомоги, підтримки малих і середніх підприємств тощо; прогрес у сфері реструктуризації підприємництва; достатній рівень і темпи торговельної інтеграції держави-кандидата з ЄС (обсяг і структура торгівлі з державами-членами); достатня частка малих фірм у структурі економіки тощо [151].

Рамки та зміст відносин між ТР та ЄС у рамках МС визначила Анкарська Угода від 12 вересня 1963 року та її Додатковий Протокол від 23 листопада 1970 р., а кінцева фаза МС завершилась прийняттям Рішення 1/95 Асоціативної Ради від 22 грудня 1995 року. Чималого значення в розумінні вимог МС щодо країни-кандидата на вступ до ЄС, на думку автора, є аналіз Рішення № 1/95, що включає наступні загальні положення: вільний рух товарів (відміна митних зборів і кількісних обмежень), що були вироблені або введені у вільний обіг як у ТР, так і в країнах ЄС після їхнього імпорту з третіх країн; відповідність ТР загальним митним тарифам Співдружності, включаючи преференційні угоди та гармонізацію заходів у сфері торгової політики; наближення законодавства ТР до митного законодавства ЄС, зокрема відповідність дій ТР Рішенню Комітету по Митному Співробітництву (Рішення № 1/2001) та взаємна допомога у митних питаннях; наближення законодавства ТР до інших законів ЄС (інтелектуальна власність, конкурентоспроможність, оподаткування тощо) [160]. Рішення 1/95 також передбачає відміну митних зборів і митних ставок, усунення кількісних обмежень, забезпечення загальних митних тарифів і преференційної тарифної політики, забезпечення інструментів нової комерційної політики, загальні правила імпорту з деяких третіх країн, загальні правила на імпорт текстилю, загальні правила експорту, стандартизацію зовнішньої політики наближення законодавства ТР до норм ЄС, прийняття відповідних заходів у сфері захисту торгівлі, вирішення спорів тощо [143].

Дослідження та аналіз автором деяких розділів Рішення мають суттєве значення для розуміння саме специфіки економічних відносин ТР та ЄС у рамках МС, а саме – у сфері промисловості йдеться про необхідність скасування усіх квот і тарифів на промислові товари між сторонами та забезпечення їхнього вільного обігу. ЄС має отримувати сертифіковані товари турецького походження, що відповідають вимогами ЄС, а ТР, своєю чергою, отримує товари ЄС, які також відповідають вимогам ЄС:

- щодо охорони здоров'я, життя, власності тощо;

- у розділі щодо імпорту сільськогосподарських товарів сторони зобов'язуються відмінити усі тарифи на сільськогосподарські товари, а ТР має гармонізувати дане положення з політикою ЄС і прийняти програму ЄС щодо країн, які користуються статусом найбільшого сприяння в питанні сільськогосподарських товарів, що імпортуються з третіх країн;

- у розділі про загальну зовнішню політику йдеться, що МС вимагає не тільки відміни тарифів і квот між сторонами, але й втілення загальної торгової політики. Разом з необхідністю укладення відповідних угод, ТР повинна забезпечити відповідний захист торгівлі та митного законодавства, що діє на теренах усього ЄС [224, с. 415];

- в розділі про захист торгівлі йдеться про необхідність прийняття ТР у даній сфері законодавства ЄС, а ЄС зі свого боку має відмінити антидемпінгові, антипільгові, «торгові бар'єри» та інші дії проти ТР «за умови, що країна забезпечить конкурентоспроможність, підтримку з боку держави та виконання інших відповідних частин нормативно-правової бази ЄС, що мають безпосереднє відношення до внутрішнього ринку» [218, с. 416].

Виконання даних положень має стратегічне значення з точки зору підвищення обсягу торгівлі, економічної ефективності, конкурентоспроможності між його членами, а дотримання загальних зовнішніх тарифів на імпорт з третіх країн запобігає імпорту товару в країни МС з нижчими тарифами.

На думку автора, цілі, що переслідувала ТР, укладаючи в 1995 році МС з ЄС (МС, створений 31 грудня 1995 року між ЄС і ТР на основі рішення Ради Асоціації «ЕС – ТР» від 6 травня 1995 року), можна охарактеризувати наступним чином: по-перше, стати більш привабливим партнером для усього європейського бізнесу. Автор зауважує, що ТР є єдиною третьою країною, крім Андори, яка має МС з ЄС. З цієї точки зору ТР зобов'язана прийняти велику частину нормативно-правової бази ЄС, а також забезпечити адміністративний порядок для економічної інтеграції країни до ЄС; по-друге, укладення договору про МС не тільки забезпечує підприємствам ТР кращий доступ до сучасного європейського ринку,

що швидко розвивається, але й модернізує промислове обладнання ТР, вносить відповідні адміністративні, технологічні та структурні зміни у сферу промисловості та послуг ТР, оскільки це все є невід’ємною складовою відповідності ТР економічним критеріям ЄС з точки зору її конкурентоспроможності [192].

Системний аналіз низки робіт і змісту фінансової допомоги ЄС ТР дозволяє констатувати її неоціненність, оскільки саме завдяки фінансовій допомозі, що знайшла своє відображення в трьох фінансових протоколах ЄС, ТР змогла значно підвищити соціальний та економічний розвиток і забезпечити міцний фундамент для подальшої взаємодії з ЄС у рамках співробітництва з МС. Так, з початку партнерства ЄС і ТР фінансове співробітництво між сторонами, як було зазначено вище, здійснювалося шляхом трьох фінансових протоколів і додаткового протоколу, мета яких полягала в соціальному та економічному розвитку ТР. Після 1981 року було підготовлено інший фінансовий протокол на суму 600 млн євро, але він не вступив у силу через вето Грецької Республіки. Ці протоколи значною мірою представляли собою гранти від Європейського Інвестиційного Банку, кредити та гранти з бюджету ЄС і від джерел, що були попередньо надані Середньоземноморським країнам. Відповідно до фінансових протоколів, ТР мала отримати фінансову допомогу в розмірі 1 433 млн євро протягом 32 років, вона отримала 830 млн євро, але навіть ця допомога та євроінтеграційні процеси в ТР допомогли країні набути статусу економічно розвиненої країни – партнера ЄС і значно прискорили процес входження країни в достатньо серйозне економічне об’єднання, яким є МС [274].

Автор вважає, що уряд ТР досяг значного прогресу як у питанні наближення законодавчої бази ТР до вимог МС, так і в питаннях, що стосуються виконання тих чи інших положень законодавства на практиці, про що свідчать щорічні доповіді ЄК починаючи з 2000 по 2016 рік. Зокрема, неоцінним заходом, відповідно до висновків доповідей ЄС, стала підготовка урядом виконання на практиці Єдиного Адміністративного Документу – стандартної

форми митної декларації для всіх держав-членів ЄС, і вжиття відповідних заходів з метою забезпечення повної відповідності та виконання законодавства у сферах, компетентність щодо яких розподілена між митними, торговими управліннями та департаментами по зовнішнім зв'язкам [0]. Доповіді ЄК також позитивно оцінили надання відповідним органам ТР чималих повноважень щодо контролю імпорту та експорту товарів. Так, Стаття 167 митного законодавства ТР надала чималі повноваження Раді міністрів щодо визначення товарів, їхнього походження, отримання відповідної документації щодо назви товарів та їхньої кількості, а також анулювання або подвоєння фіксованих відсоткових ставок тощо [232, с. 53]. Чималим внеском у питання відповідності економічним критеріям МС було проведення відповідних навчань з питань походження товарів, їхньої обробки за межами митної території та залучення службово-пошукових собак. Поряд з усіма досягненнями, доповіді ЄК містять чимало зауважень і щодо недоліків, які все ще гальмують процес розвитку економічних відносин між сторонами, зокрема, виконання управлінням митниці ТР положень у сфері інтелектуальної власності, а також низький рівень взаємодії між вищезазначеним управлінням та іншими відповідними державними органами влади, включаючи державну поліцію ТР [141].

Доповіді ЄК відзначають низку недоліків, що тією чи іншою мірою заважають ефективній співпраці двосторонніх відносин. Зокрема, аналіз Доповіді ЄК за 2007 рік засвідчив незавершеність у питанні відповідності законодавства ТР нормативно-правовій базі ЄС, оскільки операції в зонах вільної торгівлі не відповідають митним процедурам ЄС, а новий закон ТР щодо митних процедур містить виключення, які не існували в еквізі на товари, що можуть бути спожиті або використані в зонах вільної торгівлі. Велике значення також мало приведення до відповідності сфери інтелектуальних і майнових прав, звільнення від митних зборів, відміна безмитного продажу товарів, що входять до переліку МС, у пунктах перетину кордонів, але на практиці вони виконувалися з певними недоліками [0]. Прийняття нових положень митного законодавства, відповідно до

висновку доповіді ЄК 2009 року, стало чималим досягненням ТР, оскільки вони були покликані забезпечити механізми врегулювання відповідних спорів на усій території митного простору не в судовому порядку [0]. Доповідь ЄК за 2012 рік констатувала необхідність втілення більших заходів у напрямку відповідності законодавства ТР митному законодавству та стандартам ЄС, особливо у сфері прав інтелектуального майна. Крім того, правила, що стосуються зон вільної торгівлі та положень законодавства про звільнення від сплати податків, особливо стосовно магазинів дьюті-фрі, не повністю відповідають еквізу. Правила нагляду та контролю за тарифними квотами також не повністю відповідають еквізу. Негативною відзначалася відсутність будь-якого прогресу щодо тарифних квот на деякі сільськогосподарські товари, а вимога декларувати товари, походженням яких є треті країни, та товари, що підлягають перевіркам з метою підтвердження їхньої відповідності, не відповідають правилам митного союзу. ТР залишається однією з перших країн, з яких надходять фальсифіковані товари до ЄС [0]. Чималою проблемою залишається також обсяг неліцензійного використання програмного забезпечення в ТР, незважаючи на те, що уряд країни демонструє поступовий прогрес у напрямку боротьби з піратством і розробляє сучасну систему ментального програмування *IP system*. Контрафакція літературних творів продовжує чинити опір розвитку друкованої промисловості в країні, а інтернет-піратство за останні роки показує чималий зріст. Доповідь ЄК наголошує на необхідності роботи правоохоронних органів, які «...нестимуть відповідальність за виконання адміністративних функцій з метою посилення боротьби проти піратства та контрабанди», а також спеціалістів, що «...забезпечать належне виконання робіт у питаннях розслідувань, переслідувань, судового розгляду правопорушень та ефективного виконання закону про інтелектуальну власність, включаючи суттєве зниження об'єму бракованих і піратських товарів, що експортуються в країни ЄС» [263, с. 275].

Ці показники, на думку автора, стали можливими завдяки заходам, що вживаються урядом ТР у питанні нормативно-правового забезпечення відповідності країни вимогам МС, оскільки ТР відмінила чимало мит і відповідних ставок на імпорту промислових товарів з ЄС. Більш того, уряд ТР, відповідно до загальних зовнішніх митних тарифів ЄС, низкою нормативно-правових актів гармонізував тарифи та ставки на імпорту промислових товарів з третіх країн, а також успішно адаптував законодавство до торгової політики ЄС, угод про зовнішні торгові преференції з третіми країнами, прийняв чимало правил загальної сільськогосподарської політики ЄС тощо [200].

Дослідження питання заходів адміністративно-правового характеру ТР на виконання вимог МС вказує на те, що вони завжди були досить суттєвими. Зокрема, Головне управління митниці ТР затвердило стратегію щодо управління змінами в бізнесі та національний план дій, направлені на загальну модернізацію та реструктуризацію своєї адміністрації. Ці політичні документи мали визначати зміст і спрямованість нормативно-правових актів, які мали бути прийняті на їх реалізацію. Вже протягом першої чверті 2007 року відсоток інтеграції до електронної системи обміну інформацією (EDIS) досягнув 84% усіх імпортних та експортних декларацій. В Головному Управлінні Митниці Анкари розпочалося втілення пілотного проекту, який дозволив операторам здійснювати електронні платежі. Цей проект здійснювався на відповідних нормативно-правових підставах. Позитивним явищем правозастосовної діяльності у сфері регулювання фінансових відносин було також інтегрування системи «Say2000i» головного управління казначейства в систему BILGE, що дозволяє аудиторам вимагати інформацію щодо збору мита як результат митно-правового регулювання [218].

Цікавим на думку дисертанта було питання вивчення ставлення до участі ТР у МС уряду країни, опозиції та турецьких підприємств, оскільки участь ТР у МС оцінювалася по-різному. Безумовно, у точному позитивістському сенсі ці моменти не мають юридичного, а отже історико-правового забарвлення, однак без розуміння відповідних політичних процесів та їх змісту неможливо всебічно й

повно зрозуміти юридично значущі міжнародно-правові та адаптаційно-правові дії органів державної влади ТР. Отже, проведені дослідження з даного питання свідчать, що правлячі кола вважали це важливим етапом на шляху повної інтеграції ТР у Європу. Ісламісти, навпаки, критикували МС ТР з ЄС, зокрема через виникнення бар'єрів у торгівлі з третіми країнами. Експерти відзначали, що ефект від вступу до МС далеко неоднозначний для Анкари за наступними причинами: по-перше, полегшення товарообміну між членами ЄС і ТР при більш високій конкурентоспроможності європейських товарів не було вигідним для останньої; по-друге, надаючи відповідні пільги країнам ЄС, ТР водночас не мала можливості приймати участь в загальних для ЄС рішеннях з питань торгівлі. Значення вступу до митного союзу, на переконання загальної суспільної думки, знижувалося ще й тому, що воно зовсім не гарантувало успішного проходження наступних етапів на шляху до ЄС [0, с. 122-123]. Отже, прийняття комплексу нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення входження ТР до МС, несло в собі загрозу отримання внаслідок правозастосування результатів, відмінних від тих, до яких прагнув законодавець.

У 2005 році серед власників і представників 70 турецьких компаній з різних міст ТР, що мали торгові відносини з європейськими країнами, було проведено опитування щодо впливу МС на економіку, торгівлю країни та бізнес турецьких підприємців. Результати опитування показали, що в цілому МС має негативний вплив на турецький бізнес: невеликі підприємства страждають через недостатній рівень технологій і недолік знань; зафіксовано зниження імпорту товарів з третіх країн; висока конкуренція турецьких підприємств; зниження прибутку турецьких підприємств; підвищення вартості праці тощо. Разом з цим, незважаючи на дещо песимістичні результати опитування, більшість турецьких підприємств вважають, що хоча вони в короткостроковій перспективі можуть втратити від кооперації з МС, але в довгостроковій перспективі економічних відносин турецький бізнес, все ж таки, отримає більше [0, с. 150-151]. Отже, ми бачимо наочний приклад

того, як застосування соціологічних підходів (тобто соціологічного методу) має значення для попереднього аналізу можливих наслідків нормотворення.

Для розуміння користі, що має МС для кожної зі сторін, автор дисертаційного дослідження вважає за необхідне проілюструвати дане питання фактичними доказами. Чимала кількість досліджених автором політико-правових та економічних робіт вказують на існування двох різних підходів щодо статистичного аналізу впливу МС на економіку ТР. Перший базується на переорієнтації торгових зв'язків і впливу від їх встановлення. Більшість дослідників цього підходу прийшли до висновку, що МС більше сприяє торгівлі та активізує її, ніж заважає їй: МС збільшує обсяг торгівлі та має загальний позитивний вплив на благополуччя країн. Другий підхід включає показники, на які потенційно впливає МС, такі як імпорт, експорт, збитки від митних зборів тощо. Дослідження цього підходу показують, що МС не привів до суттєвого збільшення експорту ТР, а економічний зріст країни є малозначним і навіть негативним; аналіз втрати від тарифних ставок свідчить, що МС має негативний вплив на економіку ТР [274]. Автор, на основі дослідження чималої кількості робіт як турецьких, так і зарубіжних експертів, вважає, що вплив МС на економіку ТР є як позитивним, так і негативним. Зокрема автор поділяє думку дослідника М. Рокарда, який вважає, що вплив МС на економіку ТР є неабияким – в 2007 році загальний обсяг експорту ТР у складі 27 європейських країн склав 57%, а імпорту – майже 40%. Для порівняння, в 1998 році загальний відсоток експорту товарів машинобудівної продукції в країни ЄС складав лише 19%, а через п'ять років, у 2003, цей показник досягнув 29%. На думку дослідника, саме завдяки МС товари турецького походження стали конкурентоспроможними на території ЄС, а потенціал деяких турецьких підприємців нічим не поступається потенціалу європейських колег. Нове покоління турецьких бізнесменів отримує освіту в найкращих навчальних закладах не тільки ТР, відіграють чимале значення в політичному житті країни та вкладають чималі інвестиції не тільки в промисловість країни, а й у сферу освіти, туризму, досліджень, охорони здоров'я,

навколишнього середовища тощо [236, с. 33]. Таку точку зору також поділяє турецький дослідник Е. Гювен, який вважає, що економіка ТР хоча і зазнавала, час від часу, негативного впливу від МС, але, в цілому, глобальних недоліків не мала. Цьому передував процес прийняття низки прогресивних і сучасних законів, що задовольнили потреби як виробників, так і споживачів. На думку дослідника, зросла як якість товарів, так і стандарти турецької економіки в масштабах усієї країни [154, с. 23].

Цікавим, на думку автора, є аналіз роботи професора Х. Чакмака, який у своєму дослідженні «Двосторонні відносини Турецької Республіки та Європейського Союзу», вивчає питання впливу іноземних інвестицій на економіку ТР. Аналіз досліджень автора вказує, що майже 70 % усіх іноземних інвестицій в країні приходяться на країни ЄС, серед яких Німеччина, Італія, Франція, Великобританія та Іспанія. І це – наслідок створення законодавчої бази заохочення іноземних інвестицій до турецької економіки. Так, із загальної кількості підприємств з іноземним капіталом, що функціонують у ТР (25 837. – Авт.) 13 550 підприємств – саме підприємства з капіталом держав-членів ЄС. У даному сегменті європейські країни посідають перше місце в ТР. Для порівняння, у Німеччині загальна кількість підприємств з європейським капіталом становить 4 315. За цим показником Німеччина посідає перше місце серед усіх європейських країн, друге – Великобританія (2 237 підприємств. – Авт.), третє – Голландія з її 1 866 підприємствами [112, с. 130].

Для розуміння значимості та вагомості нормативно-правового стимулювання економічних зв'язків ТР і ЄС після укладення угоди про МС, корисним, на думку дисертанта, є дослідження та аналіз висновків турецького експерта Х. Чакмака, який пропонує до уваги таблицю, що відображає показники результатів економічної співпраці:

Таблиця показників результатів економічної співпраці

Рік	Експорт	Імпорт	Експорт в ЄС	Імпорт з ЄС
-----	---------	--------	--------------	-------------

1996	23.224	43.627	11.6	23.1
1997	26.261	48.559	12.8	24.9
1998	26.974	45.921	13.5	24.1
1999	26.587	40.671	14.4	21.4
2000	27.775	54.503	14.5	26.6
2001	31.334	41.399	16.1	18.3
2002	36.059	51.554	18.3	23.3
2003	47.253		25.9	33.5
2004	62.774	97.161	34.41	45.4
2005	73.746	116.774	41.4	52.7
2006	85.534	139.576	47.9	59.4
2007	107.271	170.062	60.4	68.7
2015	132.27	201.964	47.5	74.7
2017	102.629	140.775	47.0	56.5
2019	113.930	185.493	52.7	72.2

Аналіз даних таблиці показує, що МС забезпечує як стабільний фундамент економічних відносин між ТР та ЄС, так і зростання взаємного товарообігу. Станом на початок 2020 рік ТР посіла 7-ме місце за обсягом експорту в ЄС і 12-те за обсягом імпорту. ЄС, своєю чергою, займає перше місце в ТР за показниками як імпорту, так і експорту. Аналіз джерел у даній сфері дає можливість автору констатувати той факт, що ТР стала більш конкурентоспроможною саме завдяки відміні кількісних обмежень і митних ставок, що передбачаються положеннями угоди про МС [112, с. 131].

Вивчення специфіки динаміки розвитку правового регулювання стимулювання торгової інтеграції між ЄС і ТР також свідчить про докорінну зміну економічних відносин. Підтвердженням цього є аналіз економічних даних, що вказують на збільшення двосторонньої торгівлі між сторонами майже в чотири рази, ріст іноземних інвестицій завдяки законодавчому сприянню

поглибленню співпраці між турецькими та європейськими підприємствами, ріст стабільної зайнятості, ріст середньої заробітної плати, продуктивності праці в ТР тощо. Крім того, зростання середнього класу в ТР забезпечує зростаючий споживчий ринок, що приносить чималу користь європейським виробникам на десятиліття вперед. Але все ж таки, на думку автора та багатьох дослідників, мета співробітництва ТР і ЄС полягає в більшій інтеграції, а не досягненні ідеального МС [233, с. 85].

Аналіз автором даних щодо імпорту турецьких промислових товарів до ЄС у рамках МС з 1996 року по сьогоднішній день також свідчить про неабиякий зріст, хоча частка ЄС у торгівлі з ТР є незначною. Це результат юридичних дій керівництва ТР, передусім уповноважених органів влади, парламенту й уряду, спрямованих на створення правових підстав щодо ефективного функціонування турецької економіки в рамках МС. Відповідно до аналізу даних МС, доля імпорту подвоїлася або майже потроїлася в багатьох секторах виробництва. Такий імпульс мав важливий вплив як на продуктивність і структуру промисловості в ТР, так і на її конкурентну поведінку. Проведені автором дослідження свідчать – щорічний середній зріст у додатковій вартості промисловості склав приблизно 10% протягом усього періоду, починаючи з 1980 року. Ріст зайнятості та накопичення основного капіталу, з одного боку, значно зросли, порівняно з депресивними рівнями 1989–1995 років, з іншого – ніяк не відобразилися на рості продуктивності праці, де спостерігається значний спад. Більш того, щорічний середній ріст продуктивності, що був обумовлений технологічним покращенням, упав до рекордного рівня нижче 1% [156]. Аналіз обсягу торгівлі, промислових і сільськогосподарських товарів між сторонами свідчить про суттєве збільшення показників, навіть порівнюючи експорт та імпорт ТР з ЄС у складі 15 країн в 1995 р. та в 2008 р. (для оцінки різниці до та після укладання угоди з МС). Але автор погоджується з висновками тих фінансових експертів, які вважають, що це зовсім не означає, нібито ТР має користь від балансу торгівлі, – навпаки, дефіцит іноземної торгівлі між ТР та ЄС майже подвоївся в період з 1995 по 2010 рік. Крім

того, вивчені автором джерела також свідчать, що дефіцит в іноземній торгівлі між ТР та країнами, що не є членами ЄС, збільшився у шість разів протягом цього ж періоду.

Дослідження автором матеріалів щодо впливу на промисловість ТР організаційно-правових заходів, пов'язаних із членством у МС, дозволяють визначити: незважаючи на зниження долі турецького експорту в період після МС, текстильна промисловість ТР до сих пір залишається найбільшим сектором з точки зору прибутковості та кількості робочих місць; другим, найбільшим з точки зору прибутковості сектором економіки ТР, навіть після вступу до МС, все ще залишається сектор продуктів споживання; доля автомобільного сектору в експорті ТР неймовірно зросла після вступу до МС; позитивний розвиток гірничо-металургійного сектору, а також хімічної промисловості [274]. Це промовистий результат правового регулювання, обумовленого політико-правовим рішенням про входження ТР до МС.

На думку автора, нормативно-правове закріплення стандартів МС та їх дії в контексті правового регулювання відповідних відносин має позитивний вплив на зовнішню торгівлю ТР. Кілька цифр, які ілюструють економічну ефективність організаційно-правових заходів. Так, у період після входження до МС експорт машинного та транспортного обладнання в ЄС збільшився на 136,7%, експорт текстилю зріс на 45,7% та, що більш важливо, експорт одягу збільшився на 10,1%. Частка автомобільного та транспортного обладнання зросла з 11,8% в 1995 році до 21,3% в 2000 році. Ці показники свідчать про нову тенденцію в торгівлі, що відображає зміни в конкурентоспроможності промисловості ТР після вступу країни до МС з ЄС [201].

Проведений аналіз правового регулювання економічних відносин ТР з ЄС у рамках МС дав змогу констатувати, що саме він довгий час представляв собою важливий наріжний камінь в інтеграції ТР до ЄС. Наявність діючої ринкової економіки з рівнем макроекономічної стабільності, передбачуваний інвестиційний клімат, достатні людські та матеріальні ресурси, розвинена інфраструктура,

ефективний вплив уряду країни на приведення законодавства ТР у відповідність до нормативно-правової бази ЄС, підтримка малого та середнього бізнесу, успішна торговельна інтеграція з державами-членами ЄС дозволили ТР стати досить привабливим партнером для усього європейського бізнесу. ТР залишається єдиною третьою країною, крім Андори, яка має МС з ЄС. Уряд ТР прийняв та адаптував велику частину нормативно-правової бази ЄС, а також забезпечив адміністративний порядок для економічної інтеграції країни до ЄС. Разом з тим встановлено, що процес виконання вимог МС, навіть після 15-ти років його існування, є дещо незавершеним, а наявність позитивної динаміки розвитку економіки ТР не означає, що ТР могла б приєднатися до ЄС найближчим часом.

Правове регулювання економічних відносин у даному випадку, як здається, вступає у суттєве протиріччя з політико-правовими інтересами та міжнародно-правовим аспектом проблеми.

2.4 Перспективи правової інтеграції Турецької Республіки у сферу зовнішньої політики та політики безпеки Європейського Союзу

Метою зовнішньої політики ЄС на сучасному етапі є забезпечення стабільності, безпеки, демократії та поваги до прав людини – не тільки на територіях його безпосередніх сусідів, наприклад, Балканських держав, але й на теренах усіх гарячих точок світу – в Африці, на Середньому Сході, Кавказі тощо. Її головним інструментом є застосування «м'якої сили», зміст якої полягає в організації місій спостереження за виборами, наданні як гуманітарної, так і фінансової допомоги з метою всебічного розвитку країн тощо. Водночас ЄС активно заохочує такого роду країни поважати верховенство закону та відкривати свої ринки для міжнародної торгівлі [219, с. 62-66]. Такі цілі та задачі, на думку автора, пояснюються неабияким занепокоєнням ЄС щодо деяких напрямків нестабільності та є причиною реформування відповідних аспектів у сфері зовнішньої політики та політики безпеки ЄС.

Аналізуючи питання Європейської безпеки сьогодення, погрози та виклики сьогодення, автор на основі проведених досліджень та аналізу виділяє основні

потенційні напрямки дестабілізації миру і спокою ЄС як такого, а також і всього Європейського континенту:

- *Середній Схід*. В арабському світі, де більшість режимів чинять опір проведенню політичних реформ, посилення напруги та дестабілізації найбільш відчутно. Суттєве просування мирного процесу на Середньому Сході залишається вкрай важливим як для європейської, так і для світової безпеки, а проведення політичних реформ в арабському світі було б суттєвим внеском в побудову атмосфери стабільності та безпеки в регіоні;

- *Китай*. Зростаючий економічний і політичний вплив Китаю загрожує будь-якому напрямку майбутньої світової безпеки. Аналітичні дані свідчать, що до 2023 року Китай використає майже всі світові енергетичні ресурси, а це, своєю чергою, матиме жахливі наслідки для європейського континенту в цілому та ЄС зокрема;

- *Африка*. Незважаючи на чималу зацікавленість європейських та американських інвесторів у Африці, Китай є новим і потужним конкурентом в даному регіоні. Китайська Народна Республіка з метою забезпечення своєї економіки необхідними мінералами та енергетикою вкладає чималий капітал в Африку та пропонує допомогу на більш вигідних умовах ніж ЄС – як наслідок, африканські країни знаходять ці пропозиції неймовірно привабливими. Низка досліджень доводить, що на сьогоднішній день основні конфлікти на африканському континенті відбуваються між світовими лідерами, які намагаються контролювати політичні ресурси тамтешніх країн, і здебільшого така оцінка є цілком справедливою;

- *проблема енергетики*. Різноманітні дослідження свідчать, що необхідність у світовій енергетиці до 2030 року зросте на 50% від теперішнього рівня. До 2020 р. дві третини європейського газу імпортуватимуться ззовні ЄС. Постає питання: як Європа заповнить пробіл, якщо потреба в газі стане вкрай серйозною? Росія є непередбачуваним партнером для ЄС, після Росії Іран посідає друге місце за запасами газу в світі. Політична нестабільність вищенаведених держав змушує ЄС

поступово зменшувати свою енергетичну залежність від цих джерел, рухаючись до країн Центральної Азії;

- *тероризм*. Боротьба з фундаменталістським тероризмом потребує об'єднаної та скоординованої відповіді Європи. Звичайно, малоймовірним здається те, що терористи будуть повністю ліквідовані до 2020 року, а нелюдських злочинів стане менше, але з лаконічно відпрацьованою та правильно застосованою політикою Європа зможе суттєво знизити терористичну загрозу до більш толерантного рівня [0].

Крім того, проведені автором дослідження показують, що регіональні конфлікти в Кашмірі, на великих озерах Африки та на Корейському півострові безпосередньо та опосередковано впливають на інтереси ЄС, оскільки вони знаходяться недалеко від його кордонів і підривають його регіональну стабільність. Вони знищують людські життя, інфраструктуру країни, погрожують правам національних меншин, фундаментальним свободам і правам людини, а також ведуть до розвитку екстремізму, тероризму, неспроможності державної влади, забезпечують можливості для розповсюдження організованої злочинності тощо [164].

Автор дисертаційного дослідження переконаний у тому, що неспокійне сусідство Європи – низка громадянських війн у Сирії, ядерна програма Ірану, відсутність стабільності в Лівії, суперечки щодо Кавказу тощо – викликають чималу стурбованість Європи. Враховуючи цю тенденцію, ЄС не може бути впевненим, що ключові сусіди, такі як Алжир, Ліван і Білорусія, будуть розвиватися стабільною стежкою, а нестабільність «сусідів сусідів», наприклад, у Сахуль (район Саван на півдні від Сахари), у Мексиканському заливі або в Центральній Азії, може сильно вплинути на загальну європейську безпеку [0, с. 45-45].

Аналіз законодавчих документів ЄС у сфері безпеки визначає необхідність проведення такої Спільної зовнішньої політики і політики безпеки (далі – СЗППБ), відповідно до якої держави-члени ЄС адаптують національну зовнішню

політику, здійснюючи спільні дії та координуючи стратегії у відповідних сферах. СЗППБ було створено в 1993 році; спалах воєнних дій на Балканах на початку 1990-х років та обмежені ресурси ЄС переконали лідерів ЄС, що йому вкрай необхідно покращити свою здатність діяти колективно, відповідно до реалій зовнішньої політики. Аналіз автором положень ЛД у сфері безпеки ЄС свідчить про те, що він покликаний забезпечити буфер для СЗППБ, підвищуючи значущість ЄС на міжнародній арені та роблячи його більш зрозумілим актором зовнішньої політики. Юридичну основу СЗППБ, відповідно до положень вищевказаного договору, уклали три основні його статті: про *постійну структурну співпрацю* з можливістю окремих груп країн утворювати військові формування для виконання визначених завдань; про *солідарність* дій ЄС у відповідь на терористичні, природні чи антропогенні катастрофи; про *взаємну допомогу* як зобов'язання держав-членів ЄС допомагати іншим країнам чи країні у випадку збройної агресії відповідно до Статуту ООН. Загалом, до завдань і напрямів СЗППБ включено: спільні дії щодо роззброєння; гуманітарні й рятувальні операції; запобігання конфліктам і миротворчу діяльність; здійснення кризового управління. Ключовим принципом «структурної співпраці» держав у рамках СЗППБ є добровільність і можливість припинення участі (ст. 28Е, § 5) [257].

Автор дисертаційного дослідження вважає необхідним розглянути Статтю 21 ЛД щодо цілей програми забезпечення контр-розповсюдження (англ. – CPSP), яка встановлює: а) захист цінностей, фундаментальних інтересів, безпеки, незалежності та цілісності ЄС; б) зміцнення та підтримку демократії, верховенства закону, захисту прав людини та принципів міжнародного права; в) забезпечення миру, попередження конфліктів і зміцнення міжнародної безпеки відповідно до цілей і принципів Статуту ООН [0] та Паризької Хартії [0]; г) забезпечення постійного економічного, соціального, екологічного розвитку країн, що розвиваються, з первинною метою ліквідації бідності; д) підтримку входження усіх країн до світової економіки, включаючи поступову відміну

обмежень на міжнародну торгівлю; є) допомогу розвитку міжнародних заходів для збереження, покращення якості навколишнього середовища та збалансованого управління світовими природними ресурсами; ж) допомогу населенню країн і регіонів у боротьбі з природними та техногенними катастрофами; з) забезпечення міжнародної системи, основа якої полягає в сильнішій багатосторонній співпраці та належному світовому управлінні [171].

Одним з досягнень ЛД, на думку автора, стала спроба нової, більш чіткої інституціоналізації СЗППБ. Зокрема, новаторським є доповнення про створення посади постійного голови ЄР (головного політичного органу ЄС) – Президента ЄС, який серед іншого отримав повноваження представляти ЄС на міжнародній арені. Однак головною дійовою особою у розробці, координації та впровадженні зовнішньої політики ЄС став Верховний представник ЄС із закордонних справ і політики безпеки (неофіційна назва – «міністр закордонних справ»), який одночасно став віце-президентом Єврокомісії та головою Ради з питань зовнішньої політики ЄС. Йому підпорядковано новостворену дипломатичну інституцію – Європейську службу зовнішніх дій [0]. Тобто, посада Верховного представника покликана об'єднати колективний політичний вплив ЄС з економічною міццю ЄК за допомогою існуючих методів і засобів ЄС. Операції СЗППБ головним чином зосереджують увагу на миротворчості, управлінні кризовими ситуаціями та гуманітарною допомогою. До теперішнього часу багато місій СЗППБ були більш цивільними, ніж воєнними, фактично специфіка їхньої діяльності полягала в підготовці поліцейських і судових працівників або в проведенні необхідних реформ у сфері безпеки. Наразі ЄС задіяний в місіях СЗППБ у багатьох регіонах, починаючи з Балкан і Кавказу та закінчуючи Африкою й Середнім Сходом [0, с. 6-8].

Для регулювання співпраці у сфері безпеки ЄС було укладено домовленість з НАТО відносно доступу ЄС до ресурсів Північноатлантичного альянсу (т. з. «Домовленість Берлін плюс» від 2002 р.). Під час першої миротворчої операції ЄС у Македонії (2003 р.) – «Конкордія», Союз виступив на міжнародній арені як

єдине ціле. Рішення про це в ЄС ухвалювалося Радою у формі спільних дій, а підставою для її проведення стало звернення уряду Македонії та резолюція Ради Безпеки ООН. Концептуальний документ – Стратегічна концепція НАТО (2010 р.) – розглядає ЄС як «унікального і важливого партнера для НАТО» (п. 32) [0]. Прихильники СЗППБ стверджують, що будівництво більш міцного ЄС з воєнним потенціалом також принесе користь співробітництву НАТО-ЄС. Угода «Берлін Плюс», як було сказано вище, забезпечує воєнним місіям ЄС доступ до організаційно-планової роботи НАТО, а також до об'єктів загального користування. Мета угоди полягає в забезпеченні тісних зв'язків НАТО-ЄС і запобіганні нераціонального дублювання європейських оборонних ресурсів. З тих пір місії «Берлін Плюс» були проведені на Балканах, а НАТО та ЄС координували свої дії в операціях у Афганістані та гарячих точках Африки. Тим не менш, аналіз відносин між сторонами дозволяє констатувати, що вони по сьогоднішній день залишаються дещо напруженими. Більш близьке та широкє співробітництво НАТО-ЄС за низкою питань на політичному рівні – починаючи з дискусій щодо боротьби з тероризмом, розповсюдження засобів озброєної боротьби та закінчуючи плануванням спільних дій в управлінні кризовими ситуаціями та політиці оборони – гальмується, головним чином, через протиріччя між ЄС і ТР, що є членом НАТО, а також через суперечки щодо поділеного острова Кіпр. Аналіз досліджень за даним питанням дає автору підставу вважати, що до тих пір, поки не буде досягнуто політичне врегулювання питання Кіпру, поглиблене співробітництво НАТО-ЄС є малоімовірним. Інші дослідження доводять, що існує багато інших причин для розбіжностей між сторонами, включаючи бюрократичне суперництво та суперництво між обома організаціями взагалі, різні погляди щодо майбутньої ролі та місії СЗППБ як у НАТО, так і в ЄС. На додаток, деякі американські високопосадові особи стурбовані бажанням деяких держав-членів ЄС побудувати в довгостроковій перспективі такий оборонний орган ЄС, що був би більш незалежним від НАТО [0, с. 6-8].

Автор вважає, що такий оновлений формат СЗППБ ЄС матиме вплив на його відносини з ТР. Так, Стаття 7а ЛД передбачає «спеціальні відносини» з країнами-сусідами з метою розвитку близьких і мирних відносин співпраці, що поряд із чітко визначеними пріоритетами ЄС у сфері міжнародних відносин створює сприятливі умови для розробки та реалізації поглибленої двосторонньої Угоди про асоціацію ТР і ЄС. Ключові принципи організації європейської політики безпеки, насамперед добровільність участі та поєднання цивільних і військових механізмів діяльності, дають змогу ТР розвивати наявну співпрацю у сфері безпеки й оборони в рамках заходів СПБО ЄС [257].

З жовтня 2005 року держави-члени ЄС прийняли рішення про відкриття переговорів щодо вступу ТР до ЄС, що своєю чергою ознаменувало важливий крок для ЄС з точки зору впливу на майбутнє Європи та виклику для самого ЄС як міжнародного актора. Досліджені автором численні праці як турецьких, так і європейських дослідників, а також власний аналіз відносно позиції ЄС до ТР з точки зору набуття останньою важливого значення у визначенні ролі ЄС у сфері міжнародної безпеки, дозволяє зробити висновки, що після «холодної війни» та подій 11 вересня 2001 року в США роль ТР у європейській політиці безпеки змінилася [0, с. 10]. Цьому передували структурні зміни на міжнародному рівні, що відбулися паралельно змінам у самому ЄС. Досліджений автором матеріал свідчить про те, що в сьогоденному невпевненому міжнародному становищі ТР і ЄС пов'язує спільність інтересів у питаннях безпеки, особливо враховуючи те, що більшість потенційних міжнародних конфліктів, з якими зіштовхнеться ЄС у найближчому майбутньому, лежатиме в географічній площині ТР. Частково, саме цьому вступ ТР матиме вкрай важливе значення у визначенні ролі ЄС в міжнародній безпеці. Відповідно до слів К. Донелі, спеціального радника Генерального Секретаря НАТО, «Турецька Республіка зараз є ключовою державою для західної безпеки взагалі та європейської безпеки зокрема» [202].

З точки зору розуміння специфіки відносин між ТР і ЄС, чималого значення, на думку автора, набуває аналіз трьох пунктів, що були висунуті

колишнім Міністром Оборони ТР Чакмакоглу, що своєю чергою мали враховуватися ЄС при реалізації СЗППБ:

- ТР має бути надано статус асоційованого члену єдиної політики безпеки та оборони замість ЗЕС, що припинив своє існування;

- члени НАТО повинні контролювати ресурси альянсу, їхнє використання ЄС має обговорюватися в кожному окремому випадку, а всі держави-кандидати в ЄС повинні мати право голосу щодо операцій, які проводяться в рамках СЗППБ;

- у випадку участі ТР в операціях, що проводяться в ЄС, вона має бути задіяна в механізмі прийняття рішення [0, с. 143].

Новий курс зовнішньої політики ТР був реакцією на внутрішні зміни в країні, які дали можливість новій правлячій еліті країни втілити в життя політичне бачення, що радикально відрізняється від попередньої ери, а швидкий економічний зріст зміцнив державу та став основним фактором появи ТР як стабілізуючої сили й миротворця в регіоні [0, с. 7]. Аналіз заяви А. Давутоглу, колишнього міністра закордонних справ ТР, яку поділяє і теперішній міністр Мевлют Чавушоглу, є яскравим підтвердженням того, що нова зовнішня політика ТР базується на основних п'яти принципах: забезпечення «балансу між безпекою та демократією» в ТР; здійснення політики «нульових проблеми з сусідами»; розвитку відносин з сусідніми регіонами й не тільки; втілення «багатогранної зовнішньої політики» та налагодження відносин зі світовими державами не на конкуруючій основі, а на основі відносин, що доповнюють одні одних; здійснення «ритмічної», тобто правомірної та активної дипломатії тощо. Міністр у своїй промові вказав на унікальне географічне положення ТР та її здатність впливати на широке сусідство. Стабільний і мирний регіон розглядається суттєвим для політики ТР, що здатно поглибити демократію та економічний зріст і забезпечить її вступ до ЄС [147].

Дослідження особливостей концепції «нульового конфлікту з сусідами» свідчить, що вона є новою опорою закордонної політики та політики безпеки ТР. Здійснюючи її відношенням сусідів на практиці, ТР дотримується її ключових

аспектів навіть у найбільш екстремальних ситуаціях, наприклад, під час інтервенції США щодо Іраку в 2003 році.

Дослідження нового зовнішньополітичного курсу ТР, на думку автора, свідчить про поступове збільшення впливу останньої та набуття якості стабілізуючого фактору в Балканському регіоні. Мета ТР полягає в зміцненні відносин з регіональними країнами, що також знайшло своє відображення в національній стратегії ТР щодо Балкан: «Балкани є пріоритетними для ТР з точки зору географічного положення, економіки та культури, а також історичних зв'язків і зв'язків з народом. Пріоритетним для ТР є зміцнення атмосфери регіонального миру та стабільності. Історичний зв'язок і добросусідські відносини на основі взаємної поваги до незалежності, суверенітету та територіальних цінностей, а також невтручання у внутрішні справи – те, що складає сприятливий фундамент для покращення відносин в усіх сферах життя обох сторін» [196].

Така активізація та вихід ТР на новий конструктивний рівень політики на Близькому та Середньому Сході пояснюється, на переконання дисертанта, як бажанням ТР відігравати відповідну до своїх можливостей та інтересів роль, головним чином у ствердженні себе в якості невід'ємної частини регіону, яка впливає на формування політичного та економічного клімату, так і прагненням створити відповідну зону безпеки навколо своїх кордонів, відіграючи роль важливого посередника між ЄС, США та країнами Близького й Середнього Сходу у вирішенні питань розвитку даного регіону. Свідченням цього є активна посередницька роль ТР у переговорах між Ізраїлем і Палестиною, Ізраїлем і Сирією, а останнім часом між Іраном і США. Анкара достатньо активна і при вирішенні проблем, що виникли після подій «арабської весни». Все це отримало позитивну оцінку більшості країн регіону, а політика уряду Р. Ердогана отримала визнання в сусідніх арабських країнах. Так, досліджені автором матеріали вказують на те, що 78% єгиптян, 72% йорданців та 64% ліванців визнають зростання ролі ТР на світовій арені за останні роки [0].

Вивченні автором дисертаційного дослідження джерела щодо особливостей формування національних інтересів ТР дозволяють класифікувати їх наступним чином:

- по-перше, питання найвищого пріоритету для ТР та її національних інтересів, а саме: майбутнє Іраку, питання Кіпру, проблема Егейського регіону тощо;

- по-друге, питання середньострокового інтересу, що мають регіональні та глобальні наслідки: міжнародний тероризм, розповсюдження зброї масового знищення в регіоні, арабо-ізраїльський конфлікт тощо;

- по-третє, питання середньо та довгострокового інтересу з низьким рівнем загрози: наркоторгівля та торгівля людьми, політика у сфері енергетики, проблема забезпечення водою тощо.

Кіпр, на думку автора, є проблемою, що знаходиться серед найвищих пріоритетів для ТР, особливо з точки зору набуття її повного членства в ЄС. Водночас ця проблема є вкрай чутливим внутрішнім питанням. Крім того, напруження затяжного характеру між ТР і Грецькою Республікою з Егейського питання щодо територіальних вод, континентального шельфу, повітряного простору, мілітаризації східних островів Грецької Республіки та району польотної інформації, відсутність чіткої демаркації «зелених зон» тощо – ще більш ускладнюють картину. Вивчені автором роботи вітчизняних, європейських і турецьких дослідників зазначають, що для набуття членства в ЄС ТР необхідно вирішити вищенаведені двосторонні проблеми з Грецькою Республікою, включаючи проблему Кіпру, оскільки для повного завершення будівництва системи безпеки ЄС важливим є саме політичне та економічно стабільне сусідство [259, с. 53-54, 64].

Автор дисертації вважає, що роль ТР у побудові СЗППБ може бути надзвичайно важливою, враховуючи активне членство країни в НАТО та співробітництво НАТО-ЄС щодо Середземноморського діалогу. Свідченням такого висновку, на думку автора, є слова Високого представника СЗППБ Хав'єр

Солана, який у 2003 році заявив наступне: «...інтеграція деяких країн у ЄС, з одного боку, підвищить його безпеку, а з іншого, наблизить до проблемних територій. Наше завдання полягає в забезпеченні низки країн належними урядами, що знаходяться на сході ЄС аж до кордонів Середземноморського регіону» [255, с. 2]. Звідси випливає, що вступ ТР до ЄС буде ефективним інструментом для досягненні цієї мети та своєрідним промінцем світла в авторитарних режимах Середнього Сходу. А це, на думку автора, продемонструє можливість існування демократії в країні з домінуючим мусульманським населенням.

Дійсно, дослідження зовнішньополітичної позиції ТР у співробітництві НАТО – ЄС свідчить про те, що ТР зацікавлена в такому співробітництві між сторонами, оскільки це важливо для неї самої. Таку позицію можна пояснити наявністю саме таких загроз, що мають актори СЗППБ, а також спільність бачення пріоритетів і способів вирішення проблем. З ТР, наприклад, радилися під час підготовки першого документу щодо Стратегії безпеки Європи в 2003 році [164], і вона рада була свідчити про те, що її занепокоєння були прийняті до уваги. Насправді, сусіди ТР представляють собою нестабільні регіони, такі як Середній Схід і Кавказ, тому питання безпеки є важливим як для ТР, так і для світового простору, а її міжнародні зобов'язання та членство в НАТО мають глибокий вплив на формування її зовнішньої політики [0, с. 6].

Досліджуючи питання вкладу ТР у безпеку Європи, автор погоджується з висновками дослідника М. Пінто, який вважає, що саме врахування наступних факторів пояснює стратегічне значення ТР для ЄС:

- наявність у ТР сухопутних кордонів з державами, які відіграють вирішальне значення для забезпечення безпеки на Середньому Сході: 500 км з Іраном, 330 км з Іраком та 820 км з Сирією;
- численність населення ТР (72 млн) і процвітаюча економіка робить її важливою регіональною силою;

- армія країни є другою найбільш авторитетною військовою силою НАТО, дев'ятою в світі з понад 515 тис. активного війська і 380 тис. резервного. Членство в НАТО та співробітництво з війсьними силами Ізраїлю допомогло ТР стати найбільш потужною армією Європи після Росії та Великої Британії. Країна витрачає близько 5,3% ВВП на оборону, тоді як США – 4%, Велика Британія – 2,3%, а Франція – 2,4%;

- ТР після США має найпотужніші наземні сили в НАТО; є п'ятою в потужності військово-морських сил і флоту бойових літаків НАТО в рамках програми модернізації оборони, що було створено в останні роки «холодної війни» для нарощування сили, яку можливо було б включити до складу повітряно-наземних операцій НАТО. Країна має 10,5% повітряних винищувачів НАТО, 20% вантажних повітряних суден і 22,5% військових реактивних двигунів;

- у минулому ТР показала, що зокрема на Західних Балканах і в Афганістані вона може бути надійним постачальником військ ООН у справі підтримки міжнародного миру. Зокрема, у Афганістані ТР взяла на себе відповідальність за командування ISAF (Міжнародні сили по сприянню безпеці) протягом восьми місяців у 2002–2003 роках і в лютому 2005 року. На практиці, ТР приймала участь в усіх військових операціях ЄС та окремо в операції в Конго;

- внесок ТР у військово-промислове домінування міг би бути дуже корисним для ЄС, а участь країни в програмі А400М (будівництво чотирьох моторних турбогвинтових військово-транспортних літаків) є підтвердженням солідарності ТР з європейською політикою оборони [226].

На думку автора, ТР на сьогоднішній день відіграє досить активну роль у двосторонньому політичному діалозі з ЄС, особливо щодо питань міжнародного значення, які стосуються спільних інтересів, включаючи мирний процес на середньому Сході, Західних Балканах, Афганістані, Пакистані, Південному Кавказі, Північній Африці, Середньому Сході тощо. Крім того, з точки зору інтенсифікації діалогу з питань загального інтересу, ТР станом на 2019 рік підтвердила відповідність 32-м з 67-ми відповідних декларацій ЄС і рішень ЄР.

Визначними, на думку автора, є також заходи, що були вжиті урядом ТР у напрямку нормалізації відносин зі своїми сусідніми країнами, такими як Ірак, включаючи відносини з регіональним урядом Курдистану тощо. Великого значення в цьому зв'язку набуває зміцнення відносин з Росією, а також надання гуманітарної допомоги Лівії, Пакистану, Афганістану тощо [0].

Важливим досягненням у сфері безпеки також вважається наявність постійного діалогу між ЄС і ТР у питанні протидії тероризму та нерозповсюдження ядерної зброї. В лютому 2012 року ТР ратифікувала Міжнародну конвенцію ООН про боротьбу з актами ядерного тероризму 2005 року [187], а також по сьогоднішній день продовжує активно співпрацювати з такими міжнародними організаціями, як ООН і Рада Європи.

Свідченням позитивної динаміки двосторонніх відносин у сфері безпеки, на думку автора, є висновки ЄК, яка позитивно оцінила неофіційні консультації ЄС – ТР, що проходили в Анкарі з питань Західних Балкан, Африки, Середнього Сходу, Північної Африки та регіону Персидського залив. В 2012 році ТР підтвердила свою відповідність вже 37-ми з 70-ти деклараціям ЄС і рішенням ЄР, включаючи декларації та рішення ЄР щодо Сирії, Ірану, Лівії, Тунісу, Єгипту та Бахрейну. Показовим, на думку автора дисертаційного дослідження, є засудження ТР насилля з боку режиму Сирії проти сирійців та її заклики щодо утримання від невідповідних дій і надмірного використання сили. У відповідь на події, що відбулися в Сирії, уряд ТР активно надавав гуманітарну допомогу чималій кількості сирійців, які втікали з батьківщини, а це близько 100 000 людей у вересні 2012 року. Все це, на переконання автора, є яскравим доказом покращення відносин ТР з ЄС у сфері зовнішньої політики та політики оборони.

Цікавими, на думку автора, є досліджені матеріали щодо позиції європейський країн відносно розуміння вкладу ТР у сферу безпеки ЄС. Так, проведений автором аналіз з даного питання свідчить, що Німеччина взагалі підтримує членство ТР у ЄС саме на підставі значимості ТР після подій 11 вересня та її ролі в забезпеченні гармонії між Ісламом і Заходом, а також сумісності

між ісламом та демократією. Британія також поділяє погляди Німеччини щодо стратегічної цінності ТР взагалі, та її потенціалу як ключового актору на Середньому Сході зокрема. Теперішній уряд Франції також поділяє думку Німеччини та Великої Британії щодо стратегічної значимості ТР. Спільної думки дотримуються також Іспанія, Бельгія та Грецька Республіка. Австралія висловлюється категорично проти. Нідерланди дещо нейтральні, тоді як Скандинавські країни загалом висловлюються «за», незважаючи на сильну опозицію в Данії. ЄК, з одного боку, з деяким побоюванням підтримує вступ ТР, з іншого – комісари з питань розширення ЄС наголошують, що «...якщо країна виконає усі політичні Копенгагенські критерії, альтернативи повному членству Турецької Республіки в Європейському Союзі не існує» [152, с. 44-45].

Не менш важливим у розумінні стратегічної значимості ТР у сфері безпеки ЄС, на думку автора, є заява американського дипломата Р. Холбрука, який вважає, що ТР, знаходячись на перехресті практично кожного питання, які мають велике значення для європейського континенту – включаючи НАТО, Балкани, Кіпр, Егейське море, санкції щодо Іраку, відносини з Росією на Кавказі та в Центральній Азії, транзитні маршрути до каспійської нафти та газу тощо, – може відігравати важливу роль у Європейському середземноморському співробітництві або в Процесі Барселона [159], що своєю чергою має три основні мети:

- 1) забезпечення економічного розвитку в Середземноморському регіоні;
- 2) ліквідацію економічних і політичних причин імміграції з Північної Африки в країни ЄС;
- 3) забезпечення миру на Середньому Сході між ізраїльтянами та арабами.

Автор вважає, що світська демократія ТР і динамічна економіка може служити моделлю для інших ісламських країн та забезпечити перші дві мети, тоді як тісні зв'язки з Ізраїлем стануть в нагоді у досягненні третьої мети [206, р. 496-498].

Аналіз досліджень і робіт турецьких та європейських експертів дозволяє зробити висновок, що вступ ТР до ЄС може призвести до розширення європейської політики добросусідства за наступними причинами:

- сусіди ТР стануть безпосередніми сусідами ЄС, а ТР відіграватиме роль посередника в регіональному співробітництві;
- ТР є посередником у транспортуванні енергоносіїв, а саме, каспійської, середньосхідної та російської нафти й газу;
- ТР має вигідне розташування, щоб стати основою політики безпеки й оборони, для тилового забезпечення збройних сил ЄС і довіру щодо його присутності в регіоні;
- для здійснення програм співробітництва з ЄС ТР має цінні людські ресурси;
- вступ ТР до ЄС забезпечить вирішення конфліктів, примирення між ТР та її курдським населенням, встановлення добрих відносин з Грецькою Республікою та забезпечить конструктивну роль у питанні Кіпру [145, с. 46-47].

Серед негативних факторів, на думку автора, необхідно відзначити, що в ТР зберігається можливість нової ескалації напруги з членом ЄС – Грецькою Республікою – через проблему Кіпру, а також розбіжності щодо прикордонної делімітації в Егейському морі. Крім того, в ТР закрито кордон з Вірменією та в цілому країна має вкрай складні відносини з цим сусідом [0, с. 148-149]. Також необхідно враховувати, що вторгнення в іракський Курдистан було засуджено ЄП. Крім того, Європу також турбує сусідство ТР з регіонами, які погрожують європейській безпеці, оскільки вона може стати платформою для експорту нестабільності в ЄС. Незаконна імміграція є одним з найважливіших факторів, що загрожують безпеці ЄС, а ТР розглядається саме як коридор для припливу величезних мас населення з країн Центральної Азії та Близького Сходу в Європу [4, с. 61].

Комплексний аналіз питань співробітництва ТР і ЄС у сфері оборони дозволяє констатувати, що ТР могла б відігравати роль стратегічного гравця ЄС,

враховуючи потужну армію ТР, наземні, воєнно-морські сили, потужний воєнно-промисловий комплекс тощо. Доведено, що ТР знаходиться на перехресті практично кожного питання, що має велике значення для європейського континенту – включаючи НАТО, Балкани, Кіпр, Егейське море, санкції щодо Іраку, відносини з Росією на Кавказі та в Центральній Азії, транзитні маршрути до каспійської нафти та газу тощо, та може відігравати важливу роль у Європейському середземноморському співробітництві. Незаконна міграція є одним з найважливіших факторів, що загрожують безпеці ЄС, а ТР розглядається як коридор для транзиту величезних мас населення з країн Центральної Азії та Близького Сходу в Європу. Автор переконаний, що ТР у вирішенні цього питання може бути державою-посередником у регіоні, а ЄС відіграватиме в цьому процесі рішучу роль.

Висновки до розділу 2

Дослідження історико-правових аспектів нормативного забезпечення Турецькою Республікою процесів європейської інтеграції дозволяє зробити наступні висновки:

1. Державно-правовий розвиток ТР у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. мав специфіку, обумовлену характерною для авторитарних або авторитарно-демократичних (тобто з нерозвиненою демократією) режимів підвищеною роллю політичних партій, коли корпоративні положення їх програмних документів і рішень не просто обумовлюють зміст і політичну спрямованість законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів, але й визначають її, носять за суттю нормотворчий характер. Відтак, особливе значення для розуміння розвитку державно-правових процесів у ТР в досліджуваний період має аналіз рішень правлячої Партії справедливості та розвитку. Політика правлячої партії (вона втрачала владу на порівняно невеликий проміжок часу) мала значну роль у визначенні особливостей курсу ТР на євроінтеграцію, конкретних кроків щодо її правового закріплення.

2. Протягом 2002–2006 рр. за ініціативою правлячої партії парламент ТР прийняв 9 так званих гармонізаційних пакетів законодавчих актів, спрямованих на адаптацію національного законодавства до стандартів ЄС. Вони були спрямовані на: - забезпечення прав і свобод людини, демократизацію, гуманізацію й підвищення ефективності кримінального судочинства; - забезпечення свободи слова й друку, незалежності преси й інших ЗМІ, скасування цензури, забезпечення свободи віросповідання та свободи громадських об'єднань, а також політичних партій; - скасування смертної кари, забезпечення прав ув'язнених, стандартів щодо місць їх утримання та функціонування пенітенціарної системи в цілому; забезпечення прав жінок та дітей; - удосконалення виборчого законодавства та виборчого процесу в контексті його демократизації та гуманізації, спрощення й гуманізацію адміністративних процедур, послаблення впливу військових на цивільне життя. Своєрідним підсумком цих системних заходів законодавця щодо забезпечення європейської інтеграції ТР стали зміни до Конституції, прийняті на референдумі у вересні 2010 р.

3. Суттєвий вплив на хід процесу інтеграції ТР до ЄС мало придушення військового перевороту 16 липня 2016 р. і репресивні наслідки після нього. 6.05. 2017 р. до Конституції ТР унаслідок проведення загальнодержавного референдуму було внесено 18 поправок, які перетворили її на жорстку президентську республіку з авторитарним режимом. Кардинально було посилено повноваження президента, який став главою уряду й виконавчої влади. Він отримав фактичну незалежність від парламенту, відповідальність уряду перед яким було суттєво знижено. Це був істотний крок назад від демократичних стандартів ЄС. Для правової дійсності ТР стали можливими вбивства за політичними мотивами, зникнення людей, тортури та інші неналежні й нелюдські умови щодо утримання ув'язнених, порушення визначеного законом досудового затримання, розгляду кримінальних справ. Набули загострення відомі й раніше розбіжності між конституційною матерією та практикою правозастосування.

4. Окрема увага керівництва ТР приділялася питанням правового супроводження процесу входження до європейського Митного союзу. Ці заходи були пов'язані з правовим забезпеченням економічних процесів, міжнародної торгівлі, а також гармонізації національних економічних інтересів і завдань європейської економічної інтеграції. Вони відбувалися в рамках таких міжнародно-правових актів, як Анкарська угода від 12 вересня 1963 року та Додатковий протокол до неї від 23 листопада 1970 р. Було запроваджено стандартні для ЄС форми документів, зокрема митної декларації. Європейська комісія впродовж 2000–2019 рр. постійно здійснює моніторинг нормативно-правових актів і правозастосовної діяльності ТР на шляху до адаптації митного законодавства. Це стимулює відповідні дії уряду ТР.

5. Важливим аспектом інтеграційних процесів є міжнародно-правова характеристика зовнішньо-політичної діяльності держави-кандидата на вступ до ЄС. Європейське співтовариство постійно провадить лінію на здійснення спільних дій у безпековій сфері (зокрема протидії тероризму) і в галузі забезпечення прав людини. Протягом досліджуваного періоду економічний і військовий потенціал ТР обумовлював особливе значення щодо її членства для ЄС саме у сфері безпеки в південному регіоні, зокрема на Балканах.

6. Результати дослідження, викладені у Розділі 2, відображено у наступних публікаціях автора: [4, с. 56-62], [9, с. 76-84], [11, с. 91-106], [16, с. 7-10], [18, с.7-10], [20, с. 150-154], [21, с. 8-11].

РОЗДІЛ 3

ОКРЕМІ НАПРЯМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВСТУПУ ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

3.1 Поняття й особливості поширення «євроскептицизму» в Турецькій Республіці в контексті динаміки євроінтеграційних амбіцій політичної еліти та народу Турецької Республіки, його вплив на правові характеристики цих процесів

Проведена автором дисертаційного дослідження робота щодо актуальності європейських прагнень ТР свідчить про те, що останнім часом набуває обертів посилення феномену «особливого партнерства» ТР у ЄС, який все більше й більше укорінюється як у самій Європі, так і в ТР. Прихильники членства ТР стають все менш голоснішими та завзятішими порівняно з їхніми тюрко- та євроскептичними колегами. На думку автора, світова економічна криза спровокувала появу додаткового елементу в невизначеності напрямку відносин ТР – ЄС зокрема, та в майбутньому напрямку зовнішньої політики ТР у цілому. Починаючи з другої половини 2008 року економіка ТР переживає значний спад, а песимізм щодо її ординарного стану та можливостей відновлення все більше зростає [216, с. 17]. Отже євроскептицизм, окрім економічного та загальнополітичного, має ще й політико-правовий сенс. Спробуємо надати загальну правову характеристику цього поняття.

По-перше, це важлива характеристика правової свідомості як політичної еліти, так і пересічних громадян ТР. Вона окреслює мотиваційну сферу, а також характеризує ціннісні ознаки дотримання або відкидання євроінтеграційних процесів як впливового чинника на спрямованість нормотворчої та правозастосовної діяльності.

По-друге, це ознака політико-правової думки, що є притаманною, як видається, всім державам, які є міжнародно-правовими суб'єктами євроінтеграційних процесів. Навіть розвинені й авторитетні держави, які мають

великий політичний вплив і суттєві правові важелі впливу на ЄС в цілому та на його окремі інституції, у своєму політико-правовому бутті можуть піддаватися суттєвому впливу євроскептицизму.

По-третє, євроскептицизм у своєму неправовому, власне політичному чи політико-економічному сенсі є якраз тим суб'єктивним чинником, тим самим «людським фактором», який впливає (чи може, чи здатен впливати) на всіх стадіях правового регулювання: від визначення відповідного ідеологічного підґрунтя, громадської думки, соціальної потреба до застосування конкретної норми, пов'язаної з євроінтеграцією ТР.

Автор дисертаційного дослідження вважає за необхідне розкрити поняття «євроскептицизму» в ТР на основі різних джерел інформації та дослідити притаманні йому особливості. Пояснюючи феномен «євроскептицизму» в ТР, дослідник Поль Таггарт вказує на можливе існування як гнучкої, так і відкритої, тобто категоричної опозиції до процесу європейської інтеграції ТР. У зв'язку з цим П. Таггарт та Алекс Жербяк ділять євроскептицизм на дві категорії – жорсткий і м'який [222]. З одного боку, жорсткий євроскептицизм означає відкриту та категоричну відмову від європейської інтеграції як в економічному, так і в політичному плані. Крім того, жорсткий євроскептицизм виступає проти самої ідеї європейської інтеграції країни. З іншого боку, під поняттям м'якого євроскептицизму мається на увазі «умовна опозиція європейській інтеграції, тобто та, що залежить від обставин» [254]. Це також означає, що прихильники м'якого євроскептицизму виступатимуть проти якогось певного напрямку політики в рамках інтеграційного процесу, наприклад, проти вимог Економічного та Валютного Союзу, а політика м'якого євроскептицизму в цілому може здійснюватися шляхом вчинення супротиву європейській інтеграції з метою збереження національних інтересів ТР. На нашу думку, така класифікація є цілком прийнятною і щодо правового євроскептицизму.

Аналіз автором робіт інших дослідників, таких як Пітера Копецького та Каса Муда, свідчить, що дослідники, вважаючи дефінітивні терміни «жорсткого»

та «м'якого» євроскептицизму занадто широкими, пропонують іншу класифікацію [197]. Зокрема, вони акцентують увагу на існуванні двох аспектів, які визначають рівень підтримки та опозиції європейської інтеграції в ТР. Перший аспект передбачає поділ між європофілами (англ. – *Europhiles*) та європофобами (англ. – *Europhobes*). В той час як європофіли підтримують європейську інтеграцію, європофоби мають негативну позицію щодо ідеї інтеграції. Другий аспект представляє собою поділ між єврооптимістами та європесимістами, відповідно до якого єврооптимісти впевнені та оптимістично настроєні щодо майбутньої європейської інтеграції ТР, тоді як європесимісти настроєні «песимістично щодо розвитку подій в цьому напрямку». Відповідно до цих концепцій, П. Копецький і К. Муд, визначають євроскептицизм як поєднання позицій європофілів та європесимістів. Хоча «євроскептики не заперечують можливості реальних переваг у зміцненні миру та процвітанні від співробітництва між різними групами європейських держав», вони песимістично налаштовані щодо теперішнього або майбутнього напрямку європейської інтеграції ТР. Таким чином, пряма відмова від європейської політичної та економічної інтеграції ТР означатиме іншу концепцію, назва якої є «неприйняття Європи» [205]. Не вбачаємо жодних підстав вважати незастосовною і цю класифікацію щодо такого явища, як юридичний (правовий) євроскептицизм.

Для кращого розуміння самої специфіки євроскептицизму в ТР автор вважає за необхідне відобразити політичні вподобання сьогоденної влади ТР, а також позиції політичних партій, що представлені у вищому законодавчому органі країни, та думку народу щодо вступу ТР до ЄС як чинник, що мав та має чималий вплив на формування нової зовнішньої політики ТР [0, с. 240]. Аналіз історико-правових досліджень у розкритті даного питання, на думку автора, став неоціненним.

Серед основних політичних партій ТР, що формували уряд у країні в ті чи інші періоди, тільки ісламістська Партія Щастя ТР більшістю голосів виступала проти повноправного членства ТР у ЄС. Усі інші партії мали очевидну більшість

голосів на користь вступу ТР до ЄС. Основна причина євроскептицизму Партії пояснювалася недовірою до ЄС, націоналізмом і релігійним занепокоєнням, крім того, лідери партії побоювалися, що європейська інтеграція потенційно може підірвати національний суверенітет, послабити турецько-ісламську ідентичність, культуру свого народу тощо [175, с. 46].

Автор вважає, що правляча ПСР розглядалася політичною силою, якій притаманні дві особливості – парламентська більшість і воля трансформувати ТР у демократичну країну. Саме під керівництвом ПСР розпочалися переговори з ЄС у 2005 році, оскільки з самого початку свого правління виступала рішучим захисником вступу ТР до ЄС та початку демократичного процесу. Правляча більшість, сформована ПСР, як ми бачили вище, забезпечила прийняття великої кількості законопроектів і навіть їх пакетів, змістом яких була адаптація норм турецького національного законодавства до європейських стандартів.

З 50% електоральної підтримки партія мала більшість місць у Парламенті ТР та формувала зміни до чинного законодавства. Після саміту Європейської Ради в Копенгагені у грудні 2002 року ТР отримала дорожню карту, основне завдання якої полягало в налаштуванні країни до політичних і правових стандартів ЄС. Протягом двох років Великі Національні Збори ТР обговорили та прийняли цілу низку гармонізаційних пакетів, спрямованих на проведення законодавчих і конституційних реформ у країні. Зі спільної ініціативи усіх партій парламенту було прийнято чимало законів і поправок, оскільки гармонізація Кримінального та Цивільного кодексів ТР відповідно до стандартів ЄС мала вирішальне значення для правової системи держави. Треба зауважити, що хоча прийняття гармонізаційних пакетів відбувалося за підтримки головної опозиційної партії РНП, члени партії завжди знаходили нагоду розкритикувати уряд за деякими питаннями. Наприклад, РНП звинуватила правлячу партію у спробі використання гармонізаційного процесу як приводу для перегляду основних принципів секуляризму з метою зміцнення панування релігійного способу життя турецького суспільства та зміцнення правового статусу ісламської громади в турецькому

суспільстві. Розбіжності між двома силами спровокувало ще й релігійне питання в новому КК ТР, а саме – питання перелюбства. Отже, тут стикалися між собою світське та мусульманське право ТР, дві визначальні правові системи.

Згідно з ісламським правом (шаріатом), перелюбство є одним з основних злочинів, за вчинення якого передбачається смертна кара. Перелюбство, відповідно до КК ТР, також вважалося злочином аж до 1996 року, поки дане положення не було скасовано рішенням Конституційного Суду. Під час розробки нового КК АРП запропонувала повторну криміналізацію даного злочину. Інтрига полягала в тому, що спочатку РНП не виступала проти, та ПСР провела детальне обговорення даного питання з лідером РНП Д. Байкалом і його помічниками. ПСР мотивувала свою позицію тим, що отримано сотні листів від народу з вимогою криміналізації даного злочину, а Д. Байкал своєю чергою заявив, що його партія не проти, але ідея та відповідальність за прийняття такого рішення лежить на ПСР. Рішення мабуть було б прийнято, але саме реакція європейських чиновників відіграла вирішальну роль у відхиленні даної пропозиції. Гюнтер Ферхойген, комісар з питань розширення ЄС, заявив, що це матиме «дуже тривожний розвиток», а Джек Стро, колишній міністр закордонних справ Великої Британії, ще за членства країни в ЄС, виступаючи за членство ТР у ЄС заявив, що прийняття цієї пропозиції створить труднощі для членства ТР у ЄС. Тільки у відповідь на ці реакції ПСР скасувала дану пропозицію [186]. Криміналізація подружньої зради, яка у західному суспільстві належить до сфери моралі та моральної відповідальності, з точки зору європейських правових цінностей має всі зовнішні ознаки перевищення меж правового впливу, прагнення поширити правове регулювання на суспільні відносини, які йому за своєю природою не підлягають, а отже – порушення прав людини.

Іншим приводом для невдоволення між сторонами стала заява представників опозиційної партії щодо схильності ПСР у прийнятті всіх вимог ЄС без їх ретельного розгляду та відповідної всебічної комплексної правової експертизи. Яскравим підтвердженням цього обвинувачення став коментар

тодішнього прем'єр-міністра країни Р. Т. Ердогана з приводу Доповіді ЄК від 6.10. 2004 року щодо прогресу ТР, назвавши його «збалансованим і позитивним». Доповідь складалася з 187-ми сторінок, а Ердоган виступив з такою заявою вже через декілька годин після отримання, на що опозиційна партія відреагувала негативно, вказуючи на неможливість вивчення документу в повному обсязі за такий короткий період часу. За словами Д. Байкала, заява Ердогана означала згоду з доповіддю без ретельного аналізу, а отже, ТР у разі необхідності втрачає можливість висловлювати вимоги на свою користь [221, с. 13-14].

На думку автора дисертації, політика ПСР щодо європейської направленості та її правове закріплення завжди викликали сумніви у самому ЄС задовго до спроби військового перевороту 16 липня 2016 року та його придушення силовим способом. Час від часу в країні відбувалися події, що тією чи іншою мірою ставили під сумнів засади демократії та лаїцизму в ТР [0, с. 7]. Такою подією, на думку автора, став 2013 рік з народними протестами в парці Гезі проти авторитаризму ПСР. Репресивна позиція ПСР на протести, корупційний скандал у грудні 2013 року, заборона соціальних ЗМІ, таких як Твітер та Ютуб, а також посилення контролю над судовою гілкою влади й силами безпеки ознаменували відхід від норм ЄС і, як наслідок, відхід від проведення політичних реформ у ТР. Зміни у складі та процесі обрання, надання більших повноважень судовим органам і силам безпеки, незрозумілий поділ повноважень між різними гілками влади стали тривожними знаками щодо можливостей ТР продовжувати політику відповідності політичним нормам і критеріям ЄС, значно підірвали довіру проєвропейськи настроєного населення до політики правлячої партії та її виразу в конкретних юридично значущих діях [207, с. 23].

У листопаді 2015 року в результаті повторних парламентських виборів ПСР повернула собі більшість у парламенті, втрачену в червні цього ж року, отримала 315 місць у парламенті, РНП отримала 133 місця, Народно-демократична партія (тур. – HDP) – 61-е місце, Право-радикальна партія «Національний рух» (тур. – MHP) – 41-е місце в парламенті [265]. Отже, тяглість законотворчого процесу і

наступність змісту правотворчої та правозастосовної діяльності, які близько півроку були значною мірою втрачені, відновилися.

Хоча, на думку автора, парламентські вибори 2015 року показали стійкість турецької демократії та стабільність турецького конституціоналізму, що є плюсом у відносинах з ЄС, але автор погоджується з думкою тих експертів і дослідників, які вважають, що ТР необхідно повернути в русло ЄС і прискорити політичні й правові реформи в країні, особливо після військового перевороту 16 липня 2016 р. Нагальною необхідністю на сьогоднішній день залишається скасування правових змін, що були прийняті після подій 2016 року з явним порушенням критеріїв ЄС [210, с. 27].

Для розуміння актуальності європейських амбіцій політичної еліти ТР, автор дисертаційного дослідження вважає за необхідне детальніше дослідити та проаналізувати євроінтеграційні настрої кожної із політичних сил, представлених у сьогоднішньому законодавчому органі ТР. Одразу після проголошення результатів парламентських виборів, ПСР заявила про вірність європейському напрямку, підтвердженням чого стала заява лідера ПРС Ахмета Давутоглу, що метою ТР залишається набуття членства в ЄС до 100-річчя заснування ТР, про що свідчить програма Політичного Бачення ПРС до 2023 року [0].

Другою партією в теперішньому парламенті ТР стала РНП. Характеризуючи позицію партії щодо європейського напрямку країни, автор вважає за доцільне розглянути ключові аспекти та аргументи щодо небажання партії рухатись у європейському напрямку в минулому та позицію теперішнього керівництва РНП. Партія, виступаючи проти проведення багатьох реформ ЄС, аргументувала свою позицію бажанням забезпечити національний суверенітет і захистити ключові принципи Республіки – націоналізму та секуляризму, а також виступала проти умови ЄС відмінити ст. 301 КК ТР, яка передбачала покарання за неповагу до всього турецького. Це, на переконання ЄС, було необхідною умовою для покращення свободи слова в ТР, але на переконання представників партії, саме ця стаття ТР захищала честь і гідність турецького народу. Питання про права

меншин стало ще одною гарячою темою на порядку денному партії. Відповідно до офіційної позиції партії, такі поправки підривають основні положення Лозаннського договору, оскільки договір визнає саме немусульман національною меншістю ТР і виступає проти умови ЄС щодо розширення переліку національних меншин за рахунок курдів. Представники партії свого часу також досить активно виступали проти заснування інституту Омбудсмана через побоювання, що правляча партія РНП зловживатиме повноваженнями інституту для підвищення свого політичного авторитету [176, с. 29].

Після парламентських виборів 2015 року партію РНП очолив Кемаль Киличдароглу, що породило чималі надії в ЄС щодо перспектив зміни євроскептицизму партії на становлення її як впливового актору в процесі вступу ТР до ЄС. Під час своєї першої зустрічі з послами держав-членів ЄС Киличдароглу, на відміну від свого попередника Д. Байкала, зачарував європейських дипломатів своєю скромністю та ентузіазмом до ведення діалогу й отримав підтримку від соціал-демократів ЄС. Зокрема Пол Ніруп Расмуссен, лідер Партії європейських соціалістів, висловив повну підтримку Киличдароглу та заявив, що лідер партії зробить істотний внесок у членство ТР в ЄС. Крім того, Расмуссен висловив надію на двосторонню співпрацю з метою будівництва «сильної та справедливої Європи». Мартін Шульц, лідер групи соціалістів Європейського парламенту, після зустрічі в Брюсселі з Киличдароглу заявив, що він волів би, щоб ТР стала членом ЄС під прем'єрством Киличдароглу. Зі свого боку, сам Киличдароглу часто повторює, що РНП підтримує членство ТР у ЄС і обіцяє зробити новий старт у відносинах країни з ЄС [176, с. 30].

Третьою партією, що представлена в теперішньому парламенті ТР, є ДПН – Демократична народна партія (далі – ДПН). Аналіз дисертантом політичних вподобань і діяльності НДР свідчить про те, що вона є лівою політичною партією в ТР, яка активно відстоює права національних меншин у країні, особливо курдської меншини, тому час від часу різні ЗМІ зараховують партію до «прокурдської». У 2014 році ДПН очолили лідер курдської Партії миру та

демократії Селухаттін Демірташ і лідер марксистсько-ленінської «Соціалістичної партії пригноблених» Фіген Юксекдаг. ДПН закликає покінчити з гендерною, національною, релігійною, расовою дискримінацією тощо. У своїх виборчих списках партія забезпечує квоту на рівні 50% для жінок і 10% для представників ЛГБТ-спільноти (соціальна сукупність лесбійок, геїв, бісексуалів і трансгендерів, що об'єднується спільними інтересами, проблемами і цілями). Вона також резервує місця для кандидатів з національних меншин: азербайджанців, алевітів, вірмен, ассірійців, лазів, ромів, черкесів тощо. HDP виступає проти турецького націоналізму і закликає до відкриття кордону з Вірменією. Хоча ДПН розглядається черговою версією політичного представництва курдів у турецькій політиці, на відміну від своїх попередниць, починаючи з Народної партії праці та закінчуючи Партією демократичного суспільства й Партією миру та демократії, велика частина яких була заборонена конституційним судом за звинуваченнями у зв'язках з Робочою партією Курдистану, вона прагне подолати розкол між турками і курдами.

ПНР, або Партія Національного Руху, (далі – ПНР) є четвертою партією в парламенті ТР. Аналіз діяльності партії дозволяє автору дисертації зауважити, що в період з 1999 по 2002 роки ПНР відігравала помітну роль коаліційного партнера в прийнятті або блокуванні реформ, яких вимагали Копенгагенські критерії. Ключовим питанням, що визивало невдоволення ПНР, була спроба грецької частини Кіпру вступити до ЄС, тобто як сама спроба, так і ймовірні наслідки такого приєднання. Ще одним важливим питанням розбрату в парламенті ТР стало скасування смертної кари, оскільки це мало прямі наслідки у справі Оджалана. Оджалан, колишній лідер Робочої партії Курдистану, був визнаний винним у смерті приблизно 35 тисяч осіб у партизанській війні періоду 1984-1999 рр. У 1999 році судом державної безпеки Анкари його було засуджено до смертної кари за державну зраду, навіть незважаючи на те, що ТР дотримувалася мораторію на виконання вироків з 1984 року. 2002–2003 роки були переломним для ПНР. На виборах у 2002 році ПНР підкреслювала свою безумовну

прихильність ЄС і підтримку членства ТР у ЄС. Водночас вона пояснювала, що через свої «громадські обов'язки» змушена буде підняти червоний прапор тоді, коли мова стосуватиметься таких тем, як смертна кара, освіта, публікації курдською мовою тощо. Ці «громадські обов'язки» або, іншими словами, чутливі питання, знайшли своє відображення майже в усіх виступах лідера партії Деніза Бахчелі, що стосувалися ЄС: кіпрське питання, греко-турецькі відносини, Робоча Партія Курдистану, питання, що стосуються національних меншин у ТР (наприклад, відкриття духовної семінарії Халки грецької православної церкви, закритої з 1971 року), претензії вірмен щодо визнання геноциду 1915 року тощо. Вони, як правило, є питаннями, що сприймаються в якості загрози національній єдності або ідентичності ТР. Іншими словами, ПНР заявляє, що хотіла б реформувати внутрішню правову систему шляхом прийняття міжнародних правових норм і норм ЄС, але за умови поваги до національної єдності та гармонії в країні. Доказом такої позиції стала дискусія щодо визнання Кіпру в кінці 2006 р. Представники партії досить різко відреагувала на саміті ЄС і заявили, що «поїзд до ЄС зійшов з рейок на перехресті з Кіпром». На думку багатьох дослідників, ПНР все частіше вдається до подвійної стратегії та діє залежно від ситуації. Програма партії, що була опублікована після чергового IX Генерального Конгресу 8 листопада 2009 року, дала чітке уявлення щодо теперішнього бачення партією зовнішньої політики ТР. У ній йдеться про необхідність перегляду особливостей, мотивів і рамок відносин між ТР і ЄС. Відносини ТР і ЄС, на думку представників партії, не мають бути ні «долею» ні «проблемою ідентичності». Після парламентських виборів 2015 року ПНР ще раз заявила, що буде продовжувати «підтримувати переговори ЄС – ТР тільки за умови, що ЄС не шкодитиме національній єдності й інтересам ТР у таких питаннях, як Кіпр, Грецька Республіка, Вірменія тощо». Крім того, ПНР підтримує позицію неприйняття будь-якого іншого варіанту, окрім повного членства ТР у ЄС, а альтернативу членству в ЄС партія хоча не називає, але пропонує диверсифікацію

зовнішньої політики ТР з більшим акцентом на тюркському світі, Росії, Близькому Сході тощо [249].

Отже, вище було окреслено суб'єктний спектр акторів, які формують зміни до законодавства та визначають розвиток системи права ТР.

З аналізу політичних вподобань і досліджень програмних документів партій, на думку автора, можна сформуванати бачення особливостей правової свідомості та правової культури турецьких парламентарів, а окрім того впливає, що в турецькому парламенті на сьогоднішній день дуже складно назвати хоча б одну партію, яка б була безперечно відданою європейським цінностям та ідеї вступу ТР до ЄС як такої. Відповідно, для їх членів не є домінантно притаманною правосвідомість, орієнтована на європейські правові цінності. Хоча євроскептицизм у ТР переважно розглядається як явище, характерне для опозиційних партій, метою яких є досягнення конкурентних переваг перед чинним урядом, але, на думку автора, він притаманний не тільки другорядним, але й основним партіям країни. Усі вони начебто «не проти», але список правових вимог – умов, за яких вступ країни до ЄС буде можливим, настільки великий, що, здається, будь-яке невдоволення перебігом перемовин стане вирішальним для припинення євроінтеграційного порядку денного ТР.

Велике значення в розкритті феномену євроскептицизму ТР має саме аналіз позиції громадянського суспільства, тобто власне турецького народу, що завжди мав чималий вплив на формування європейського напрямку зовнішньої політики ТР зокрема та зовнішньої політики в цілому засобом електорального конституційно-правового впливу на державу та її інституції та курс. Автор вважає, що чим більше зростатиме євроскептицизм серед турків, тим більшою буде вірогідність підтримки зовсім іншої зовнішньої політики ТР у найближчі роки. Не додає оптимізму відноsinам ще й той факт, що все більше громадян країни вважають, нібито ТР краще співпрацювати з країнами Близького Сходу, ніж з країнами ЄС [239, с. 81-82]. Ця характеристика масової (суспільної) правосвідомості більшості громадян ТР є важливою для розуміння складнощів

формування правових засад і юридичного закріплення євроінтеграційного руху цієї держави на модерному етапі.

Проведений автором аналіз декількох гіпотез щодо розуміння відображення у правосвідомості переважної більшості представників турецького народу думки щодо вступу країни до ЄС дав цікаві результати. Зокрема, дослідник М. Габель стверджує, що європейська інтеграція приваблює тих громадян, які мають високий рівень освіти та більші професійні навички, які завдяки інтеграції ТР у ЄС очікують на появу більш широкого спектру індивідуальних можливостей. Водночас особи, які не мають подібних характеристик і менш конкурентоздатні на інтегрованому ринку праці, налаштовані більш євроскептично. Велике значення у формуванні ціннісної установки для турецьких виборців щодо «за» чи «проти» ЄС має питання потенційного впливу ЄС на національну економіку, економічні переваги чи то втрати від інтеграції країни в ЄС. Респонденти, які вважають, що економіка ТР покращиться після вступу країни до ЄС, не дуже бояться членства, більш того, вони схиляються до думки, що ТР з отриманням членства в ЄС покращить своє економічне становище [170]. Опитування також свідчать, що респонденти з почуттям національної ідентичності налаштовані більш євроскептично та пов'язують з ЄС руйнування культури своєї країни. Існуючі дослідження здебільшого ігнорують вплив культурного страху на підтримку ЄС, але чимало опитуваних вважають, що постанови ЄС щодо безпеки продуктів харчування можуть привезти до заборони діяльності закладів харчування на вулиці, які, безперечно, мають велике культурне значення для турецького стилю життя. Крім того, підтримка членства ТР у ЄС може бути нижчою серед тих громадян, які вважають, що більш тісні зв'язки з ЄС приведуть до зниження ролі турецької мови та її використання [190, с. 4-6].

Автор дисертаційного дослідження також вважає, що спаду в підтримці турецьким народом вступу країни до ЄС чималою мірою сприяли розмови щодо надання ТР статусу «привілейованого партнера» замість статусу повноправного члена ЄС. Підтвердженням такої думки стала заява Генерального Секретаря ТР у

справах ЄС Мустафи Огуза Деміральпа, який вважає, що саме правосвідомісна «звичка» лідерів ЄС використовувати населення ТР, її географію та культуру в якості основних аргументів для надання країні статусу «привілейованого партнера», послабили довіру народу ТР до євроінтеграційного напрямку [144]. Проведені дослідження свідчать, що 26% турків все ще вірять в те, що ТР урешті-решт приєднається до ЄС, на відміну від 56% громадян, які не вірять в успішне завершення переговорного процесу. При цьому, як бачимо, вказане опитування не відображає психолого-правової характеристики ціннісних детермінант такої точки зору – тобто громадяни або негативно ставляться до європейських перспектив, або не вірять у здатність керівництва держави їх реалізувати.

М. Деміральп вважає, що думку народу щодо даного питання правильніше назвати «недовірливою», а не «песимістичною». Його думку також підтвердило дослідження, в якому громадяни ТР відповідали на запитання щодо чесності та щирості ЄС до ТР. Більше половини респондентів, тобто 55%, відповіли категорично, 29% заявили, що ставлення ЄС до ТР є частково справедливим, і тільки 4% вважають ЄС справедливим у відносинах з ТР [225, с. 4].

Дослідження даних «Євробарометру» щодо ставлення та підтримки турками ЄС свідчить про різке зниження, практично від 80% станом на початок переговорів у жовтні 2005 року, до 15% у 2019 році. Досліджені автором матеріали констатують, що таке зростання антиєвропейського настрою турецького народу пояснюється двома основними чинниками: перший з них пов'язаний з довгостроковою принциповою опозицією самого ЄС щодо ТР, другий – зі зростанням впевненості у собі ТР на міжнародній арені. Турки насамперед засмучені невизначеністю та стагнацією в процесі вступу країни до ЄС, а нескінченні суперечки між державами-членами ЄС щодо європейських характеристик ТР зруйнували довіру турків до ЄС як до інституту. На додаток, обстановку досить напружували певні дії деяких країн ЄС з метою саботажу самих переговорів, наприклад, одностороннє блокування Францією міжнародно-правовими засобами переговорів за п'ятьма главами, відкриття яких дало б

можливість ТР вирішити деякі питання фінансово-економічного характеру та, як наслідок, підвищили б довіру серед народних мас щодо життєздатності вступу ТР до ЄС. Після цього заяви щодо «подвійних стандартів» ЄС, спрямовані на унеможливлення вступу ТР до ЄС навіть у разі успішного завершення переговорів за всіма главами, стали звичайним явищем у турецькому суспільстві. Отже, питання юридичної обґрунтованості й доцільності поступаються місцем ідеологічним і кон'юнктурно-політичним чинникам.

Досліджені автором роботи багатьох експертів свідчать, що саме підтримка народом ТР процесу вступу до ЄС завжди утримувала уряд ТР від проведення такої політики у регіональних і глобальних питаннях, яка б не відповідала євроінтеграційному напрямку країни. Враховуючи цей факт, Р. Т. Ердоган ще до подій 16 липня 2016 року, відповідаючи на питання можливості повного членства ТР в ЄС до 2023 року, відповідав, що Європа не змусить чекати ТР так довго, у протилежному випадку ЄС може втратити ТР [139]. У ТР його заява сприймалася як вираження думки багатьох турків, розчарованих нескінченими переговорами щодо вступу країни до ЄС. На міжнародному рівні вона могла тлумачитись як попередження лідерам ЄС, що ТР прагне бути членом ЄС, але не бажає чекати цього вічно. З одного боку, Р. Т. Ердоган неодноразово заявляв про можливість зупинення спроб і натякав на можливий початок пошуку членства в Шанхайській Організації Співробітництва, з іншого – чимало вчених і журналістів пояснюють значення цих заяв подіями, що почали відбуватися в самій країні. Зокрема, дослідник Емре Услу в газеті «Заман» називав такі заяви новою стратегією Ердогана, мов президент, розуміючи рекордне падіння рівня народної підтримки до процесу вступу в ЄС і впевненість народу ТР у тому, що їхня країна може вижити без ЄС, не став цуратися критики ЄС, яка почала набирати чималих обертів практично з 2014 року та досягла апогею після спроби військового перевороту в ТР влітку 2016 року [278].

Автор дисертаційного дослідження вважає, що така впевнена позиція президента Р. Т. Ердогана, оперта на підтримку свого народу, заклала міцний

фундамент трансформаційним процесам як у внутрішньому, так і зовнішнього курсу країни, що почалися ще з літа 2016 року. Спад у відносинах між ТР і ЄС, на думку автора, можливо було простежити навіть з формуванням нового напрямку відносин з близькосхідним регіоном, який отримав значну підтримку з боку турецького народу [177, с. 122-123]. Разом з тим президент Р. Т. Ердоган ще довго переконував європейську спільноту в зацікавленості ТР щодо отримання членства в ЄС, зауважуючи, що черга діяти саме ЄС. Президент наголошував, що ТР ніколи не відмовлялася від своїх цілей щодо ЄС, але можуть трапитися події, які відіб'ють у неї бажання будь-коли вступити до ЄС [239, с. 81-85]. Безумовно, такі заяви лідера держави не сприяють концентрації інтеграційних процесів у організаційно-правовій площині діяльності Турецької держави.

Хоча АКР як правляча партія, що визначає зміст правової політики, де-юре залишається відданою європейському напрямку, де-факто є чимало причин вважати, що шанси ТР коли-небудь вступити до ЄС залишилися надзвичайно несуттєвими. Після невдалої спроби військового перевороту 16 липня 2016 року режим, що формується в ТР, швидше за все буде диктаторським, ніж демократичним, що, звичайно, не є добрим знаком для демократії країни. Крім того, погіршення ситуації у сфері прав людини та порушення демократичних стандартів різко скоротить шанси ТР інтегруватись до ЄС, а Резолюція ЄП від 24.01. 2016 року щодо призупинення переговорів про вступ ТР до ЄС, на думку автора, ознаменувала собою «початок» завершення євроінтеграційних амбіцій ТР. Тимчасове припинення переговорів означає, що жодні нові етапи переговорів не можуть бути відкриті, й нові ініціативи не можуть бути прийняті в рамках переговорів між ТР і ЄС. За цей час було узгоджено 14 з 35-ти технічних пунктів, які турецькій владі необхідно виконати, щоб досягти стандартів європейської спільноти. Ще 17 пунктів на цей момент заблоковано, а щодо чотирьох тривають переговори.

Автор дисертаційного дослідження вважає, що перспективи членства ТР у ЄС сьогодні виглядають гірше, ніж будь-коли. З одного боку, для активізації

зв'язків між Анкарою та ЄС ТР слід відмовитися від деяких своїх останніх реакційних кроків у таких сферах, як свобода преси, зібрань, незалежність судової влади тощо. З іншого, жодна зі сторін не зацікавлена в остаточному розірванні ланцюгів, враховуючи стратегічні причини як економічні, так і політичні [185]. Це, безумовно, є обставиною, яка обумовлює «замороження» європейських адаптаційних процесів у розвитку системи права та системи законодавства ТР.

На думку автора, євроскептицизм у ТР набрав чималих обертів після референдуму в Великобританії, народ якої проголосував за вихід країни з ЄС. Цей акт реалізації інституту конституційного права мав вплив на політико-правову ситуації за тисячі кілометрів від британського кордону. Так, головний радник президента Р. Т. Ердогана заявив, що після *Brexit* турецький уряд матиме іншу думку щодо вступу ТР до блоку, оскільки ТР вже не впевнена, куди рухається сам ЄС, та виразив сумніви щодо вартості продовження зусиль країни в набутті членства. Євроскептичні настрої в ТР ще більш посилювалися після офіційного виходу країни з ЄС. З вуст президента Р. Т. Ердогана також почали звучати неоднозначні заяви щодо руйнування Європи, яке буде платою за те, що ЄС впродовж багатьох років так повадився з ТР [270]. У червні 2017 року президент ТР звинуватив ЄС у витраті свого часу на переговори та заявив, що громадяни ТР зараз рішуче виступають проти приєднання країни до європейського блоку. Він заявив, що більшість турок більше не хочуть вступу до ЄС, і його країна зможе стояти на ногах без Брюсселю. Дійсно, численні дослідження доводять, що турецький народ зараз як ніколи підтримує президента, тоді як підтримка євроінтеграційних амбіцій ТР впала до рекордно низького рівня [178]. Остання заява президента Ердогана, яка пролунала досить гучно 1 жовтня 2017 року, полягала в тому, що ТР більше не потрібно вступати до ЄС, але в той же час Анкара, за словами глави держави, не зупинить процесу вступу, не кине рушник і не здасться. Президент також акцентував увагу на тому, що зараз саме ЄС має зробити крок назустріч, і єдиним способом цього є ініціювання справжнього

економічного та культурного розширення ЄС шляхом вступу ТР до клубу європейських країн [260].

Дослідження низки матеріалів як вітчизняних, так і іноземних дослідників та експертів дозволяє автору казати про те, що ТР може відступити від обраного курсу трансформування країни. Відповідні зміни відбудуться і в розвитку турецького конституціоналізму, і взагалі всієї правової системи. Встановлення президентської республіки почало набувати реальних обрисів, що у внутрішній політиці, на думку автора, проявиться через подальшу відмову від принципу світськості на користь ісламізму і, без сумніву, стане свого роду трагедією для «глобалізованих» і «вестернізованих» представників середнього класу, мешканців великих міст тощо. Очевидно, що в такому разі ТР виключать з Ради Європи, припинять переговори щодо скасування візового режиму між сторонами та вступу ТР до ЄС, а також запровадять певні санкції, що ознаменує довге й глибоке охолодження відносин між сторонами [2, с. 60].

Всебічний аналіз феномену правового «євроскептицизму» в ТР вказує на можливе існування як гнучкої, так і відверто категоричної опозиції до процесу європейської інтеграції ТР, що характерно як для політичних сил сучасної ТР, так і широких верств її населення. Це є суттєвим чинником, який детермінує правові процеси у найбільш загальному і визначальному вигляді. Для євроскептицизму в ТР характерний поділ на дві категорії – жорсткий та м'який, причому жорсткий євроскептицизм означає «відверту і категоричну» відмову від європейської інтеграції як в економічному, так і в політичному плані. Ставлення до ЄС та його підтримка народними масами в ТР різко знизилася – практично від 80% станом на початок переговорів щодо вступу ТР до ЄС у жовтні 2005 р., до 42% у 2010 р. та 25% у 2019 р. Таке зростання антиєвропейських настроїв пояснюється довгостроковою принциповою опозицією самого ЄС щодо ТР, зростанням упевненості в собі ТР, а також нескінченними суперечками між державами-членами ЄС щодо європейських характеристик ТР, що вкрай зруйнувало довіру турків до ЄС як до інституту.

3.2 Вплив тенденції європеїзації Турецької Республіки на міжнародно-правові основи вирішення проблеми Кіпру

Питання Кіпру є результатом одного з найбільш складних міжнародних конфліктів, до якого ТР залучена з моменту створення Республіки – з 1923 року. Цей конфлікт має дипломатичний, військовий і міжнародно-правовий аспекти. Останні якраз і є предметом наукового аналізу в даному підрозділі. Однак перші два аспекти проблеми також слід досліджувати як чинники, що з одного боку впливають на міжнародні й міждержавні правовідносини, а з іншого – становлять значною мірою їх зміст, матеріальну сторону. Аналіз автором історичних документів та історико-правових досліджень свідчить, що хоча Кіпр був захоплений Османською Імперією в далекому 1571 році, турки, фактично, втратили контроль над островом у 1878 році. Правління Великої Британії зміцнило етнічний поділ на острові, особливо в період перебування Кіпру в якості колонії Британської Корони з 1925 року. Після Другої світової війни греки-кіпріоти забажали об'єднання острову з Грецькою Республікою, тоді як турки-кіпріоти виступили за розподіл території острову між Грецькою Республікою та ТР. Урешті-решт, в 1960 році обидві сторони погодилися зі створенням Кіпру як незалежної держави, назва якої мала бути «Республіка Кіпр», і висловили бажання стати її гарантами. Але відсутність взаємної довіри призвела до ще більших зіткнень між обома спільнотами острову та, як наслідок, до розпаду держави. Найбільш важливі події відбулися в 1974 році, коли ТР вирішила здійснити воєнну інтервенцію на острів у відповідь на воєнний переворот греків-кіпріотів [217, с. 127].

Аналіз автором історико-правових документів щодо досягнення прогресу в міжнародно-правовому врегулюванні кіпрської проблеми свідчить про те, що таке врегулювання суперечки практично не зрушилося з мертвої точки аж до 30 січня 1989 року, коли президент Республіки Кіпр Джордж Васілоу представив на розгляд лідеру турків-кіпріотів Рауфу Денкташу документ під назвою «Пропозиції щодо створення Федеральної Республіки та вирішення питання

Кіпру». Його реалізація могла мати більш ніж суттєві правові наслідки для обох громад. Проведений історико-юридичний аналіз пропозицій свідчить, що вони мали на меті врегулювати всі аспекти кіпрської проблеми, приймаючи до уваги інтереси та занепокоєння обох сторін острова, зокрема: створення ефективної федеральної (федеративної. – Авт.) системи, в основі якої мали бути рівні територіальні домовленості; створення правової системи, що ефективно функціонуватиме в інтересах обох сторін; забезпечення захисту громадян обох громад острова, їхньої власності та прав у контексті демілітаризації Федеральної Республіки; створення громадського духу з метою прийняття участі обох сторін у роботі та функціонуванні відповідних конституційних органів Федеральної Республіки; рівність прав усіх кіпріотів; відсутність дискримінації в усіх сферах громадського життя та захист прав людини на території усього Кіпру як демократичної країни тощо. Отже, телеологічними домінантами даного документу було створення незалежної, суверенної, територіально невід’ємної Федеральної Республіки, що мала забезпечити стан миру і співробітництва для людей, мир і стабільність у регіоні, а також розвиток дружніх відносин і співробітництво з усіма її сусідами. Демілітаризація Республіки включала, по-перше, вивід з території Республіки усіх військових сил та елементів, по-друге, остаточне розформування усіх воєнних сил на Кіпрі. Крім того, грецька сторона острова з метою підвищення безпеки обох громад наголошувала на необхідності в міжнародному спостереженні за процесом демілітаризації острова [173, с. 4-5].

Для розуміння конституційних аспектів федерації автор вважає за необхідне коротко розкрити суть повноважень і функцій запропонованого греками-кіпріотами Федерального Уряду, а саме: вирішення закордонних справ, що полягало в наданні повноважень федеральній державі підписувати угоди з іноземними урядами та міжнародними організаціями в рамках своєї компетенції; виконання функцій центрального банку; вирішення митних питань і координація міжнародної торгівлі; керування аеропортами та портами міжнародного значення; розпорядження федеральним бюджетом і питаннями оподаткування; вирішення

питань імміграції та громадянства; наявність федеральної судової системи, федеральної поліції, федеральних поштових і телекомунікаційних послуг; призначення федеральних офіційних осіб і державних службовців; забезпечення стандартів у сфері громадського здоров'я, навколишнього середовища, використання та захисту природних ресурсів тощо [241, с. 4]. Переговори продовжувалися до 1990 року та завершилися провалом у березні 1990 року. Саміт не відбувся, так як Р. Денкташ почав вимагати права турків-кіпріотів на окреме самовизначення, що було рішуче відхилено лідером греків-кіпріотів.

У 1992 році лідери обох частин острова під егідою офіцерів генерального секретаріату ООН обговорили Загальну Рамкову Угоду, яка базувалася на домовленостях 1977 та 1979 років, відповідних резолюцій ООН, зокрема, резолюцій Ради Безпеки ООН № 367 (1975), 649 (1990), 716 (1991) та 750 (1992) [234]. Автор поділяє думку багатьох дослідників і вважає, що це були останні серйозні переговори щодо врегулювання Кіпрського конфлікту міжнародно-правовими засобами. Проект документу, що мав назву «Набір ідей» та включав покрокову карту з пропозиціями дій щодо територіального врегулювання конфлікту, отримав широку підтримку Ради Безпеки ООН, що було відображено в її Резолюції 774/92. Але процес переговорів зупинився через президентську кампанію греків-кіпріотів, яка характеризувалась чималим хаосом у правозастосовній сфері. Політична партія, що підтримувала президента Г. Васіліу, схвалила «Набір ідей» і запевнила греків-кіпріотів, що він сприятиме справедливому вирішенню тривалого конфлікту, тоді як усі інші кандидати в президенти запевняли народ в тому, що документ є неприйнятним, оскільки обмежує сферу прав людини та виконання еквізу ЄС. Своєю чергою, Р. Денкташ, також заявляв, що 9 зі 100-та параграфів документу є для нього неприйнятними [246]. Надія на успішне завершення переговорного процесу і на цей раз закінчилася повним фіаско та породила песимістичні настрої обох суспільств щодо можливого вирішення суперечки в майбутньому.

Автор дисертаційного дослідження вважає, що в 2004 році питання Кіпру набуло цікавого перебігу. План Генерального секретаря ООН К. Аннана, що мав на меті об'єднати острів перед вступом уряду греків-кіпріотів до ЄС, було передано на референдум обом громадам острову 24 квітня 2004 року. Дослідження та аналіз положень Плану дозволяє зосередити особливу увагу на його наступних пунктах: створення на Кіпрі єдиної держави «Об'єднана Кіпрська Республіка», що мала складатися з двох автономних частин – грецької та турецької, а також об'єднання усього острову, окрім територій британських військових баз; створення президентської ради з шести осіб, які по черзі займатимуть пост голови виконавчої влади країни; ротацію на посту президента й віце-президента кожні 10 місяців; співвідношення між представниками грецької та турецької громад у президентській раді: чотири греки і два турки-кіпріоти; скорочення території турецької частини острова до 28,5%, та повернення майже 85 тисяч грецьких біженців на північ Кіпру [0]. Результати референдуму здивували: турки-кіпріоти надали 64,9% голосів «за», тоді як греки-кіпріоти відхилили таку можливість врегулювання спору, віддавши 75,8% голосів «проти». Греки-кіпріоти не підтримали тих пунктів плану, в яких йшлося про збереження на острові військової присутності ТР, надання прав щодо проживання на території острову переселенців з ТР, обмеження кількості греків-кіпріотів, яким дозволялося повернутися на північ, оскільки це могло б призвести до виселення 100 тисяч турків, які оселились на Кіпрі після його поділу. У разі підтримки Плану турки-кіпріоти стали б громадянами ЄС вже 1 травня 2004 року в складі об'єднаної держави.

Аналіз багатьох історичних документів, доповідей, досліджень тощо свідчить про те, що протягом багатьох років, аж до квітневого референдуму 2004 року, перший президент ТР Північного Кіпру Рауф Денкташ і ТР розглядались головними перепонами уніфікації острову. Але позитивна конструктивна позиція уряду Таїпа Ердогана, розрив з Денкташем, який призивав до відмови від Плану, підтримка Плану усією громадою турків-кіпріотів і відмова від нього греків-

кіпріотів розвіяли міф про те, що ТР та її безкомпромісна позиція є головною перешкодою на шляху вирішення конфлікту. Однак, після невдалого референдуму щодо Плану Аннана, зовнішня політика ТР відносно питання Кіпру все ж почала дещо «розкачуватись» між перспективою набуття членства, шляхом вирішення Кіпрського конфлікту та зміною політики як щодо Кіпру, так і до самої перспективи членства в ЄС.

Реакція самого ЄС на невдалий референдум була чималим розчаруванням для ТР, яка закликала до завершення ізоляції частини острова турками-кіпріотами, а Р. Т. Ердоган досить болісно почав реагувати на небажання ЄС підтримати євроінтеграційні прагнення ТР, заявляючи, що така позиція є «неправильною та несправедливою» та що ЄС, «зраджуючи своїм принципам», не зможе без ТР відігравати бажану роль глобального гравця на світовій арені [112, с. 8-9].

Після набуття членства в ЄС Республіка Кіпр час від часу висувала пропозиції щодо початку серйозних переговорів з ТР. Аналіз численних рекомендацій лідерам турків-кіпріотів дозволяє автору виділити наступні пункти: приведення у відповідність до стандартів ЄС системи управління та законодавства турецької частини острова, нормалізація відносин з офіційними посадовими особами греків-кіпріотів тощо. Серед порад уряду ТР автор виділяє такі, як встановлення постійного контакту з громадою грецької частини уряду, проведення зустрічей з вищими посадовими особами та провідними фахівцями острова, що переконуватимуть громаду греків-кіпріотів до пошуку ТР справедливого й довгострокового способу вирішення проблеми Кіпру. Від уряду Грецької Республіки очікувалось, що він разом з Анкарою буде запевняти громади острова в щирості пошуку шляху та використання ТР нового підходу до греків-кіпріотів щодо вирішення Кіпрського конфлікту [158].

Автор, досліджуючи суттєві кроки в напрямку міжнародно-правового вирішення кіпрської проблеми в період після неприйнятого греками-кіпріотами Плану К. Аннана, називає так званий процес «Липень 2006», який розпочався із

зустрічі двох лідерів громад – Мехмета Алі Талата та Тассоса Пападопулоса [213]. Основні принципи Угоди між лідерами обох частин острова, яку було підписано 8 липня 2006 року, полягали в забезпеченні низки заходів, а саме: об'єднання Кіпру на основі регіональної, колективної та політично рівної федерації відповідно до резолюцій Ради Безпеки ЄС; визнання статусу-кво як неприйняттого та розуміння того, що його пролонгація матиме негативні наслідки як для греків, так і для турків-кіпріотів; розуміння значимості усесторонньої угоди в рамках вирішення Кіпрського питання; підписання домовленості щодо негайного початку процесу об'єднання, включаючи колективне обговорення питань, які впливають на повсякденне життя людей, а також питань, які сприятимуть укладенню усесторонньої угоди тощо [0]. Але в черговий раз спроби обох лідерів острова привести в дію багатосторонній процес переговорів не дали будь-яких позитивних змін. Автор погоджується з думкою тих дослідників та аналітиків, які схиляються до думки, що для початку інтенсивних переговорів між конфліктуючими сторонами треба було дочекатись перемоги на президентських виборах у лютому 2008 року Дімітріса Хрістофіаса. І справді, аналіз автором подій свідчить, що після його приходу до влади в якості президента грецької частини Кіпру обидва лідери острова зустрілись вже 21 березня 2008 року, визначним став і той факт, що переговори почалися із спільного розуміння, що остаточне вирішення даного питання буде винесено на референдум. Переговори відбувалися за чотирма різними питаннями – територія, безпека, майно та влада. На додаток до цілої низки заходів, спрямованих на зміцнення довіри між сторонами, лідери також «підтвердили свою прихильність до створення Федерації» з обома громадами, що входитимуть до її складу на політично рівних засадах, відповідно до резолюцій Ради Безпеки ООН [214].

Заяви, що пролунали від лідерів обох частин острова, на думку автора, були яскравим підтвердженням бажання сторін вирішити питання в мирній і спокійній атмосфері, в контексті існуючих і визнаних норм міжнародного публічного права. Так, аналіз заяви лідерів острова від 23 травня 2008 року

свідчить про бажання створити політично рівну, дворегіональну (грецька та турецька частини) громадянську федерацію на чолі з Федеральним Урядом, що матиме єдиний міжнародний статус, а також складову державу турків-кіпріотів та складову державу греків-кіпріотів, які матимуть рівний статус відповідно до резолюцій Ради Безпеки ООН [188]. Заява лідерів острова від 1 липня 2008 року засвідчила обговорення лідерами острова питання єдиного суверенітету та громадянства [189], а в Заяві від 25 червня 2008 року йшлося про призначення переговорів на 3 вересня 2008 року, метою яких був пошук взаємоприйняттого рішення по проблемі Кіпру, яке мало забезпечити фундаментальні та законні права, а також інтереси обох громад острова. Підсумовуючи роботу технічних комітетів, лідери затвердили 16 заходів у сфері навколишнього середовища, культурної спадщини, управління кризовими явищами та Кримінального Кодексу острова, надали інструкції щодо їхнього повного виконання [169]. В результаті переговорів було прийнято рішення щодо створення робочих груп і технічних комітетів з певним порядком денним. Крім того, лідери погодилися на відкриття вулиці Ледра, яка з 1974 року залишалася поділеною навпіл «Зеленою лінією», що є кордоном між Республікою Кіпр, якій належить більша південна частина острова, та ТР Північного Кіпру, якій належить північна частина вулиці й право діяти відповідно до прийнятої практики на інших пунктах-переходах.

В 2009 році відбувся перший раунд переговорів, під час яких обговорювалися питання майна та економіки; під час другого раунду обговорювалися питання управління островом, майна, національності, імміграції, політичного притулку тощо, – тобто більшою частиною питання міжнародного, національного публічного та приватного права. Загалом, протягом даного періоду під егідою ООН було проведено 40 зустрічей. Однак президент Республіки Кіпр Д. Хрістофіас, виступаючи після останньої зустрічі переговорів заявив, що він очікував на більш суттєвий прогрес вже після першого раунду переговорів [268].

На прямих переговорах між лідерами острова, що проходили в березні 2011 р., відбувся обмін поглядами щодо питання громадянства та внутрішніх аспектів

безпеки, поліцейських сил, охорони порядку тощо. Доповідь Генерального Секретаря ООН Пан Гі Муна від 4 березня 2011 року засвідчила, що для ЄС велике значення має досягнення порозуміння щодо питання представництва Кіпру в Брюсселі та його участі в процесі прийняття рішень інститутів ЄС. У результаті тривалих переговорів сторони прийшли до згоди з питань економіки, управління островом і розподілу влади, включаючи питання, що стосуються виконавчої влади, але по трьом статтям – майно, територія, безпека та гарантії – особливого прогресу не було досягнуто [0].

Особливу увагу автор приділяє доповідям міжнародних організацій, які відстежували процес ведення переговорів на острові та давали свою міжнародно-правову оцінку щодо перебігу подій. Так, у доповіді Ради Безпеки ООН 2010 року Спеціальний Радник Генерального Секретаря ООН по Кіпру Олександр Доунер привітав надію, висловлену представниками протиборчих сторін щодо бажання вирішити питання Кіпру до кінця 2010 року, та зауважив, що досягнуто суттєвого прогресу завдяки порозумінню в цілій низці питань щодо глав переговорів. Переговори щодо конституювання управління островом і розподілу влади забезпечили обговорення питань у сфері виконавчої та законодавчої влади, а також компетенції майбутньої федерації [266]. А Доповідь Генерального Секретаря ООН від 12 березня 2012 року засвідчила, що станом на лютий 2012 р. лідери обох громад острову зустрілися 33 рази, а також деякі очевидні позитивні рухи, зокрема у сфері економіки. Обидві сторони переговорного процесу висловили бажання досягти компромісу і рухатись у напрямку вирішення таких важливих питань, як влада, розподіл сфер впливу, громадянство, майно, територія тощо. З питання майна переговори закінчилися обміном дат щодо подальших переговорів, але обом сторонам цілком зрозуміло, що повна згода з даного питання буде повністю залежати від резолюції щодо врегулювання територіальної суперечки [195]. Однак, незважаючи на всі зусилля лідерів острову та ряд серйозних переговорів, проведених з 2008 року, на початку 2012 року з боку турецького уряду почали лунати тривожні сигнали про те, що в разі невирішення

кіпрського питання до моменту головування Республіки Кіпр в ЄС у липні 2012 р., уряд ТР розірве всі контакти з Європейською Радою, хоча продовжуватиме підтримувати зв'язки з ЄК до кінця року. В минулому, на думку автора, це могло стати джерелом занепокоєння в кругах ЄС, але це мало кого схвилювало. Аналіз багатьох досліджень свідчить, що з появою в ЄС більш серйозних проблем питання розширення вже не входить до переліку пріоритетів зовнішньої політики ЄС. Більш того, чимало держав-членів ЄС більш ніж вороже настроєно до самої думки набуття ТР членства в ЄС, і вони, на думку автора, мабуть були б дуже задоволені бачити ТР самоізолюваною в цьому напрямку [139, с. 2]. 10 жовтня 2012 року прем'єр-міністр ТР Таїп Ердоган, відповідаючи на питання перспективи набуття ТР членства в ЄС до 2023 року заявив, що ЄС не може тримати «на ниточці» ТР так довго, і скоріше за все, ЄС програє, втративши ТР [209].

Доповіді ЄК щодо прогресу ТР у міжнародно-правовому вирішенні питання Кіпру також не фіксують будь-якого прогресу з боку ТР у напрямку повного виконання зобов'язань щодо Кіпру відповідно до Додаткового Протоколу Угоди про Асоціацію. ТР, незважаючи на численні заклики ЄС, продовжує тримати свої порти закритими для суден Республіки Кіпр [0]. Доповідь ЄК за 2010 рік хоч і акцентувала увагу на участі ТР у переговорах між лідерами обох общин острова під егідою Генерального секретаря ООН, але наголосила на очікуванні більш активної підтримки переговорного процесу, спрямованого на справедливе, усестороннє та доцільне вирішення Кіпрської проблеми відповідно до резолюцій Ради Безпеки ООН. Незважаючи на численні заклики Ради та Комісії ЄС, дії ТР не відповідали зобов'язанням, відображеним у деклараціях Європейського Співтовариства та його держав-членів від 21. 09. 2005 р., а також висновкам Європейської Ради, включаючи висновки грудня 2006 та грудня 2009 р.. В доповіді йдеться про невідповідність законодавства ТР вимогам Додаткового Протоколу Угоди про Асоціацію та існування чималих перешкод у сфері вільного руху товарів, у тому числі обмеження прямих транспортних зв'язків з Кіпром.

Крім того, ТР не вжила відповідних заходів для нормалізації двосторонніх відносин з Республікою Кіпр, уряд якої заявляє про численні порушення її територіальних вод і повітряного простору з боку ТР [0]. Доповідь ЄК за 2012 рік виявила негативне ставлення до заяви ТР щодо небажання приймати участь у будь-яких зустрічах, що проходять під головуванням Кіпру в Раді ЄС. Уряд ТР навіть рекомендував усім політикам ТР утриматися від зустрічей і контактів протягом даного періоду – на що Європейська Рада висловила серйозні занепокоєння та закликала ТР до повної поваги ролі головної держави-члена ЄС у Раді ЄС, яка є фундаментальним інституційним органом ЄС [0].

Досліджені матеріали дозволяють автору висловити думку, що саме ТР має взяти на себе ініціативу та звернутись з посланням до греків-кіпріотів зокрема та до усього світу в цілому. Така ініціатива включає в себе низку політико-правових кроків, які можуть призвести до зміни сьогоденного негативного клімату, а саме: заява уряду ТР щодо невтручання у справи грецької частини майбутньої федеральної республіки; зниження чисельності військових ТР, яка на сьогоднішній день становить від 5 000 до 10 000; проголошення дорожньої карти, метою якої має бути повний відвід турецьких військ з території острова до вступу ТР у ЄС; будівництва мосту на вулиці Ленда та її відкриття для цивільних громадян, а також швидке розмінування й відкриття деяких інших шляхів острова; надання дозволу людям на пересування по всій території острова, а турецька влада, своєю чергою, повинна дати дозвіл на відкриття та функціонування церков на окупованій території та проведення в них церковних обрядів. Автор дисертаційного дослідження вважає, що виконання ТР вищенаведених заходів досить суттєво змінило б імідж ТР перед ЄС у кращий бік. Адже вона має запевнити суспільство в тому, що не бажає використовувати свою економічну та воєнну силу для нав'язування своєї волі. Вона має бути зацікавленою в створенні умов для мирного співіснування з усіма своїми сусідами та народом. Тільки в такому випадку досить сильним аргументом вступу ТР до

ЄС буде її підтримка усіма кіпріотами. В результаті ТР не тільки виграє війну амбіцій, але й, що більш важливо, забезпечить свій майбутній вступ до ЄС [251].

Розглядаючи позицію політичних партій Республіки Кіпр щодо вирішення кіпрського питання як основи дій, що набувають правову форму, треба зазначити, що офіційна позиція всіх партій острова полягає в найскорішому бажанні вирішити спірне питання та врегулювати всі моменти, які гальмують всебічний розвиток острова. Так, програма правлячої Прогресивної партії трудового народу Кіпру АКЕЛ представлена на офіційному сайті партії [229, р. 145]. Вона є основою усіх політичних програм партії на сучасному етапі та розглядає широкий спектр питань, але продовжує традиційну лінію партії. Партія послідовно підтримує політичне рівноправ'я двох спільнот у рамках федерації з єдиним суверенітетом. Важливою складовою політики АКЕЛ на Кіпрі залишається нормативно-правове закріплення зближення греків-кіпріотів і турків-кіпріотів, що займає окреме місце в партійній риторичі.

В Установчій декларації Партії руху за соціал-демократію ЕДЕК йдеться, що кіпрська проблема стала однією з причин створення партії та посідає особливе місце в системі цінностей соціал-демократів. Вона спирається на те, що рішення має базуватися на повній повазі до принципів міжнародного права та виконанні прав людини. ЕДЕК обирає мирний шлях вирішення конфлікту засобами міжнародного права, діяльність партії скерована на сильний Об'єднаний Кіпр у сильній політично правовій демократичній і соціально справедливій Єдиній Європі. Крім того, ЕДЕК окрему увагу приділяє переговорному процесу та визнає необхідність змінити стратегію переговорів, переоцінити загалом зовнішню політику Кіпру в рамках вирішення кіпрської проблеми. Необхідною визначається участь у переговорах усіх членів РБ ООН, особливо Росії, Франції, Китаю тощо. Водночас зазначається, що рішення може бути прийнято тільки безпосередньо двома сторонами конфлікту [0, с. 146-147].

Демократична партія Кіпру керується Програмною декларацією, прийнятою у травні 2012 року. Кіпрська проблема також посідає окреме місце серед

положень декларації. Необхідними умовами вирішення проблеми є припинення турецької військової окупації, забезпечення єдності держави, економіки в рамках федерального устрою держави, ліквідація колонізаційних поселень і забезпечення права повернення біженців. Нова система безпеки заснована на співробітництві з ООН та ЄС, забезпечує повний контроль з боку Кіпру над повітряним простором, територіальними водами, виключною економічною зоною тощо. Серед принципів і цілей політичної програми партії, що були затверджені на з'їзді 2009 року, зазначалися наступні пункти: виконання норм і принципів міжнародного права, європейського права, а також рішення ЄСПЛ, які закладають основи для вирішення кіпрської проблеми [0, с. 147].

Автор вважає, що суттєве відновлення міжгромадських переговорів щодо врегулювання кіпрського спору відбулося 11 лютого 2014 року на підставі проекту заяви, підписаної президентом Республіки Кіпр Нікосом Анастасіадісом і президентом Турецької Республіки Північного Кіпру Дервішем Ероглу. У проекті заяви визначалися базові принципи вирішення кіпрської проблеми та загальні параметри процесу. У спільній заяві говорилося про поетапне будівництво двозональної, двохгромадської, політично рівноправної федерації з єдиною міжнародною правосуб'єктністю Кіпру як члена ЄС і суверенітетом, який мають усі держави-члени ООН. За підсумками зустрічі, сторони досягли домовленості за наступними питаннями:

1) ситуація, що має місце зараз, є неприйнятною, і подальше зволікання зашкодить як грекам-кіпріотам, так і туркам-кіпріотам. Сторони підтвердили, що створення єдиної держави, заснованої на демократичних засадах і повазі основних прав людини, стане благом для всього регіону;

2) сторони висловили готовність щодо відновлення структурних переговорів з метою досягнення позитивного результату;

3) створення нової держави буде засновано на основі двохгромадської, двозональної федерації з політичною рівністю громад, як це буде прописано в резолюції Ради безпеки ООН і в угоді на вищому рівні. Єдиний Кіпр як член ООН

і член ЄС володітиме єдиним суверенітетом, єдиним громадянством для представників усіх національностей на основі федеральної конституції;

4) єдина кіпрська федерація буде створена в результаті референдуму. Єдина федерація на Кіпрі будуватиметься на основі двох держав;

5) представники сторін можуть обговорювати будь-які питання в будь-який час, а лідери громад можуть зустрічатися тоді, коли це потрібно;

6) сторони повинні сприяти створенню позитивної обстановки для успішного закінчення переговорів.

На жаль, вже через місяць міжгромадські переговори на Кіпрі були знову заморожені з боку південної частини Кіпру в зв'язку з початком розвідки енергоресурсів поблизу берегового шельфу Республіки Кіпр за ініціативою ТР. У жовтні 2014 року Анкара заявила, що за запитом північної частини острова починає сейсмічну розвідку в районі шельфу, де вже проводили буріння італійська та південнокорейська компанії за запитом Республіки Кіпр. На підтвердження заяви ТР направила до берегів Кіпру дослідне судно і військові кораблі. Грецька Республіка та Республіка Кіпр відразу ж звинуватили ТР у порушенні суверенних прав острівної держави на шельф, а греки-кіпріоти перервали переговори щодо кіпрського врегулювання, розпочаті в лютому 2014 р.. Надія на відновлення переговорного процесу, на думку дисертанта, знову з'явилася навесні 2015 року в зв'язку з проведенням виборів на Північному Кіпрі. 26 квітня 2015 року в Турецькій Республіці Північного Кіпру на президентських виборах у другому турі набрав більше 60% голосів і здобув перемогу лівоцентрист Мустафа Акинджі, який у своїй виборчій кампанії проголосив курс на мирний діалог щодо возз'єднання двох частин острова. Зокрема, багато грецьких експертів відзначали, що перемога більш помірною Акинджі може стати сигналом, що після багатьох років застою настав час для істотного прогресу щодо кіпрського питання, і лідер ТР Північного Кіпру може вплинути на позицію місцевої громади у відносинах з грецької частиною острова та з ТР [0, с. 88, 100].

Чимале значення у вирішенні кіпрської проблеми, на думку автора, завжди мала діяльність міжнародних організацій, у тому числі ЄС, які неабияк зацікавлені в забезпеченні миру на Кіпрі. Численні дослідження свідчать, що саме міжнародні організації мають підтримувати більш результативне обговорення питання об'єднання грецького та турецького Кіпру: створити умови, які сприятимуть процесу об'єднання; створити комітет для більш детального обговорення проблеми та розгляду проблеми Кіпру з різних перспектив з метою забезпечення взаєморозуміння та визначення кінцевого рішення по даному питанню; створити лоббі з метою принесення офіційних вибачень за минулі порушення у сфері прав людини на острові, що мають луnати з боку офіційних осіб обох сторін конфлікту; зосередити увагу на освіті, тобто провести реформу в даній сфері та забезпечити навчання історії, що стимулюватиме критичне мислення та чесність у вивченні минулого з різних точок зору; забезпечити навчання турецькою та грецькою мовами в школах у кожній відповідній громаді острову; ініціювати появу медіа-компаній, які надаватимуть інформацію щодо об'єднання та висвітлюватимуть різні підходи у вирішенні проблеми; забезпечити економічне співробітництво щодо Зеленої Лінії тощо [199, с. 18-19].

Дослідження автором цілої низки матеріалів і документів щодо умов можливого вирішення Кіпрського конфлікту міжнародно-правовими засобами дає можливість зробити висновки, що до тих пір, поки ЄС не підтримає централізованого федерального об'єднання на острові, жодна зі сторін не буде серйозно проводити переговори з метою врегулювання спору. По-перше, такий механізм має ґрунтуватися на двох головних принципах, які мають бути виконані обома сторонами. Кожна сторона має поступитися своїми максималістськими намірами з метою досягнення максимально прийнятної формули. Турки-кіпріоти не повинні наполягати на визнанні двох незалежних держав на острові, що знаходитимуться під спільним конфедераційним дахом, що своєю чергою як для греків-кіпріотів, так і для міжнародного співтовариства є дуже чутливим питанням – питанням суверенітету. Бачення міжнародного співтовариства полягає

в тому, що острів повинен мати єдину ідентичність, яка підпорядковуватиметься центральному уряду в Нікосії. Але турки-кіпріоти мають переконатися в збереженні законодавчої бази ТР і прав, які знаходять своє відображення в угодах 1960 року, тільки в такому разі вони поступово виведуть свої війська з острова. На думку автора, це може бути єдиним шляхом для турків-кіпріотів почувати себе безпечно під правилами нової держави, що житиме в ЄС. Разом з цим, греки-кіпріоти не повинні наполягати на унітарній і сильно централізованій федеральній формі взаємовідносин на острові та не розглядати турків-кіпріотів у якості національної меншини, а вважати їх політично рівною громадою. Крім того, грецький Кіпр також повинен утриматися від заяв, нібито острів протягом усієї своєї історії знаходився виключно під правлінням Грецької Республіки. По-друге, унітарний і дуже централізований політичний устрій на острові призведе до протиріч, тобто не зможе існувати. Дві общини були розділені з 1963 року, і як результат, населення острова немає достатнього досвіду спільного управління. Враховуючи різні системи освіти, релігійне, культурне та політичне життя, – приводів для протиріч між двома общинами існує більше, ніж підстав для порозуміння. По-третє, заснування централізованого федерального механізму на острові має відбуватись відповідно до духу договорів 1960 року, що утворилися в результаті відмов суспільств від своїх максималістських позицій: енозісу-союзу з Грецькою Республікою та відокремлення-поділу острова між ТР і Грецькою Республікою [214, с. 17-18].

Автор вважає, що вплив кіпрської проблематики на найбільш широкі аспекти міжнародних відносин та їх правове формування, визначення й закріплення простежується протягом усієї еволюції цього питання. Незаперечним є той факт, що кіпрське питання має велике значення в контексті реалізації безпеки кількох регіонів: Європи, Близького Сходу і Північної Африки. Цей аспект пояснюється насамперед геополітичним становищем Кіпру, а також тим, що в епоху глобалізації та регіоналізації взаємозалежність між регіонами суттєво посилюється, виникнення конфліктної ситуації в одному регіоні може призвести

до ефекту «ланцюгової реакції», яка може утворити вогнища напруги в інших регіонах. Ця проблема актуалізувалась у контексті останніх подій у Північній Африці та на Близькому Сході. Таким чином, чимало дослідників вважають, що події, які виникають або виникатимуть в країнах Близького Сходу, матимуть потужний вплив на внутрішньо-політичну ситуацію на Кіпрі та активізують деструктивні процеси на острові [0, с. 278-279].

На думку автора, яскравим прикладом цього можуть слугувати події, які мали місце восени 2011 року навколо родовищ газу, знайдених у регіоні Східного Середземномор'я. Згідно з оцінками багатьох експертів, родовище «Левіафан», розташоване в територіальних водах Середземного моря, між узбережжями Кіпру, Ізраїлю та Лівану, є найбільшим з усіх відкритих за останні десять років. У відповідь на це ТР заявила про початок власних дій щодо геологічної розвідки родовищ і оскаржила право Кіпру на видобуток газу у власній економічній зоні, поки кіпрське питання не буде врегульовано. Така позиція, на думку дослідниці К. Г. Мурзи, пояснюється намірами останньої унеможливити процес розробки газових і нафтових родовищ у Східному Середземномор'ї. Енергетична політика ЄС скерована на диверсифікацію постачань енергоносіїв до європейських споживачів. Виходячи з цього, процес розробки родовищ Кіпром, Ізраїлем і Ліваном вважається доцільним і перспективним. З іншого боку, такий процес знижує транзитні можливості ТР, яка також може використовувати власну територію для транспортування енергоносіїв. Відносини ТР і Кіпру в такому контексті можуть розглядатися як акт стримування розробки газових родовищ у Східному Середземномор'ї [0, с. 280].

Затяжний характер переговорного процесу щодо членства ТР у ЄС викликає цілком обґрунтовану реакцію з боку керівництва ТР – пошук альтернативного шляху. Зокрема, в лютому 2013 року прем'єр-міністр ТР Р. Т. Ердоган під час візиту до Угорщини заявив, що членство в ЄС не є нагальною потребою ТР. Тодішній турецький прем'єр також підкреслив, що ТР може продовжувати впевнено розвиватися і поза європейським блоком, ТР вже не прагне до ЄС, як це

було колись, знаходячи більш привабливою ідею розвитку відносин з країнами Близького та Середнього Сходу. Крім того, виходячи зі слів Р. Т. Ердогана, ТР навіть готова приєднатися до МС з Росією, Білорусією та Казахстаном. Він звернувся до президента Російської Федерації з проханням прийняти його країну до Шанхайської організації співробітництва (далі - ШОС), оскільки, за його словами, переговори з ЄС втратили всякий сенс. Р. Т. Ердоган зробив акцент на тому, що ТР володіє схожими цінностями з країнами ШОС, особливо з Китаєм і Росією. Після спроби військового перевороту в ТР у липні 2016 року та призупинення переговорів щодо вступу країни до ЄС, питання Кіпру не зрушило з «мертвої точки». Сигнали, що надходять з Брюсселю, не надихають сторони на зміну своїх позицій. Крім того, багато держав-членів ЄС знаходять навіть зручним ховатися за позицією грецького Кіпру, таким чином маскуючи своє небажання відновити переговори або полегшити процес вступу ТР до ЄС. Наявність глухого куту щодо острова зафіксовано в багатьох документах ЄС як одна з найголовніших перешкод вступу ТР до ЄС [0, с. 66].

Аналіз двосторонніх відносин у контексті невирішення Кіпрського питання вказує на те, що Кіпр як перехрестя двох стратегічних геополітичних осей (Чорне море, протоки в Середземномор'ї, Кавказ, Каспійське море – на півночі; Близький Схід, Мала Азія, Перська затока – на півдні), перетворюється на важливий елемент європейської безпеки, від якого безпосередньо залежить спокій південних кордонів Європи. Встановлено, що Кіпрське питання також має велике значення в контексті реалізації безпеки кількох регіонів: Європи, Близького Сходу і Північної Африки. Цей аспект пояснюється насамперед геополітичним становищем Кіпру, а також тим, що в епоху глобалізації та регіоналізації взаємозалежність між регіонами суттєво посилюється, виникнення конфліктної ситуації в одному регіоні може призвести до ефекту «ланцюгової реакції», яка може утворити вогнища напруги в інших регіонах. Доведено, що сторони конфлікту поки не збираються змінювати своїх позицій, що фактично блокує позитивні рішення відносно майбутнього членства ТР у ЄС, а це матиме негативні

наслідки як для безпеки самої ЄС, так і для усієї системи європейської безпеки взагалі. Наголошується, що відмова ТР у вступі до ЄС може повернути її до Сходу та ще більше радикалізувати антизахідну ідеологію, що вплине на перебіг політико-правових, міжнародно-правових і внутрішньо-правових процесів, пов'язаних із взаємодією ТР і ЄС.

3.3 Турецько-грецькі відносини в контексті об'єктивізації вирішення Егейського спору та загрози *casus belli* в Егейському морі: міжнародно-правова характеристика

Так звана «Егейська суперечка» представляє собою комплекс взаємопов'язаних спірних питань між Грецією і ТР відносно суверенітету та суміжних прав у акваторії Егейського моря та повітряному просторі над ним. Численні конфлікти, які виникали через невирішеність спірних питань з 1970 рр., значною мірою вплинули на теперішній стан греко-турецьких відносин і здатність сторін та міжнародної спільноти врегулювати їх правовими засобами. Двічі в 1987 році й на початку 1996 року Егейське спірне питання призводило до кризових ситуацій, близьких до спалаху військових дій між двома державами. Проблема Егейського моря та проблема Кіпру стали одними з найголовніших причин блокування ТР на шляху до отримання статусу країни-кандидата в ЄС до 1999 року, а Європейська Рада й досі вимагає від ТР чіткого дотримання правил і норм міжнародного права щодо вирішення усіх прикордонних та інших спорів з усіма державами-членами ЄС перед вступом країни до Європейської Спільноти.

Автор дисертаційного дослідження вважає, що поки не буде врегульовано непорозуміння за Егейським спором, держави-члени ЄС виявлятимуть мало інтересу до проблеми, яка, до того ж, розглядається ними як двостороннє міждержавне питання, тобто таке, що має бути вирішено обома сторонами, відповідно до принципів Статуту ООН і принципів права ЄС. Складність суперечки, на думку автора, полягає в тому, що вона стосується стратегічних і комерційних інтересів обох конфліктуючих сторін, оскільки в площині інтересів

лежать потужні морські та повітряні шляхи, а отже їх вирішення так чи інакше було б складним навіть в умовах гармонійних відносин сторін.

Аналіз і вивчення автором усього спектру спірних питань, що стосуються Егейського регіону, дозволяють поділити його на декілька категорій: делімітація територіальних вод; делімітація національного повітряного простору; делімітація виняткових економічних зон і зон економічної експлуатації континентального шельфу; делімітація районів польотної інформації тощо [0].

У ретроспективному аспекті суперечка навколо територіальних вод полягає в тому, що на початку 1970-х років Грецька Республіка і ТР почали проводити розвідку нафти в районі островів. Грецька Республіка стала претендувати на розширення територіальних вод до 12-ти миль, у той час як за договором між ТР та Італією від 16 квітня 1938 року («Пасхальний договір») вони були визначені в розмірі 6-ти миль. ТР рішуче виступила проти, підкреслюючи, що розширення територіальних вод у Егейському морі значно ускладнило б рух іноземних суден, у тому числі турецьких, оскільки це скоротило б відкриті води Егейського моря з 56% до 26%, а грецькі територіальні води збільшилися б з 35% до 64%. Дванадцятимильні зони грецьких островів скоротили б кількість виходів до Егейського моря для турецьких суден з п'яти до двох, при чому в умовах обмеженого використання заблокували б судноплавство між основними портами на турецькому узбережжі. Крім того, з точки зору турецької сторони, у разі задоволення грецького плану всі шляхи з егейських і чорноморських портів ТР проходили б через райони грецької юрисдикції. Таким чином, у цьому випадку ТР була б фактично блокована за межами Егейського моря й обмежена власними територіальними водами [0, с. 55].

У такій ситуації досліджені автором матеріали вказують на те, що частка суверенних егейських вод ТР збільшиться менш ніж на один відсоток – з 8,3% до 8,8%, а доступ ТР до своїх головних портів – Стамбулу та Ізміру, стане ускладненим без проходу через суверенні води Грецької Республіки. На цій підставі ТР заявила, що прийняття 12-мильного територіального моря

перетворить Егейське море на «Зелене озеро», та неодноразово попереджувала, що таке розширення буде приводом для війни, тобто *casus belli*. Після ратифікації парламентом Грецької Республіки 1 червня 1994 року Конвенції ООН з морського права 1982 року (далі – UNCLOS), парламент ТР послідував прикладу Афін і 8.06. 1994 року прийняв резолюцію, яка надає право уряду ТР використовувати всі заходи для захисту прав ТР у Егейському морі [0, с. 3].

Суперечка щодо континентального шельфу в районі грецьких островів, на переконання автора, пов'язана безпосередньо з наявністю нафти в Егейському морі, а також із географічними особливостями власне Егейського моря та розташуванням країн у його басейні. Майже всі Егейські острови, окрім двох, належать Грецькій Республіці. Водночас низка великих островів, які належать Грецькій Республіці, розташована у безпосередній близькості до материкових кордонів ТР. Це не дозволяє ТР розширити ані морські, ані повітряні зони впливу, оскільки вони розраховуються від найближчої точки території держави, яка також претендує на зазначений простір. Будь-яке можливе розширення цих зон у пропорційному відношенні обов'язково принесе більше вигоди Грецькій Республіці, аніж ТР [140, с. 3].

Автор вважає, що цю проблему дуже ускладнює відсутність договору між сторонами, який би розділяв морські береги двох держав. ТР виходить з того, що континентальний шельф є природним геологічним продовженням континенту, як і острови, що знаходяться поблизу Анатолії. До того ж грецькі острови, на думку Анкари, частково перекривають турецький шельф. ТР вважає, що її шельф простягається від берега до тієї лінії, де глибина моря досягає 200 м (відповідно до міжнародної норми). З цього випливає, що ТР має право на шельф і біля грецьких островів. Саме тому Анкара не погодилася з пропозицією Грецької Республіки щодо «серединної лінії» між островами й анатолійським берегом, прийняття якої, на думку турків, «перетворить Егейське море на грецьке озеро». Своєю чергою Грецька Республіка доводить, що реалізація турецьких прагнень з

питання континентального шельфу буде являти собою загрозу її суверенітету [0, с. 56].

Наріжним каменем морського права є Женевська конвенція про континентальний шельф 1958 р. [0] та UNCLOS [266], на які автор дисертації пропонує звернути детальну увагу. Стаття 6 Женевської конвенції встановлює, що коли один континентальний шельф належить територіям двох або більше держав, узбережжя яких знаходяться протилежно одне до одного, кордон континентального шельфу має бути визначеним угодою, досягнутою обома сторонами. У разі відсутності такої угоди – в силу певних обставин і невизначеності лінії кордону – кордоном вважається середня лінія, кожна точка якої знаходиться на однаковій відстані від найближчих точок основної лінії, від якої вимірюється ширина територіального моря кожної держави. Складність ситуації полягає в тому, що ТР не підписала Женевську конвенцію, отже вона не може бути застосована для вирішення спору щодо континентального шельфу Егейського моря [0].

Стаття 83 UNCLOS встановлює, що делімітація континентального шельфу між державами з протилежним або прилеглим узбережжям має здійснюватися угодою відповідно до положень міжнародного права, зокрема, відповідно до статті 38 Статуту Міжнародного Суду ООН щодо справедливого вирішення даних спорів. Якщо ж протягом певного періоду часу не досягнуто будь-якої угоди, держави, яких стосується дане питання, мають звернутися до процедури, передбаченої частиною XV наведеного документу щодо делімітації територіального моря між державами з протилежними або суміжними береговими лініями. Автор, дослідивши чимало джерел з даного питання, погоджується з висновками різних експертів, що UNCLOS, на відміну від Женевської конвенції 1958 року, забезпечує необхідні інструкції для держав, які шукають рішення в питанні континентального шельфу та безпосередньо спрямований на необхідність розгляду даного питання Міжнародним Судом або пропонує інший метод вирішення спору [223, с. 2].

Аналіз позиції Грецької Республіки полягає в тому, що країна приєдналася до Конвенції ООН 1982 року, заявивши, що залишає за собою право розширити свої територіальні води до 12-ти миль і вважає, що її позиція впливає не тільки з принципів договірної права, але й звичаєвого права, оскільки існує широкий консенсус у міжнародній спільноті. Виходячи з цього, ТР стверджує, що географічні особливості Егейського моря роблять строге використання правила зони в 12 миль незаконним з точки зору справедливості. Водночас ТР користується цим правилом поза межами Егейського моря. Афіни, хоча і впевнені у своїй правоті та вважають своє право на 12-мильний територіальний простір таким, що не підлягає обговоренню, водночас, з метою досягнення спільного компромісу з Анкарою, висловлюють бажання обговорити можливість передачі питання щодо делімітації континентального шельфу Егейського моря на розсуд Міжнародного Суду ООН (англ. – ICJ) в Гаазі. Суд відбувся в 1976 році, проте судові рішення відмовило у задоволенні грецької пропозиції. Пізніше, в кінці 1976 року, Грецька Республіка і ТР підписали договір у Берні (Швейцарія) та вирішили вести переговори відповідно до досягнутої угоди. Вони також прийняли рішення відмовитися від будь-яких дій щодо континентального шельфу. Діалог між двома державами тривав без остаточної угоди до 1981 року, а саме, до рішення грецького прем'єр-міністра А. Папандреу зупинити переговори з ТР [0, с. 56].

Не менш важливим питанням, яке входить до спектру проблем Егейської суперечки, на думку автора, є проблема повітряного простору. Її зміст полягає в тому, що Грецька Республіка має 10 морських миль (19 км) повітряного простору, на відміну від нині закріплених 6-ти миль територіальних вод. Вивчені матеріали свідчать, що з 1974 року ТР відмовилася визнати зовнішні 4 милі повітряного простору за Грецькою Республікою, посилаючись на Статут Міжнародної організації цивільної авіації 1948 року (далі – ІКАО), що містить обов'язкові визначення, з яких випливає, що обидві повітряні зони мають збігатися. Грецька Республіка своєю чергою стверджує, що грецькі 10 морських миль (19 км)

відповідають Статуту ІКАО, оскільки були офіційно зафіксовані в 1931 році та визнані усіма сусідами Грецької Республіки, включаючи й ТР до 1948 року, а відтак встановлені правильно. Нині ж грецькі морські води повітряного простору встановлюються шириною 6-ти миль тільки через *casus belli* ТР. Складність даного питання полягає в конфліктах через польоти турецьких військових повітряних суден у національному просторі Грецької Республіки, що приводять до практики безперервних тактичних військових провокацій: турецька сторона вважає себе в праві здійснювати польоти у зовнішній 4-мильній смузі, в той час як грецькі військові літаки змушені перехоплювати їх. Ці «зустрічі» грецьких і турецьких літаків призводять до небезпечних маневрів, які вже неодноразово закінчувалися людськими жертвами з обох сторін [273].

Враховуючи наведене кризове становище, у лютому 1997 року Генеральний Секретар НАТО Хав'єр Солана запропонував заходи, спрямовані на відбудову довіри між конфліктуючими сторонами в рамках Меморандуму про Взаєморозуміння 1988 року, на яких, на думку автора, слід зосередити більше уваги. Відповідно до положень Меморандуму, обидві сторони мали дійти згоди за наступними питаннями: по-перше – поважати суверенітет, територіальну цілісність одна одної та права кожної зі сторін на використання міжнародного морського та повітряного простору в Егейському регіоні; по-друге – під час проведення воєнних дій у відкритому морі та міжнародному повітряному просторі уникати вторгнення кораблів і повітряних об'єктів на дану територію; по-третє – уникати проведення воєнних учень у відкритому морі та міжнародному повітряному просторі в розпал туристичного сезону (в період з 1.07. по 1.10 та в період національних і релігійних свят. ТР погодилася з вищенаведеними пропозиціями з деякими поправками, зокрема, погодилася на період з 1 липня по 15 серпня, на відміну від Грецької Республіки, яка одразу погодилася з мораторієм на проведення воєнних вчень у запропоновані терміни. Своєю чергою, Грецька Республіка відмовилася роззброювати свої бойові літаки в межах національного повітряного простору, але запевнила, що навчальні польоти будуть

неозброєними, а також зобов'язалась забезпечити прямий зв'язок між Афінами та НАТО, ТР і НАТО [204, с. 8-9]. Грецька Республіка до цього часу вимагає від ТР надання планів польотів воєнної авіації, на що Анкара заявляє, що така наполегливість порушує Чиказьку Конвенцію 1944 року [0], відповідно до положень якої тільки воєнна авіація повинна реєструвати плани польотів, а не державна. ТР також висловлює претензії щодо відмови Грецької Республіки поважати демілітаризований статус Егейських островів, порушуючи свої правові та договірні обов'язки, відповідно до статті 14 Паризького Договору 1947 року [220].

З аналізу даних подій і специфіки взаємних звинувачень видно, що сторони нібито завжди були готові до діалогу, але є певні позиції, якими, як свідчить практика, поступитися дуже важно як одній, так і іншій стороні, оскільки вони лежать в площині національних інтересів кожної з конфліктуючих сторін. Автор вважає, що як з боку ЄС, так і з боку світової спільноти надходило чимало пропозицій, які значною мірою допомогли б розв'язати клубок протиріч між сторонами, але особливого прогресу не досягнуто по сьогоднішній день. Зокрема, автор вважає необхідним приділити увагу дещо революційному плану щодо врегулювання Егейської суперечки, який був представлений прем'єр-міністром ТР М. Йилмазом у 1996 році. У своїй промові прем'єр заявив, що незважаючи на тяжкий період грецько-турецьких відносин і наявність чималої кількості загроз, «...фундаментальні інтереси обох країн мають лежати в площині миру та співробітництва, а не конфронтації. Неспроможність вирішити існуючі проблеми створюють атмосферу, що сприяє спалахам нових криз. Лідери обох країн зіштовхнулися з історичною відповідальністю створити атмосферу взаємної довіри, надати двостороннім відносинам нової якості та відкрити нову главу турецько-грецьких відносин». Аналіз автором положень плану вказує на те, що мирна ініціатива ТР мала базуватись на основних чотирьох засадах: по-перше, це механізм мирного врегулювання спорів, – тобто окрім діалогу та прямих переговорів ТР мала підтримати можливість вирішення спору за участю

незалежних сторін, включаючи посередництво, третейський суд і судовий розгляд справи; по-друге, політичний аспект, що означає підтримку ТР створення загального документу, який слугуватиме підставою для розвитку дружніх відносин між сторонами; по-третє, втілення нових принципів безпеки між сторонами, спрямованих на створення довірчих відносин у військовій та оборонній сферах; по-четверте, створення норм поведінки, які міститимуть основні правила щодо проведення повсякденної діяльності обох сторін [193, с. 7]. Отже, з чотирьох основних комплектів заходів, з чотирьох основних важелів пропонованого врегулювання відносин ТР і Грецької Республіки щодо проблеми Егейського моря три були правовими, а один – власне політичним, однак і він мав отримати правове закріплення у відповідному документі.

План М. Йилмаза, на думку автора та багатьох дослідників, став найпрогресивнішим з усіх, що були запропоновані ТР за останні 30 років, і закликав до покращення відносин з Грецькою Республікою. Його позитивно сприйняли в США та Європі, але не в Грецькій Республіці, яка продовжувала блокувати фінансову допомогу від ЄС, обіцяну ТР перед вступом країни до Європейської Спільноти. Крім того, Міністр оборони Грецької Республіки Арсеніас заявив, що його країна шукатиме союзників, що є ворогами ТР, таких як Сирія, та продовжуватиме займати тверду позицію по Егейському питанню. ТР, незважаючи на очевидні протести з боку Грецької Республіки, й досі наполегливо вірить, що цей план є єдиним шляхом у вирішенні конфлікту [193, с. 7-8].

Автор, досліджуючи та аналізуючи праці як турецьких, так і європейських дослідників, приходить до висновку, що Егейський конфлікт можна було б вирішити на підставі принципів і норм міжнародного права та завдяки здоровому глузду, якщо б навколо нього не нагніталися пристрасті засобами масової інформації та політиками, особливо під час виборів, як у Грецькій Республіці, так і в ТР. Звичайно, відсутність прогресу впливає та продовжуватиме впливати на кандидатство ТР до ЄС, особливо через прийняття Парламентом ТР резолюції щодо початку війни з Грецькою Республікою [0]. Крім того, воєнні польоти

літаків ТР не над своєю територією та її небажання ратифікувати UNCLOS часто критикуються в щорічних доповідях Європейської Комісії, а також на зустрічах Ради Асоціації.

Автор вважає за необхідне детальніше зупинитись на аналізі аналітичної статті журналу «Полісі Брифінг» (англ. – *Policy Briefing*), в якій йдеться про переваги, які отримають Грецька Республіка та ТР від вирішення довготривалого спору на підставі принципів і норм міжнародного права. Економічні переваги закінчення воєнного протистояння, на думку експертів журналу, особливо зрозумілі для Грецької Республіки, але й ТР матиме чималі економічні зиски. Перш за все, вирішення даного спору оживить відносини з ЄС і підвищить довіру до принципів зовнішньої політики ТР «нульових проблем». Цей процес, на думку дослідників, міг би включати наступні етапи:

- перший етап – ТР офіційно припиняє польоти над територією заселених грецьких островів, і розпускає Четверту Армію або переміщує її подалі від Егейського моря, а Грецька Республіка, своєю чергою, проводитиме делімітацію Егейських островів відповідно до зобов'язань, які взяла на себе в низці попередніх договорів, коли було досягнуто та ратифіковано угоду з ТР щодо Егейського моря;

- другий етап – обидві сторони заявляють про готовність проведення переговорів щодо особливих Егейських схем відповідно до загальних принципів UNCLOS, на основі рівності та враховуючи особливі обставини. Грецька Республіка публічно визнає ТР як прибережну державу та її права в процесі делімітації морських зон Егейського моря, а також запевняє, що подібні питання будуть передані на розгляд Міжнародного Суду або вирішені іншими державами, які мають берегові лінії в морі, що, своєю чергою, розділене між декількома державами. ТР зі свого боку має публічно ратифікувати UNCLOS і визнати міжнародне право Грецької Республіки щодо розширення її територіального моря до 12-ти морських миль. Сторони мають заявити, що переговори включатимуть питання, які забезпечать створення коридорів вільного морського простору для

головних портів ТР, а проливи Босфор і Дарданелли до Чорного моря можуть бути використані для міжнародного судноплавства;

– третій етап – ТР і Грецька Республіка направляють будь-які питання, особливо ті, що стосуються континентального шельфу, на розгляд Міжнародного Суду [227, с. 14-16].

Досліджені автором численні історико-правові матеріали та міжнародно-правові документи констатують, що поряд з періодами взаємного протистояння, період розрядки напруги у відносинах між сторонами з 1999 по 2005 рік був найбільш продуктивним, особливо з точки зору наближення до вирішення Егейського спору по суті. Заходи в напрямку європеїзації в обох країнах дали початок встановленню добрих відносин між сторонами та покращили атмосферу взаєморозуміння в політичній сфері. Так, у 1999 році уряди ТР і Грецької Республіки на чолі з Бюлентом Еджевітом і Костасом Сімітісом відповідно, з метою покращення двосторонніх відносин почали відповідні переговори, а зусилля в цьому напрямку продовжилися наступними урядами Таіпа Ердогана в ТР та Костаса Караманліса, а пізніше Джорджа Папандреу в Грецькій Республіці. Протягом даного періоду було проведено чимало візитів на вищому рівні, переговорів, метою яких було відновлення довіри; створено робочі групи в низці сфер двостороннього співробітництва тощо. Кажучи про конкретні результати, мало місце укладення чималої кількості угод у сфері туризму, захисту навколишнього середовища, інвестицій, енергетики тощо, але реальні результати щодо питань вищої політики та питань Егейської суперечки були досить обмеженими, оскільки жодне з ключових питань між обома сторонами не було вирішено [0, с. 19-20].

Розрядка у двосторонніх відносинах, на думку автора, також пояснювалась новою політикою Грецької Республіки та її прагненням примиритися з ТР на основі поваги до принципів і цінностей класичної школи міжнародних відносин, а також принципів і норм міжнародного права. Грецька Республіка, таким чином, сподівалася створити сприятливий клімат у відносинах з ТР, що мало привести до

стабільності, економічного процвітання та мирного співіснування в регіоні. Іншими словами, підтримка Грецькою Республікою зазначених процесів виходила з тих міркувань, що ТР як потенційний член ЄС мала прийняти деякі додаткові критерії разом з Копенгагенськими критеріями, безпосередньо пов'язаними з питаннями двосторонніх відносин, зокрема з Егейським питанням та питанням Кіпру [0]. Підтримка ТР Грецькою Республікою також була продемонстрована в грудні 2002 року на саміті ЄС у Копенгагені, під час розгляду питання відповідності ТР Копенгагенським критеріям. Незважаючи на те, що ніхто не піддав сумніву невідповідність ТР Копенгагенським критеріям, Грецька Республіка разом з Італією та Іспанією відстоювали позицію, що ЄС має переглянути оцінку прогресу ТР і розпочати переговори щодо вступу країни до ЄС вже в 2004 році. Пропозиція Грецької Республіки не була прийнята Європейською Радою, але факт, що держава, яка тримала замороженими відносини ТР – ЄС більш ніж десятиліття, зараз належить до меншості держав-членів ЄС, які виступають за прискорення процесу вступу ТР до ЄС, свідчить про кардинальну зміну поглядів Грецької Республіки на відносини «ЄС – ТР» і ролі ЄС у відносинах «Грецька Республіка – ТР».

Для розуміння позиції теперішнього керівництва ТР щодо вирішення Егейського спору, автор вважає за необхідне здійснити аналіз щорічних доповідей ЄК щодо прогресу ТР у питанні відповідності критеріям ЄС. Загалом вони дають підставу зробити висновок, що деякі прагнення в стабілізації двосторонніх відносин є очевидними та відображаються в низці заходів, вжитих обома сторонами, але сторонам, згідно з висновками Комісії, необхідно прикладати ще більших зусиль у досягненні компромісу щодо Егейського спору. Зокрема, доповідь ЄК за 2006 рік привітала погодження нового пакету заходів, що включав будівництво нового мосту над кордоном річки Еврос/Мерич і створення спільної громадської оперативної групи з попередження природних лих і низки заходів, спрямованих на відновлення довіри між сторонами [0]. Доповідь ЄК за 2007 рік позитивно сприйняла обговорення заходів у воєнній сфері, серед яких розвиток

технічних засобів для забезпечення безпеки польотів і транспорту, створення комітету начальників Генеральних штабів з балканських країн і Блоку спільних операцій для участі в миротворчих операціях під егідою НАТО.

Але, незважаючи на усі досягнення, Грецька Республіка продовжувала офіційно скаржитися на порушення ТР повітряного простору протягом даного періоду [0]. Офіційний візит прем'єр-міністра Грецької Республіки до ТР у січні 2008 року став першим візитом такого рівня за останні 49 років, а його результатом стало підписання 31-ї угоди та погодження 24-х заходів, спрямованих на зміцнення довіри між сторонами. Разом з тим, ЄК продовжує засуджувати існування загрози *casus belli*, що була прийнята Парламентом ТР у грудні 2008 р. у відповідь на можливе розширення Грецькою Республікою територіальних вод. Висновки ЄК за 2008 рік звучать наступним чином: «Турецька Республіка має будувати хороші сусідські відносини та рухатись до мирного вирішення спірних питань відповідно до Статуту ООН, звертаючись у разі необхідності до Міжнародного Суду». За даний період Грецькою Республікою було заявлено чимало офіційних скарг щодо порушень свого повітряного простору з боку ТР, включаючи польоти над своїми островами. Доповідь ЄК за 2010 рік привітала зусилля як ТР, так і Грецької Республіки в напрямку покращення двосторонніх відносин. Зокрема, ЄК позитивно сприйняла зустріч прем'єр-міністра ТР Р. Т. Ердогана з прем'єр-міністром Грецької Республіки А. Папандреу в Афінах, у ході якої було підписано низку угод зі співробітництва у сфері торгівлі, освіти, транспорту, енергетики, культури, навколишнього середовища тощо. Крім того, з метою визнання прав нелегальних мігрантів було досягнуто двосторонню угоду, але вона поки ще не працює на практиці. Разом з тим, станом на 2019 рік загроза *casus belli* все ще існує, та ЄС продовжує закликати ТР до уникнення будь-якого роду загроз, джерел конфліктів або дій, які можуть нанести шкоду сусідським відносинам і мирному врегулюванню спорів [0]. У доповіді 2011 року ЄК у черговий раз засудила загрозу *casus belli* та виразила стурбованість тим, що Грецька Республіка продовжує офіційно скаржитися на порушення своїх

територіальних вод і повітряного простору ТР, включаючи польоти над своїми островами [0]. Доповідь ЄК за 2012 [0], 2013 [0] та 2014 [0] роки констатувала наявність різких відповідей Грецької Республіки щодо заяв ТР стосовно пошуків морської нафти й природного газу, включаючи ту частину континентального шельфу, яка знаходиться за територією грецького острова Кастелорізо. Загроза *casus belli* все ще існує, крім того, Грецька Республіка виступила з низкою офіційних скарг щодо порушень своїх територіальних вод і повітряного простору з боку ТР, включаючи польоти над грецькими островами.

Починаючи з 2002 року, представники міністерств закордонних справ двох країн зустрічалися для проведення «попередніх переговорів» більш ніж 50 разів. Метою цих зустрічей, як і завжди, було досягнення згоди обох сторін щодо врегулювання спору про континентальний шельф та інших невирішених питань. У приватних бесідах дипломати погоджуються, що зміна історичних обставини дозволяє сьогодні вирішити конфлікт, який більшою мірою пов'язаний з внутрішньополітичними відносинами і настроєм суспільства, ніж з реальними проблемами безпеки, але відсутність політичної волі, небажання йти на поступки та відмова приймати непопулярні компромісні рішення призвели до того, що переговори не просунулися далі початкової стадії. ТР, так само як і Грецька Республіка, має чималі мотивації для покращення двосторонніх відносин, а це своєю чергою матиме користь для внутрішнього розвитку обох конфліктуючих сторін – забезпечення безпечних умов судноплавства в цьому регіоні відповідає інтересам усіх зацікавлених сторін, у тому числі причорноморських держав, морським суднам яких для виходу в Середземне море й далі, в Атлантичний океан, необхідно перетнути Егейське море. Звичайно, майбутні перспективи двосторонніх міждержавних відносин між Грецькою Республікою та ТР залежатимуть також від відносин між ТР і ЄС, оскільки останній завжди відігравав суттєву роль у формуванні політичної стратегії як ТР, так і Грецької Республіки [0, с. 77].

Дослідження Егейського конфлікту дозволяє констатувати, що його «вибухонебезпечний» потенціал зберігається. Проблема Егейського моря та проблема Кіпру стали одними з найголовніших причин блокування ТР на шляху до отримання статусу країни-кандидата ЄС до 1999 року, а Європейська Рада й досі вимагає від ТР чіткого дотримання правил щодо вирішення усіх прикордонних та інших спорів з усіма країнами-членами ЄС перед вступом країни до Європейської Спільноти. Парламент ТР загрожує Грецькій Республіці військовими діями в разі одностороннього розширення останньою своїх територіальних вод, і Анкара періодично проводить символічні операції демонстрації сили. Тому роль ЄС у становленні мирних відносин між ТР і Грецькою Республікою є суттєвою, бо саме ЄС завжди відігравав значну роль у формуванні стратегічних зовнішньополітичних перспектив цих двох країн.

3.4 Співвідношення європейських намагань Турецької Республіки та необхідності вирішення питання геноциду вірмен Отаманською імперією 1915 року: політико-правові аспекти

Небажання ТР офіційно визнати геноцид вірмен 1915 року, зробити відповідні політичні заяви та прийняти нормативно-правові акти, завжди розглядалось як одна із значущих перешкод на шляху вступу ТР до ЄС. Коли питання щодо визнання геноциду вірмен не входило до спектру копенгагенських критеріїв ЄС, воно не представляло собою проблему, але сьогодні парламенти провідних держав-членів європейської спільноти, таких як Німеччина, Франція, Бельгія, Греція, Італія, Нідерланди, а також сам ЄП, вже прийняли ряд законопроектів, які вимагають беззаперечного визнання геноциду вірмен.

Аналіз історичних документів щодо чисельності вірмен, які проживали на території Османської імперії на початку ХХ століття, свідчить про приблизно 1,3–1,8 млн чоловік. Суттєвий спад у кількості вірменського населення частково був обумовлений примусовим переміщенням цивільного населення, але значна частина спаду була безпосередньо пов'язана з депортацією вірмен протягом 1915–1918 років, коли ТР вступила в Першу світову війну. Річ у тім, що війна принесла

чималі втрати імперії. В умовах песимістичних настроїв декілька вірменських бунтарів і активістів породили паніку серед правлячої еліти країни, тим самим заклали основу для сумнозвісного Закону про депортацію вірмен 1915 року. Протягом депортації велика кількість вірмен загинула від голоду, хвороб, мародерів тощо. Чисельність смертей по сьогоднішній день залишається спірним питанням. Офіційні турецькі джерела наполягають на цифрі 300 тис. людей, тоді як інші історики називають від 600 тис. до 1,5 млн [0, с. 106-107].

На сьогоднішній день до наукового обігу введено чимало джерел – документів і матеріалів, які мають велике значення у справі об'єктивного та неупередженого вивчення історії геноциду вірменського народу на початку ХХ століття. Вони надають змогу ввести в науковий обіг нові історичні факти, які раніше були або маловідомі, або свідомо замовчувались через ідеологічні та політичні причини. Це, на думку автора, необхідно для створення цілісної історичної картини шляхом реконструкції подій на базі дослідження документів, взагалі всієї сукупності виявлених джерел [0, с. 8]. В цілому, проведений автором аналіз міжнародно-правових поглядів багатьох дослідників, зокрема дослідника Р. Лемкіна, дає змогу зробити висновок, що вчений однозначно кваліфікував масове винищення вірменського народу турецькою владою у 1915 р. як злочин геноциду. Говорячи про геноцид вірменського народу, Р. Лемкін проводить паралелі між ним і Голокостом єврейського народу під час Другої світової війни, вказуючи на схожості в соціальному становищі та суспільній ролі обох груп. Більш того, дослідник не обмежується винятково періодом 1915–1916 рр., а торкається й його передумов, а саме – подій 1890–1900-х років. Саме існування вірменського народу, з точки зору міжнародно-правових поглядів Р. Д. Лемкіна, було об'єктом цього злочину, а фізичне винищення складало об'єктивну сторону. Суб'єктом злочину геноциду в цьому випадку, за концепцією Р. Лемкіна, виступав «...оттоманський уряд як політично-релігійна система», у якій «...не було місця... для осіб християнського віросповідання». Саме релігійні мотиви, з точки зору вченого, становили суб'єктивну сторону злочину геноциду при його вчиненні.

Звичайно, релігійний фактор був одним із ключових елементів суб'єктивної сторони геноциду вірмен у 1915 році. Проте автор та інші дослідники вважають, що навряд саме релігійний аспект міг стати головною мотивацією після майже п'ятисотлітнього спільного існування турецьких мусульман і вірменських християн на території ТР. Ймовірно, мав місце збіг різних обставин, у тому числі політичних, релігійних, соціальних тощо [286, с.7-8]

На думку автора, головним питанням взаємних непорозумінь є дослідження питання вбивства Османським урядом вірмен з причини їхньої національної приналежності та питання класифікації подій того часу геноцидом. Досліджуючи термін «геноцид», автор звертається до аналізу Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 року (вступила в силу 12.12.1951 року) [279], яка класифікує геноцид як «...будь-який акт, що здійснюється з наміром знищення, цілком або частково, якої-небудь національної, етнічної, расової чи релігійної групи як такої: а) убивство членів такої групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи; в) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її; г) заходи, розраховані на запобігання дітородіння в середовищі такої групи; д) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу тощо» [0, с. 3].

Наразі можна нарахувати десятки наукових визначень геноциду, які представляють геноцид у широкому і більш вузькому розумінні, а деякі історики взагалі геноцидом називають лише голокост. Автор погоджується з думками тих вчених і дослідників, які вважають, що питання геноциду як явища й досі потребує наукового вивчення та переосмислення, адже визначення даного поняття, закріпленого в Конвенції, є багато в чому суб'єктивним і недостатньо сформульованим, зважаючи на історичні обставини. До того ж, навіть відштовхуючись від правового визначення геноциду, багато фахівців не можуть дійти згоди щодо означення тих чи інших подій злочином геноциду, адже їх можна трактувати по-різному [0, с. 8].

Дослідження автором вірменських джерел свідчить, що бачення та фактичний аналіз Вірменією подій 1915 року відрізняється від позиції ТР за цілою низкою питань – в цьому, на думку автора, полягає найбільша проблема. Зокрема уряд Вірменії стверджує, що рішення щодо геноциду вірменського населення було прийнято так званим «молодим урядом» ТР (рух відомих у історії младотурків) ще задовго до Першої світової війни, а саме, в 1911 році. Відповідно до офіційної позиції Вірменії, за часів Першої світової війни було мобілізовано, роззброєно, вбито або відправлено на лінію фронту 300 000 вірмен з метою їхнього повного знищення, й аргументи ТР, що вірмени мали час на переселення, на переконання вірменської сторони не є правдою. Вірменія також звинувачує уряд Османської імперії в діях, що призвели до згвалтування тисяч жінок і дітей, примусового звернення в іслам десятків вірмен тощо та наполягає на тому, що невизнання геноциду закладає передумови «можливого повторення подібних злочинів у світі» [157, с. 10].

Автор дисертаційного дослідження дійсно вважає, що аналіз бачення ТР подій 1915 року має бути багатограним. Чимала кількість осіб, які формують суспільну турецьку думку, публічно відхиляють смерть великої кількості вірмен протягом Першої світової війни. Крім того, турецька сторона вважає несправедливим заявляти тільки про вірменську трагедію, тоді як їхня республіка була заснована народом, що сам залишився живим у ході численних депортацій, різанин та іноземних вторгнень. В якості підтвердження своєї позиції турецька сторона наводить приклади масових примусових переселень турків, які проживали на території Балкан протягом останнього сторіччя Османської імперії та які зіткнулися з кровавою різаниною та іншими трагедіями.

Крім того, відповідно до офіційної точки зору ТР, у період з 1973 по 1985 р. саме з боку вірменських терористів, головним чином, Секретною армією за визволення Вірменії ASALA, Організацією нового супротиву Вірменії та Комітетом правосуддя вірменського геноциду було здійснено 45 атак на турецькі об'єкти та дипломатичні місії в усьому світі. Атаки, включаючи напад на

аеропорт Орлі в Парижі, призвели до смерті 30-ти турецьких дипломатів, у тому числі членів їхніх родин або інших представників дипломатичного персоналу, які мали серйозний вплив на формування зовнішньої політики ТР. Хоча Організація перестала існувати в середині 1980-х років, жодна вірменська організація або інститут ще не висловила покаяння за вчинені терористичні злочини [157, с. 11].

Визнання факту геноциду вірменського населення ТР за 60 післявоєнних років уже перейшло у безпосередньо юридичну площину. Адже за цей час відбулося введення кримінальної відповідальності за геноцид у таких країнах ЄС, як Вірменія, Бельгія, Франція та Швейцарія, виплат компенсацій родичам жертв геноциду страховими фірмами (США, Франція) тощо. Нині міжнародно-правове визнання геноциду 1915 року є обов'язковою умовою для вступу ТР до ЄС [0, с. 4]. Зокрема, у жовтні 2006 року Національні збори Франції прийняли законопроект, представлений Валері Буайе, який розглядав заперечення визнаних Францією геноцидів як злочин. Законопроект, який передбачає тюремне ув'язнення терміном до 1 року і штраф в 45 000 євро, було повторно прийнято 22.01. 2011 року, а 23 січня 2012 року Сенат підтвердив це рішення.

ТР засудила французький закон про переслідування заперечення геноциду. Група французьких депутатів подала запит про відповідність прийнятого закону до Конституційної ради Франції, яка постановила, що закон про введення покарання за заперечення визнаних фактів геноциду не відповідає Конституції, оскільки є замахом на свободу вираження думки та слова. У відповідь на рішення Конституційної ради тодішній президент Франції Н. Саркозі потребував від міністрів розробити нову редакцію закону [0, с. 17]. Численні дослідження свідчать, що для Вірменії визнання європейцями факту геноциду є дуже важливим, оскільки дозволяє чинити тиск на ТР через вірменську діаспору та лобістські групи. Але якщо для ФРН факт визнання Голокосту був актом переважно морального покаяння і певних фінансових втрат, то для ТР визнання вірменського геноциду – це визнання можливих вірменських територіальних претензій на так звану Західну Вірменію [0, с. 180].

Серед вірменських політичних і неполітичних організацій та асоціацій Європи, які проводять активну лобістську діяльність у вищих органах політичного правління ЄС, першою чергою слід виділити Союз Вірменських Асоціацій Європи (англ. – *Union of Armenian Associations of Europe*), який має представництва в дев'яти країнах ЄС, Форум вірменських асоціацій Європи (англ. – *Forum of Armenian Associations of Europe*), Комітет захисту Вірменського питання Франції, а також ряд інших організацій і асоціацій, які іноді окремо, проте в більшості випадків спільно з європейськими інститутами активно залучені до боротьби за справедливе рішення Вірменського питання. На думку дослідниці К. Ходжаян, для лобістської роботи зі всіх інституцій ЄС далеко не випадково було обрано саме Європарламент, оскільки згідно із законодавством ЄС, як до, так і після прийняття Лісабонської угоди, наприкінці переговорів ЄК звертається саме до Парламенту ЄС для того, щоб він дав остаточну згоду щодо вступ нового члена до ЄС, у даному випадку ТР. Водночас ЄП є єдиним органом ЄС, у виборах якого може безпосередньо брати участь населення держав-членів ЄС, що своєю чергою перетворює його на гарну платформу для діяльності працюючих у ньому лобістських організацій. Варто також враховувати, що за ЄП стоїть контроль фінансових коштів, які надаються країнам-претендентам на вступ до ЄС, що, своєю чергою, є немаловажним важелем тиску на ТР, особливо на її політику небажання визнати історичне минуле. Не секрет, що саме ЄП неодноразово накладав вето щодо надання фінансової допомоги ТР, як це було, наприклад, у 1987, 1988, 1996 роках [0, с. 70-71].

У питанні геноциду вірмен в останній період зазвичай виділяють три головні аспекти турецько-вірменських відносин, а саме:

- моральний – визнання геноциду інтелігенцією, активістами, а також неурядовими організаціями, як в ТР, так і у Вірменії;
- політичний – налагодження відносин на державному рівні та вирішення питання нормалізації відносин з Азербайджаном навколо Нагірно-Карабахського конфлікту, переведення їх згодом у міжнародно-правову площину;

- правовий – проведення правових дебатів щодо скоєних вбивств, втраченого майна, активів тощо [238, с. 2].

Саме ці питання, чутливість яких не можна недооцінювати, завжди гальмували процес взаємопорозуміння між ТР і Вірменією та значно ускладнювали євроінтеграційні амбіції ТР на вступ до ЄС. Разом із тим, важливі зміни в турецькому суспільстві відбулися після приходу до влади АКР. Водночас автор зауважує, що керівництво партії завжди намагалось поставити питання геноциду вірмен якомога найкомфортніше для себе, акцентуючи увагу на тому, що геноцид був частиною Османської історії, а не молодій ТР [0, с. 107]. Заява тодішнього прем'єр міністра ТР Р. Т. Ердогана в квітні 2005 року щодо необхідності створення незалежної комісії істориків, метою роботи якої має бути проведення неупередженого, об'єктивного та багатогранного аналізу подій 1915 р., стало позитивним імпульсом на шляху досягнення взаєморозуміння за даним питанням. Це дозволило б, на нашу думку, досягти певного суспільного й міжетнічного компромісу, або хоча би створити передумови для пошуку шляхів його досягнення. Важливими були б не тільки й не стільки загальноісторичні дослідження та їх результати, але передусім – історико-правові, що дозволило б у ідеалі порозумітися з питаннями не лише політичної, а передусім юридичної відповідальності.

Однак, вбивство відомого журналіста вірменського походження Гранта Дінка в січні 2007 року ще більш посилює й без того складну ситуацію. Близько 100 тисяч людей взяли участь у демонстраціях в знак засудження етнічної ненависті в ТР і виступили з вимогою забезпечення солідарності та миру [0, с. 108]. Окремі європейські ЗМІ звинуватили турецьку владу в потуранні вбивцям, а інцидент розколов турецьке суспільство і суттєво зіпсував імідж країни у Європі. Європейський суд визнав ТР винною в порушенні права на життя і свободу слова та постановив виплатити родичам журналіста компенсацію. У 2008 році переслідування прокуратурою Анкари організаторів інтернет-акції «Вірмени, вибачте нас» викликало бурхливі протести як у Вірменії, так і в ЄС.

Під міжнародним тиском турецький суд був змушений відмовитися від порушення справи щодо ініціаторів цієї кампанії [0, с. 181]. З того часу було проведено чимало перемовин між дипломатами обох країн, а також третіми особами; результатом роботи обох сторін стало узгодження в квітні 2009 року дорожньої карти щодо нормалізації відносин [0, с. 108]. По сьогоднішній день офіційний документ дорожньої карти не було підписано, а Р. Т. Ердоган заявив, що Угода буде підписана тоді, коли все стане зрозумілим і чітким. За словами тодішнього міністра, тексту такої Угоди немає, є лише попередня угода, а це означає, що процес триватиме [0].

Як видається, для нормалізації відносин між сторонами вже сьогодні необхідно здійснити ряд заходів, серед яких: введення безвізового режиму, що забезпечить своїм громадянам вільне пересування з однієї країни в іншу навіть за умов закритого кордону; уникнення націоналістичної риторики щодо питань, які є чутливими для сусідніх країн; забезпечення можливостей для народів обох країн виступати в якості посередників у справі просування діалогу між своїми громадами тощо [261, с. 31].

Автор переконаний, що для ТР процес переговорів з ЄС є важливою причиною покращення відносин з Вірменією. Щорічні доповіді ЄК щодо прогресу ТР, які оцінюють хід переговорів з ЄС і реформи, що відбуваються в країні, особливо підкреслюють необхідність встановлення добросусідських відносин і важливість відкриття кордонів між сторонами без затримки. Більш того, ЄС приймає Вірменію як країну в рамках Європейської політики сусідства (англ. – *ENP*) та підтримує високобюджетні проекти зі встановлення демократії та ринкової економіки в ній. Ідея ЄС щодо створення «загального ринку» з країнами в рамках ENP вимагає від ТР перегляду відносин з Вірменією, а резолюція щодо вирішення прикордонного конфлікту та встановлення добросусідських відносин є тим, чого очікує ЄС від усіх без виключення держав-кандидатів.

Незважаючи на те, що встановлення дипломатичних відносин ЄС з обома сторонами надають йому можливість відігравати більш активну роль у

двосторонніх спорах, але існує два фактора, які перешкоджають потенціалу ЄС у справі поліпшення турецько-вірменських відносин. Першим фактором є різні дипломатичні відносини між двома країнами відносно до ЄС. У той час як ТР є державою-кандидатом на вступ до ЄС, Вірменія є тільки частиною його Європейської політики сусідства. Ця різниця у відносинах ЄС з обома країнами надає ЄС більших важелів тільки по відношенню до ТР. Іншими словами, здатність ЄС «впливати» на обидві країни є, на думку автора, не рівними, і це ускладнює роль ЄС у справі поліпшення вірмено-турецьких відносин. Другим фактором є неоднозначність відносин «ТР – ЄС» та звинувачення ТР у нещирості обіцянок ЄС щодо надання країні статусу повноправного члена. ЄС хоча й визнає ТР у якості країни-кандидата на вступ до ЄС, але консенсусу всередині самого ЄС щодо її повного членства немає [172, с. 32]. Керуючись позицією Франції та Австрії, група держав-членів ЄС заперечує можливе членство ТР в ЄС, а це негативно позначається й на самих відносинах «ТР – ЄС». Парламенти провідних держав-членів ЄС і сам ЄП вже прийняли відповідні законопроекти щодо необхідності визнання геноциду вірмен і підкреслюють необхідність визнання геноциду як необхідну умову набуття ТР членства в ЄС. Загальна думка держав-членів ЄС щодо прийнятих даних законопроектів полягає в тому, що закриваючи свої кордони, ТР і в даний час карає людей, проти яких здійснила геноцид у минулому [0, с. 1-2].

Ці фактори, на думку автора, негативно впливають не тільки на відносини ТР з Вірменією, але й з самим ЄС, оскільки його позиція є дуже твердою та однозначною, що проявляється як у діях вищого законодавчого органу ЄС, так і в діях самих держав-членів європейського клубу. Підтвердженням цієї думки, на переконання автора, є навіть кількість європейських країн, що вже визнали події того часу геноцидом. Так, до 2007 року 22 європейські країни визнали турецьку провину, це переважно західні країни, а в 2005 році – Польща. Велике значення, на думку автора, мав візит Римського папи Івана Павла II в пострадянську республіку Вірменію у 2001 році, в ході якого були зараховані до лику святих

католицькі мученики 1915 року. У 1987 році ЄП визнав, що заперечення ТР факту геноциду може бути серйозною перешкодою для приєднання цієї держави до Євроазіатського економічного співтовариства.

Окрім ТР, яка категорично відкидає всі звинувачення у здійсненні репресивних заходів проти вірмен в Османській імперії, таку ж позицію демонструє Азербайджан. Зокрема, у тексті історичного указу Президента Азербайджанської Республіки Гейдара Алієва «Про геноцид азербайджанців» від 26 березня 1998 року йдеться, що «Натхненні химерою створення “Великої Вірменії” вірменські загарбники в 1905–1907 роках здійснили проти азербайджанців відкриті широкомасштабні криваві акції. Розпочаті в Баку звірства вірмен охопили Азербайджан та азербайджанські селища на території нинішньої Вірменії» і взагалі, на думку офіційного Азербайджану, вигаданий «вірменський геноцид» 1915 року – це велика гра Російської імперії та вірмен-дашнаків [0; с. 33, 51]. Отже, ідеологічні завдання, пов'язані з максимальною мобілізацією націоналістичних сил та інтересів, призводять часом до діаметрально протилежних оцінок одних і тих самих об'єктивних історичних та історико-правових подій і процесів.

Водночас варто зазначити, що політика ЄС щодо Вірменії теж має деякі особливості та констатує наступні складності у відносинах з ЄС: по-перше, ЄС твердо і впевнено, незважаючи на всі зусилля Вірменії та діаспори, стоїть на позиції збереження територіальної цілісності Азербайджану; по-друге, політичний режим, встановлений свого часу у Вірменії «карабаським кланом» (до подій суспільної активізації, яка привела до влади Н. Пашеняна та його спільників), далекий від стандартів європейського бачення демократії. У зв'язку з цим Вірменія періодично піддавалася критиці з боку європейських правозахисних і офіційних організацій; по-третє, вимушене постійне економічне та військово-політичне партнерство Вірменії з Росією змушує ЄС дещо насторожено ставитися до співпраці з Єреваном, оскільки часто бачить у ньому «форпост Росії на Кавказі» [0, с. 181].

Чергове загострення відносин між ТР і Вірменією щодо питання визнання геноциду вірмен відбулося після того, як 4 березня 2010 року Комітет із закордонних справ Палати представників Конгресу США прийняв резолюцію, яка визнає події 1915 року в ТР геноцидом вірмен. У відповідь на це ТР відкликала свого посла для консультацій, а Р. Ердоган в інтерв'ю BBC різко заявив про можливість депортації 100 тис. нелегальних мігрантів-вірмен з території ТР. ЄС різко засудив таку ініціативу турецької влади, але саме ця резолюція створила несприятливу політичну атмосферу для подальшого розвитку вірмено-турецьких відносин, зокрема саме через неї, на думку Р. Ердогана, Великі національні збори ТР не ратифікували підписані в Цюриху Протоколи [0, с. 68].

Автор вважає, що на сьогоднішній день питання визнання геноциду вірмен набуває чималих обертів. 15 квітня 2015 року ЄП проголосував за резолюцію, в якій йдеться про необхідність визнання геноциду вірмен у день його сторіччя. Метою резолюції декларувалося відновлення дипломатичних відносин, відкриття кордону, прокладення шляху до економічної інтеграції тощо [162]. В резолюції йдеться про те, що дане рішення було прийняте на основі детального розгляду цілої низки документів, а саме: Резолюції ЄП від 18 червня 1987 року щодо політичного вирішення вірменського питання [212]; Резолюції ЄП від 12 березня 2015 року на основі Щорічної доповіді про права людини 2013 року, демократію у світі та політики ЄС по даному питанню [0]; Протоколів щодо «встановлення дипломатичних відносин» і «розвитку двосторонніх відносин» між Республікою Вірменією та Республікою ТР, що були підписані обома сторонами 10 жовтня 2009 року в Цюриху [230]; заяви його святості папи Франциска від 12 квітня 2015 р. [244]; Правила ЄП 123(2) та (4) Порядок його роботи [237] тощо.

Офіційною реакцією ТР на Резолюцію ЄП і Доповідь про права людини стала заява речника міністра закордонних справ Танджу Більгінча. Т. Більгінч заявив, що усі документи ЄП щодо визнання подій 1915 року повністю заперечують історичну реальність і будь-які правові основи. Доповідь, на думку речника, тлумачить певний період Османської імперії, який був трагічним для

усіх без винятку її громадян. Крім того, вона ігнорує гуманні, реалістичні та конструктивні ініціативи уряду ТР з даного питання та висуває нелогічні й незаконні вимоги. На думку політика, ці кроки притаманні тим, хто не розуміє суть історичних питань або намагається використати їх у політичних цілях, щоб завдати шкоди не тільки відносинам ТР з ЄС, а й перешкодити туркам і вірменам у справі будівництва спільного майбутнього. На завершення речник висловив надію, що європейські партнери прикладуть конструктивних зусиль і закликатимуть вірменську сторону, яка уникає об'єктивної та наукової оцінки по даному питанню, до відкритого діалогу й примирення, а не до подальшого поглиблення проблеми [245].

Аналіз нового етапу розвитку подій навколо Південного Кавказу дозволяє автору відстежити чергову зміну в політиці ТР щодо Вірменії. Візит міністра закордонних справ ТР Ахмета Давудоглу до Єревану 12 грудня 2013 року, на думку автора, можна вважати цікавим і обнадійливим фактом, виходячи зі змісту заяв міністра: «Депортація вірмен у 1915 році була нелюдською, і ми ніколи не заохочували це». Крім того, торкаючись ситуації в регіоні, він висловив бажання залучення Вірменії до широкої співпраці з ТР, Грузією та Азербайджаном. Разом з тим, незважаючи на важливість цього візиту до Єревану і двосторонню зустріч міністрів закордонних справ Вірменії й ТР, автор зазначає, що у вірменських політичних та експертних колах цей візит особливого оптимізму не викликав. Основна позиція вірменського уряду сходилася на тому, що такі дії більше схожі на спробу пом'якшити реакцію світової спільноти та знизити загострення пристрастей у зв'язку з наближенням 100-річного Геноциду вірмен 1915 року, а не на щире бажання ТР налагодити стосунки з Вірменією та відкрити вірмено-турецький кордон [0, с. 217].

Численні сучасні публікації свідчать, що для вірмен геноцид – не лише минуле: через політику ТР вірмени не можуть повернутися в межі своєї історичної Батьківщини – в Західну Вірменію та Кілікію; вірменська громада в діаспорі в певному сенсі залишається в положенні народу-вигнанця, народу-

біженця; різанина і погроми вірменів у Сумгаїті, Кіровабаді, Баку, районі Ашаги-Агджакенд та інших населених пунктах Азербайджану в 1988–1992 роках показують, що небезпека рецидиву геноциду все ще існує. Дослідник А. Сваранц вважає, що прагнення турок, знищивши вірмен об'єднатися зі співвітчизниками на Кавказі, у Поволжі та в Середній Азії, не можна вважати загрозою, що минула, з точки зору інтересів національної безпеки Вірменії та Росії, регіональної та глобальної безпеки [0, с. 30].

Після спроби військового перевороту в ТР 16 липня 2016 року та подій, що відбувалися у сфері забезпечення прав людини, ЄП у січні 2016 року прийняв Резолюцію щодо призупинення переговорів зі вступу ТР до ЄС. За таких обставин, на переконання автора, вирішення питання геноциду вірмен та інших питань, що входять до спектру основних перешкод на шляху вступу ТР до ЄС, перебуватимуть в глухому куті, оскільки на сьогоднішній день є досить вагомі причини заявляти про суттєві трансформаційні процеси в ТР з точки зору як внутрішньої, так і зовнішньої політики, пріоритетними напрямками якої є далеко не загальноєвропейські демократичні цінності [0, с. 150].

Небажання ТР офіційно визнати геноцид вірмен 1915 року, як вже зазначалося вище, розглядається як ще одна перешкода на її шляху вступу ТР до ЄС. Доведено, що на сьогоднішній день парламентами провідних демократичних держав-членів ЄС (Німеччини, Франції, Бельгії, Греції, Італії, Нідерландів), а також самим Європейським Парламентом, прийнято низку законодавчих актів, що визнають такий геноцид і вимагають беззаперечного його визнання від ТР. Заперечення факту вірменського геноциду за понад 70 післявоєнних років перейшло у площину кримінальної відповідальності, – саме цей фактор гальмує процес взаємопорозуміння між ТР і Вірменією та суттєво ускладнює євроінтеграційні процеси ТР. Після спроби військового перевороту в ТР 16 липня 2016 р. і прийняття ЄС Резолюції щодо призупинення переговорів про вступ ТР до ЄС, вирішення цього та інших питань, що входять до спектру основних

перешкод на шляху профільної інтеграції, може перебувати в глухому куті ще багато часу.

3.5 Правові та організаційні засади побудови стратегічних відносин між Турецькою Республікою та Україною в контексті перспективи набуття ними членства у Європейському Союзі

Відносини між двома сусідами – Україною та ТР, на сьогоднішній день є «конструктивними», а партнерство між сторонами, як визначається в державних документах щодо значимості двосторонніх відносин, є «особливими». Вони розвиваються відповідно до сучасних стандартів міжнародного права. ТР визнала незалежну Україну однією з перших – 16 грудня 1991 р. Під час Стамбульського саміту НАТО у 2004 році міністр закордонних справ ТР Абдулла Гюль підкреслив, що Україна зі своїм географічним розташуванням, історичним і культурним багатством, великим потенціалом для розвитку є особливим партнером для ТР і НАТО. Міністр також додав, що ТР вірить у досягнення Україною великих успіхів на шляху повної інтеграції до євроатлантичних структур, а ТР, своєю чергою, всіляко співпрацюватиме та допомагатиме їй у цьому процесі.

Дві чорноморські держави є складовими нового виміру зовнішньої політики ЄС у Чорноморському басейні під назвою «Чорноморська синергія» та співпрацюють у рамках єврорегіону «Чорне море». Аналіз документально-юридичної бази між Україною і ТР дозволяє констатувати плідні двосторонні відносини, що засновані на рівноправ'ї та вирізняються своєю гнучкістю, та з упевненістю стверджувати, що ТР є найважливішим партнером для нашої держави в південному напрямку. А враховуючи той факт, що національним інтересам як України, так і ТР відповідає перетворення Чорномор'я на зону миру, безпеки, співробітництва та розв'язання проблем, – значимість двосторонніх відносин і спільних зусиль є неоціненними [0, с. 252-253].

Аналіз автором дисертаційного дослідження економічних показників ТР свідчить про те, що ТР є важливою країною світу, посідаючи 16-те місце серед

185-ти країн за кількістю населення, 32-ге – за розміром території, та 17-те – за розвитком економіки, а за темпами економічного зростання ТР є наразі одним зі світових лідерів у світі. Усе це дає країні вважатися одним з регіональних лідерів Європи. Як досить слушно зауважує Н. Мхитарян, «...не відмовляючись від своєї ісламської ідентичності, вона намагається стати вагомим частиною Заходу. Відповідно, особливе місце у політиці ТР посідає процес інтеграції у західні структури». Особливе значення в двосторонніх відносинах має саме регіональне співробітництво України з ТР, бо саме ці дві країни є регіональними лідерами в Чорноморсько-каспійському регіоні. Виходячи з цього, автор поділяє думку тих дослідників, які переконані, що першочерговими завданнями для розбудови стратегічних відносин між Україною та ТР мають бути наступні: розробка Концепції стратегічного партнерства, підготовка та підписання офіційного документу про стратегічне партнерство; розробка на цій основі комплексного документу щодо економічного співробітництва в енергетичній та енерготранспортній сфері; створення трансконтинентальних транспортних коридорів, у яких Україна і ТР мають відігравати ключову транспортну та економічну роль; розробка документу щодо співробітництва з ТР у Євразії; створення Зони вільної торгівлі та впровадження безвізового режиму з ТР; визначення пріоритетних напрямків і сфер дво- та багатостороннього співробітництва; активізація та забезпечення більш ефективної роботи Спільної українсько-турецької комісії зі співробітництва; перехід від традиційних форм торгівлі до цільових програм виробничої та інвестиційної кооперації в пріоритетних галузях і сферах економіки тощо [0, с. 109]. Отже, міжнародно-правове забезпечення двосторонніх відносин (і відносин у рамках регіональної співпраці й євроінтеграційних процесів у цілому) України та ТР є досить розвиненим.

Наразі чинна українсько-турецька договірно-правова база складає понад 80 міжнародних угод, а Договір про дружбу та співробітництво між Україною й ТР від 4 травня 1992 року [0] є базовим міжнародно-правовим актом, який визначає

основні напрямки, форми та методи співробітництва між сторонами. Основи поглибленого партнерства між двома сусідніми державами також закладено в Спільному плані дій між Кабінетом Міністрів України й Урядом ТР з розширеного співробітництва від 2 квітня 2004 року. Серед укладених українсько-турецьких документів ключовими є договори: про торговельно-економічне співробітництво [0]; про уникнення подвійного оподаткування [0]; про сприяння та взаємний захист інвестицій [0]; про співробітництво правоохоронних органів [0] тощо.

Знаковою подією в частині розвитку договірно-правової бази, на думку дисертанта, став державний візит Президента України В. А. Ющенка до ТР (6-8. 06. 2005 р.), в результаті якого підписано ряд міжурядових договорів, а саме: про співробітництво в галузі енергетики; про реадмісію осіб; про співробітництво в галузі залізничного транспорту; про співробітництво в галузі науки та технологій; Додатковий протокол про імплементацію Статті 1 Угоди між Урядом України і Урядом ТР про співробітництво у боротьбі зі злочинністю (набув чинності); Меморандум про взаєморозуміння між Державним комітетом ядерного регулювання України та Державним агентством ТР з питань атомної енергетики щодо технічного співробітництва та обміну інформацією в сфері ядерного регулювання тощо [0]. 17 січня 2007 року між ТР та Україною було підписано Угоду між Кабінетом Міністрів України та Урядом ТР про оборонно-промислове співробітництво [0] та Протокол між Міністерством оборони України та Генеральним штабом Збройних Сил ТР про співробітництво у сфері обміну інформацією в рамках операції «Чорноморська гармонія» тощо [0].

Автор вважає, що продовження переговорного процесу щодо розширення двосторонньої договірно-правової бази є також яскравим свідченням взаємного бажання сторін поглиблювати двосторонні зв'язки в майбутньому, а укладення низки міжнародних договорів, таких як Угода між Україною та ТР про співробітництво в галузі рибного господарства, Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом ТР про співробітництво у правоохоронній діяльності, Угода

між Кабінетом міністрів України та Урядом ТР про взаємне спрощення візового режиму, Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом ТР про організацію міжнародного прямого вантажного залізнично-поромного сполучення «Україна – ТР» тощо зробить ці наміри цілком реальними [0].

Автор погоджується з думкою дослідника Е. А. Паюка, який вважає, що знаковим для турецько-українських економічних відносин було те, що в результаті проведеного Другого засідання Стратегічної ради високого рівня, тодішнім прем'єр-міністром ТР Р. Т. Ердоганом була висловлена думка щодо необхідності збільшення товарообігу між країнами до 20 млрд доларів до кінця поточного десятиріччя, а під час проведення Третього засідання ради за мету було поставлено досягнення цієї позначки вже в 2015 році [0].

Дійсно, автор дисертаційного дослідження в результаті аналізу та дослідження низки матеріалів приходить до висновку, що після приходу до влади АКР в листопаді 2002 року регіональна політика зазнала відчутних змін, особливо з точки зору інвестиційних проектів як турецького капіталу в Україні, так і українського капіталу в ТР. Станом на 1 січня 2006 року в Україні діяло 356 підприємств з турецькими інвестиціями, а ТР займала 26-те місце серед 117 країн-інвесторів в Україні. Половина турецьких інвестицій припадає на обробну промисловість, харчову, нафтохімічну, металургічну тощо. За даними казначейства ТР, у країні діє 30 різноманітних представництв і підприємств з українським капіталом, здебільшого у сфері транспорту та торгівлі, а загальна сума українських інвестицій у ТР складає понад 2 млн доларів. Звичайно, це, на думку першого Посла України в ТР І. Турянського, дуже мало, але тенденція до покращення ситуації все ж таки існує [0, с. 13-14].

Автор вважає, що навіть виникнення в Україні політичної кризової ситуації наприкінці 2013 року та її продовження у наступному році не позначилося на роботі міжурядових комісій щодо поглиблення співпраці між двома країнами, а курс на реалізацію стратегічного партнерства між країнами зберігається, незважаючи на зміну уряду в Україні [0, с. 49]. Ще на початку 2014 року ТР у

своїх офіційних заявах закликала до вирішення кризи виключно мирним шляхом, наголошуючи на важливості розвитку України в напрямку демократії. 1 березня 2014 року відбувся офіційний візит міністра зовнішніх справ ТР А. Давутоглу до України, в рамках якого турецька сторона підкреслила важливість співпраці з Україною, висловила свою підтримку та наголосила на тому, що Україна була та залишається одним із найважливіших стратегічних партнерів ТР [0, с. 114-115].

М. Воротнюк звертає увагу на можливість складання й реалізації кількох сценаріїв українсько-турецьких відносин та їх закріплення й відображення у правових актах. В основі лежить середньостроковий (до 2020 року) прогноз, що в політичних системах України і ТР не відбудеться будь-яких радикальних змін, і що жодна з них до 2020 року не стане членом ЄС. Дослідниця представляє три варіанти розвитку подій, залежно від кореляції кількох незалежних змінних українсько-турецької співпраці:

- перший сценарій – стратегічне партнерство – «перезавантаження» українсько-турецьких відносин з наданням їм більш активного політичного характеру. За цим сценарієм головним органом, що координує українсько-турецьку співпрацю, є Стратегічна рада високого рівня, яка очолюється президентом України та прем'єр-міністром ТР;

- у центрі другого сценарію лежить прагматичне кредо «Business as usual» (бізнес як звичайно; бізнес, незважаючи ні на що. – Авт.), головним лейтмотивом якого є прагматизація відносин на економічних засадах. Найбільш довгоочікуваним результатом новітнього етапу в українсько-турецьких відносинах стає створення зони вільної торгівлі між ними;

- третій сценарій має назву «Криве дзеркало замість вікна можливості». Назву третього сценарію надихнув образ деякого уявного кордону між країнами, який може мати як інтегруючу, так і бар'єрну функцію. Вікно можливості є символом відкритого та транспарентного дискурсу між країнами, криве дзеркало, навпаки, символізує бар'єр між країнами. Сценарій зображує процес домінування бар'єрів між країнами (криве дзеркало) над діалогом (вікно можливостей).

Переорієнтування ТР на інші вектори зовнішньої політики знизило б рівень двосторонніх контактів з Україною, а потім звело їх до формальної співпраці в рамках міжнародних і регіональних організацій (наприклад, ОЧЕС). Автор, розділяючи думку дослідниці, вважає, що останній варіант виглядає як найбільш неприпустимий.

Традиційно українсько-турецькі відносини розвиваються за другим сценарієм – «бізнес як завжди», тобто спостерігається повна економізація відносин. Перший сценарій, на погляд автора, також має свої переваги, хоча й не настільки фокусується на економіці, а самим оптимальним розвитком двосторонніх відносин була б реалізація комбінованої версії першого та другого сценаріїв [0, с. 10-11].

Автор вважає, що на сьогоднішній день існує низка причин і надалі розвивати стратегії розвитку українсько-турецьких відносин: політичні, економічні, соціальні тощо. Для більш детального розкриття даного питання став в нагоді аналіз роботи дослідника М. Мхитаряна, який називає наступні причини: по-перше, особливості розвитку сучасних геополітичних і гео економічних процесів у Чорноморсько-Каспійському регіоні створюють сприятливі можливості перетворення України на одного з найбільш впливових регіональних лідерів, який спільно з ЄС, США, НАТО активно впливає на формування нової системи регіональної та європейської безпеки, знаходження шляхів вирішення деяких «заморожених» конфліктів, передусім Придністровського, створення ефективної та надійної системи європейської та світової енергетичної системи. У цьому зв'язку першочергового значення набуває активна співпраця України з ТР, яка відіграє сьогодні виключно важливу роль на південно-східному фланзі НАТО та ЄС; по-друге, досвід ТР у подоланні економічних криз і формуванні сталої економічної системи країни, перетворення її на привабливого економічного партнера як для Заходу, так і для Сходу, зростання ролі ТР як однієї з ключових ланок формування нових шляхів транспортування енергоносіїв із Чорноморсько-Каспійського та Близькосхідного регіонів до Європейського континенту; по-третє,

зростання значення турецької моделі розвитку ісламського суспільства в контексті його прагнень до інтеграції в Європейське співтовариство і трансформації Ширшого Близького Сходу [0, с. 20-21].

Для України, враховуючи також швидку зміну ситуації у світі та появу нових регіональних і глобальних гравців, а також виокремлення нових пріоритетів зовнішньополітичного курсу ТР, на думку автора, важливою є активізація та розбудова нового формату відносин з ТР для виконання таких цілей: формування передумов співробітництва щодо диверсифікації джерел і шляхів постачання енергоносіїв, забезпечення активної ролі України у формуванні нової системи транспортних комунікацій на Євразійському просторі та транзиту енергоносіїв із Близького Сходу та Каспію до Європи; створення сприятливих можливостей для надходження в Україну значних інвестицій за вигідними умовами та українських інвестицій в ТР, відкриття ринку збуту для багатьох видів товарів української промисловості, у т. ч. військово-технічної, сільськогосподарської та інших видів продукції; просування українських економічних проєктів у співробітництві або за підтримки ТР у країнах Кавказу, Центральної Азії, Балкан, Близького та Середнього Сходу; співпраці щодо проникнення на ринки третіх країн, таких як Ірак, де Україна і ТР, наприклад, можуть співпрацювати у цілій низці галузей [0]. Дійсно, мотиви для зближення України з ТР виглядають досить обґрунтованими, враховуючи необхідність забезпечення транспортування енергоносіїв в Україну та через її територію, компліментарність економік, співпрацю у межах ЧЕС тощо. На думку автора, ТР є ключовою державою для України, оскільки через неї йдуть найбільш зручні транспортні шляхи у Середземноморський і Близькосхідний регіони. Таким чином, як і будь-яка система, що розвивається, українсько-турецькі відносини мають певні етапи й цикли розвитку. Для них характерні періоди активізації та гальмування, пошуків компромісів і певного охолодження. Це пов'язано як із внутрішнім розвитком українського й турецького суспільств, так і з зовнішніми факторами: світовою кон'юктурою, позицією провідних західних держав

стосовно тих чи інших подій у світі, їх впливом на зовнішню політику України та ТР. Тому автор дисертації поділяє думку тих експертів, які вважають, що українсько-турецькі відносини необхідно розглядати в контексті євроінтеграційних і глобальних світових процесів, враховуючи міжнародну ситуацію, наявні інтереси провідних держав і міжнародних структур [0, с. 144].

Дослідження розвитку українсько-турецьких відносин з точки зору інтеграції обох країн до ЄС, на думку автора, стають ще більш стратегічними. Цікавим, на переконання автора, є дослідження експерта С. Аксикмезе, який називає сім спільних ключових моментів у стосунках ТР та України із ЄС. Дослідник зазначає, що дві країни у європейських процесах не схожі, проте обидві поділяють деякі принципи або ключові поняття у зв'язках з ЄС:

- перший спільний ключовий момент – це переговори. Переговори ТР з ЄС розпочалися у 2005 році, і наразі досягнуто згоди лише стосовно однієї частини плану, 13 – залишаються відкритими. Україна не веде переговорів щодо вступу, але водночас з метою посилення політичної взаємодії та економічної інтеграції 24.06.2014 року вона підписала договір про асоціацію з ЄС, яка замінила згадану вище Угоду про партнерство і співробітництво;

- другий спільний момент – визнання ЄС європейськості обох країн. Дослідниця наводить слова Президента Європейської Ради Г. Ромпея, сказані ним у жовтні 2010 року під час зустрічі з прем'єр-міністром М. Азаровим: «Україна – це європейська країна, і ключові цінності, на яких побудовані наші суспільства, однакові». Навіть якщо Україна не є кандидатом на вступ, ЄС визнає її європейські прагнення та вітає її європейський вибір. ЄС також наголошує на спільній історії та спільних цінностях з Україною;

- третій спільний момент – роль ЄС у внутрішніх політичних реформах. ЄС певною мірою виступає каталізатором процесу демократичних реформ як у ТР, так і в Україні. Перспектива вступу до ЄС була ключовим мотиватором політичних змін у ТР. У випадку з Україною, ЄС став інструментом консолідації демократії;

- четвертий спільний момент – це питання важливості. На офіційному рівні ЄС потрібна ТР, або що ЄС потрібна Україна. Це однаковий аргумент для обох сторін, адже заснований він на їх вигідному розташуванні на енергетичних транзитних шляхах, наявності молодого населення та потенційно зростаючої економіки – в той час, коли ЄС намагається подолати економічну кризу. У цьому контексті енергетична безпека – одне з ключових питань;

- п'ятий момент – це сила економічних відносин. Обидві країни мають міцні економічні стосунки з ЄС;

- шостий спільний момент – це візова боротьба ТР та України в їх стосунках з ЄС. У випадку з Україною, відповідний План дій передбачає шляхи забезпечення безвізового режиму для її громадян. З початку президентства В. Януковича Україна прийняла ключові закони, що привели національне законодавство у відповідність до європейських стандартів у сфері управління кордонами та міграційними процесами. ТР має особливі права для вільного пересування громадян, обумовлені Угодою про співробітництво, а також наступними угодами з ЄС;

- останній спільний ключовий момент – участь ЄС у проблемах кордону. ЄС вважає це важливою політичною умовою, яка має бути виконана для набуття повноправного членства. В цьому контексті ТР має чимало територіальних проблем з різними країнами, і ЄС постійно наголошує на необхідності їх вирішення перед набуттям членства. У випадку з Україною, ЄС є учасником у вирішенні питання молдовсько-українського кордону в рамках відповідної місії EUBAM, яка вважається найбільш ефективною цивільною операцією вирішення питань кордонів. Завдяки цій операції ЄС сподівається зупинити незаконний перетин кордону, торгівлю людьми, контрабанду та іншу незаконну торгівлю.

Незалежно від того, будуть ці країни членами або партнерами ЄС чи ні, Україна та ТР є двома ключовими факторами Чорноморської стратегії ЄС, що наразі формується. Потенціал ТР як вагомій сили в регіоні, так само, як і тісні зв'язки України з Росією, забезпечують цим країнам провідну роль в ініціативі ЄС

щодо Чорного моря. Тому вирішальним аргументом є важливість наших країн у трикутнику «ТР – ЄС – Україна» [0, с. 44].

Ретроспективний аналіз відносин із ЄС та їх відображення у нормативно-правовій і договірно-правовій сфері також актуалізує для України й ТР важливість завдання в процесі євроінтеграції не фактичного вступу до Спільноти, а поступової інтеграції в політико-економічні, науково-освітні, гуманітарні сфери, особливо за умов передкризового стану розвитку економіки ЄС через спадні тенденції розвитку економік окремих країн ЄС. Необхідну й достатню умову стратегічного партнерства в українсько-турецьких відносинах доцільно розглядати як просторово-структурну модель триангулярного партнерства «Україна – ТР – ЄС». Аналіз низки зарубіжних досліджень вказує на те, що першим кроком до структурної інтеграції країн повинна стати підготовка цільових документів двостороннього стратегічного розвитку, які визначатимуть змістовий характер подальшого співробітництва. Пріоритетами довгострокового розвитку українсько-турецького співробітництва, на думку автора, повинні стати такі напрями: науково-технологічний, туристсько-рекреаційний, логістичний, освітній, екологічний тощо та їх відображення в міжнародно-правових договорах і інших юридичних актах. Гармонізація й імплементація національних нормативно-правових актів, стратегічних документів і стандартів за визначеними напрямами, з обов'язковою умовою врахування євроінтеграційної складової частини як пріоритету зовнішньої політики обох країн, стане ключовим елементом структурно-просторової інтеграції. Саме модель структурної інтеграції раціонально доцільна для українсько-турецького співробітництва з урахуванням досвіду країн ЄС і визначенням конкретних та ресурсозабезпечених стратегічних цілей [0, с. 249].

Поділяємо позицію Олександра Чалого, Надзвичайного і Повноважного Посла України, який вважає, що до останнього часу обидві країни не координували свої позиції з питань євроінтеграції. Перевага віддавалася двостороннім прямим переговорам з ЄС. Однак сьогодні, на думку посла, як для

України, так і для ТР перспектива членства в ЄС, принаймні на 10–15 років, закрита. По-перше, процес розширення ЄС як геополітичний проект, практично завершився. Це рішення самого ЄС, оскільки для нього головний виклик – збереження себе в нинішніх кордонах, а не подальше розширення. По-друге, сучасна ТР не повинна прагнути стати членом ЄС через власні геополітичні амбіції. Якщо ТР прагне стати глобальним гравцем на міжнародній арені, то це прагнення вступає в конфлікт з наміром членства в ЄС. Тому, на переконання політика, як для ТР, так і для України, євроінтеграція є процесом не приєднання до ЄС, а інструментом внутрішньої модернізації. При цьому, як майбутня велика держава, ТР повинна вибудувати свою власну, не європейську ідентичність. Україна, навпаки, як не велика держава, у процесі євроінтеграції прагне посилити свою саме європейську ідентичність. Спільна позиція України та ТР з питань європейської безпеки може відіграти ключову роль у формуванні нової архітектури євроатлантичної безпеки. У цілому, спільні виклики, з якими Україна та ТР стикаються у процесах співпраці з ЄС, та відсутність у обох країн реальних перспектив членства створюють нові унікальні можливості для українсько-турецького стратегічного діалогу з питань євроінтеграції [0, с. 47].

Як показує аналіз політико-правового дискурсу в обох державах, мало хто в середовищі політичних еліт в Україні та ТР ставить під сумнів важливість інтеграції обох країн до ЄС. Але незважаючи на очевидну бажаність для України та ТР вступу до ЄС, на значні успіхи українських і турецьких демократичних перетворень, на успішність євро-інтеграційної політики обох держав, наразі існують певні труднощі на шляху прийняття України та ТР до ЄС. Ці труднощі викликані культурними, економічними та політичними особливостями зазначених країн, а також складною внутрішньополітичною ситуацією в ЄС, що виникла внаслідок розширення ЄС на схід.

Видається доцільним виділити дві основні групи проблем, пов'язаних із євроінтеграційними процесами України та ТР, які потребують як політичних дій, так і розв'язання правовими засобами – як міжнародно-правового характеру, так і

шляхом імплементації та гармонізації національних правових систем і систем права зокрема.

Перша група пов'язана з такими об'єктивними чинниками, як необхідністю модернізації економік, політичних систем (і створення в обох випадках необхідних правових передумов) та законодавства країн-кандидатів на вступ до ЄС. Друга група проблем пов'язана з суб'єктивними причинами, що залежать від внутрішньополітичної ситуації всередині ЄС. Також сюди слід віднести проблему адаптації законодавства до європейських стандартів. Так, за оцінками фахівців, для приведення турецького національного законодавства у відповідність до загальноєвропейського, яке нараховує загалом 88 тисяч сторінок, може знадобитися 10–15 років. Для України цей термін може бути ще більшим. До цієї групи проблем належить і проблема готовності суспільної думки до вступу до ЄС, адже якщо для політичних еліт це питання вже є вирішеним, то згідно з даними соціологічних досліджень, певна частина пересічного населення ставиться до євроінтеграції негативно [0, с. 34].

Досліджені матеріали безумовно свідчать про те, що співробітництво України та ТР характеризується як доволі інтенсивне, що має свої прояви в таких напрямках, як спільна участь у межах міжнародних і регіональних організацій, двостороннє співробітництво у різноманітних сферах, пошук нових ринків, міжнародний туризм та ін. Україна і ТР є сусідами й одночасно стратегічними партнерами в багатьох галузях промисловості, торгівлі, економіки загалом. Зручне географічне розташування ТР, розвинуті транспортні комунікації з Україною також сприяють розвитку торгівлі між двома країнами. Але для України, на думку автора, на сьогодні важливим є: розбудова нових засад формування відносин з ТР для розвитку існуючих відносин і трансформації їх на якісно новий стратегічний рівень, активізація партнерства у Чорноморському регіоні; створення сприятливих можливостей для надходження в Україну інвестицій на взаємовигідних умовах, відкриття ринку збуту для багатьох видів

товарів української промисловості, співпраця для виходу на ринки третіх країн [0].

Автор, досліджуючи роль світових держав та їхній вплив на майбутнє турецько-українських відносин, вважає, що цікавим у розкритті даної теми є дослідження М. Селікпала, який зазначає, що НАТО, ЄС, Західний світ і Росія є головними зовнішніми чинниками в турецько-українських відносинах. ТР є членом НАТО, Україна – ні, але Україна все ще має перспективу членства. Анкара та Київ можуть працювати разом з метою забезпечення вступу України до НАТО. Обидві країни також можуть співпрацювати з ЄС і НАТО щодо питань регіональної безпеки тощо, тобто працюючи в тандемі, вони могли б впливати на всі програми НАТО та ЄС, які стосуються регіону. Росія, на думку дослідника, є найбільшим суперником у намаганнях Анкари стати регіональною силою на Чорному морі, на Кавказі та, можливо, у Східній Європі. З цієї причини Анкарі є сенс тісно співпрацювати з Україною для зміцнення контактів з ЄС і НАТО. Низка досліджень підкреслює, що навіть коли здається, нібито ТР та Росія працюють разом і їхні стосунки є дружніми, – насправді вони мають різні інтереси. ТР хоче мати дружнього сусіда й акцентує на цьому увагу, а Росія прагне утримувати статус-кво. Тому буде помилкою вважати, що зовнішня політика Анкари відповідає політиці Москви, оскільки в майбутньому можуть виникнути розбіжності та навіть суперництво між країнами. Готовність ТР до встановлення зв'язків і збільшення співпраці зі своїми сусідами вже є знаком зародження цього суперництва [0, с. 35].

Дослідження автора також вказують, що головними у відносинах ТР та України з ЄС є кілька спільних ключових моментів. Незалежно від того, будуть ці країни членами або партнерами чи ні, Україна та ТР є двома ключовими факторами Чорноморської стратегії ЄС, що наразі формується. Потенціал ТР як вагової сили в регіоні забезпечить як собі, так і Україні провідну роль в ініціативі ЄС щодо Чорного моря. Тому вирішальним аргументом є важливість обох країн у трикутнику «ТР – ЄС – Україна». Доведено, що спільна позиція України та ТР з

питань європейської безпеки може відіграти ключову роль у формуванні нової архітектури євроатлантичної безпеки. Спільні виклики, з якими Україна та ТР стикаються у процесах співпраці з ЄС, та відсутність у обох країн реальних перспектив членства створюють нові унікальні можливості для українсько-турецького стратегічного діалогу з питань євроінтеграції. Стверджується, що для України наразі є важливою розбудова нових засад формування відносин з ТР з метою розвитку відносин, що вже склалися між країнами, та їх трансформації на якісно новий стратегічний рівень. Чималого значення набуває активізація двостороннього партнерства у Чорноморському регіоні, створення сприятливих можливостей для надходження в Україну інвестицій на взаємовигідних умовах, відкриття ринку збуту для багатьох видів товарів української промисловості, співпраця для виходу на ринки третіх країн тощо.

Висновки до розділу 3

Дослідження окремих напрямків правового забезпечення вступу Турецької Республіки до Європейського Союзу дозволяє зробити наступні висновки:

1. Правова дійсність, характеристика правової системи у її функціонуванні значною мірою обумовлюються такою важливою підсистемою, як правова культура й правова свідомість, цінності й установки, які лежать в основі нормотворчих і правозастосовних дій, а також оцінки і ставлення до правових явищ. Саме в цій сфері склався такий юридико-психологічний та інтелектуальний феномен, як євроскептицизм. У ТР, зважаючи на більш ніж тривалу історію руху (іноді його імітацію або зупинку) до Європейського Співтовариства, євроскептицизм (чи його відсутність) відіграє значну роль у формуванні правових установок у правосвідомості як представників політичної еліти, так і широких верств населення (громадян, виборців).

2. Поширення євроскептицизму в турецькому суспільстві обумовлене, поміж іншим, культурно-релігійними та історичними чинниками, ментально-правосвідомісними відмінностями християнської Європи й ісламської ТР. Значною мірою це стосується правової сфери. Так, суперечить європейській і

взагалі західній традиції криміналізація подружньої зради, характерна для шаріату. Турецька «євроскептична» опозиція також вимагала ґрунтовної попередньої правової експертизи на відповідність національним інтересам і цінностям кожного адаптуємого до стандартів ЄС законодавчого акту. На сьогоднішній день як висловлювання, так і дії турецьких парламентарів свідчать про те, що у їх правовій свідомості установки на європеїзацію держави і права, сприйняття європейських цінностей, входження до ЄС явно не домінують. Такі настрої поширені й у буденній правосвідомості громадян. За опитуваннями, лише чверть з них останнім часом вірять у входження ТР у кінцевому підсумку до ЄС. При цьому значна частина серед громадян-євроскептиків аргументують свою позицію саме неприязним ставленням Європейської Спільноти до ТР.

3. Міжнародно-правові аспекти євроінтеграції ТР нерозривно пов'язані із завданням розв'язання кіпрської проблеми. Конфлікт між грецькою і турецькою громадами острова був й залишається ґрунтовним чинником, який вимагав значних правових зусиль міжнародної спільноти, а також впливав на процес входження ТР до ЄС. Особливої гостроти проблемі надало членство Грецької Республіки (а з 2004 р. і Республіки Кіпр) у ЄС. Конфлікт мав і «гарячу», і «холодну» стадії та призвів до опрацювання великої кількості міжнародно-правових актів, спрямованих на його врегулювання. З цієї точки зору важливе значення мали проекти об'єднання грецької й турецької громад в одній федеративній державі. Вказані заходи спиралися на низку спеціальних резолюцій ООН з кіпрського питання. Важливо зауважити, що прямі переговори керівництва Кіпрської Республіки з невизнаною так званою Турецькою Республікою Північного Кіпру (ООН вважає цю територію окупованою ТР) до реальних правових наслідків щодо відновлення цілісності держави не призвели. Врегулювання спору можливе лише міжнародно-правовими засобами.

4. Прагнення ТР і Грецької Республіки розширити свої територіальні води до 12-ти миль і встановити контроль за надрами прибережного континентального шельфу призвели до так званого Егейського спору, який ледь не став *casus belli* у

відносинах між двома сусідніми державами. Важливим правовим чинником за цих обставин стало приєднання Грецької Республіки до Конвенції ООН з морського права 1982 р. Організація Об'єднаних Націй запропонувала низку правових заходів щодо врегулювання спору. Найбільш перспективними щодо настання компромісу стали так звані роки «розрядки» двосторонніх відносин (1999–2005).

5. Чинником впливу на інтеграційні процеси ТР до ЄС є й історико-політичне питання гуманітарного характеру – а саме, ставлення до проблеми репресій вірмен у Оттоманській імперії в 1915 році. Йдеться не лише про політичні оцінки, а й про їх нормативно-правове закріплення, зокрема в актах міжнародного права. Для розуміння правових аспектів проблеми слід звернутися до змісту Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1949 р. Невизнання подій 1915 року геноцидом проти вірменського народу є принциповою позицією всіх основних турецьких політичних сил і керівництва держави. Певним компромісом, як видається, могла стати реалізація пропозиції Р. Т. Ердогана щодо створення незалежної комісії істориків, однак у турецькій реалії вона втілена не була й взагалі має вигляд політичного маневру. При цьому перспективний шлях ТР до ЄС вимагає, крім іншого, й нормалізації відносин з Вірменією та її договірного закріплення згідно з принципами і нормами міжнародного права. Тим більше, що 23 держави-члени ЄС (у тому числі всі провідні) вже станом на 2005 рік визнали провину ТР за геноцид вірмен у 1915 році, а в 2015 році відповідну резолюцію прийняв ЄП.

6. На особливу увагу заслуговують міжнародно-правові аспекти відносин між Україною та ТР в контексті руху обох держав до ЄС. Важливим аспектом тут є правове закріплення співробітництва у зоні Чорноморського басейну. Базовий Договір про дружбу і співробітництво між Україною та ТР від 4 травня 1992 р. набув розвитку у більш ніж 80-ти інших документах договірного характеру. Зважаючи на стратегічне партнерство України і ТР, доцільним виглядає посилення координації дій та взаємний обмін досвідом щодо імплементації

принципів і норм європейського права у національне законодавство та адаптації його до європейських стандартів.

7. Результати дослідження, викладені у Розділі 3, відображено у наступних публікаціях автора: [2, с. 58-62], [6, с. 6-9], [7, с.61-67], [8, с. 239-241], [12, с. 75-81], [14, с. 7-9], [15, с. 48-50], [19, с. 142-154].

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі проведено перше комплексне самостійне історико-правове дослідження процесів інтеграції Турецької Республіки до Європейського Союзу. Його здійснення дозволяє зробити наступні загальні висновки.

1. Питання вступу Турецької Республіки до Європейського Союзу є одним із найбільш контраверсійних упродовж останнього більш ніж півстоліття існування європейської наддержавної правової системи та відповідних інституцій

як у політичному, так і в правовому аспектах, зокрема в міжнародно-правовому. У різні періоди ставлення як Європейського Союзу в цілому, так і окремих його членів до європейської інтеграції Турецької Республіки змінювалося. Чинниками були економічні проблеми, ментально-правосвідомісні (вплив ісламської правової системи, зокрема шаріату та правової культури, на національне світське право Турецької Республіки), міжнародно-правові (участь Турецької Республіки у якості сторони в різноманітних міждержавних конфліктах і спорах, таких як ситуація навколо Кіпру та Егейського моря), і передусім – загальноправові (дотримання та забезпечення невід’ємних прав і свобод людини – ситуація, що склалася після невдалої спроби державного перевороту 16 липня 2016 р.). Свою роль мали й історико-правові фактори – політичне і правове ставлення до подій 1915 року і визнання (чи невизнання) їх геноцидом Оттоманської імперії проти вірменського народу. При цьому суттєвий вплив на перебіг політико-правових процесів, пов’язаних із просуванням Турецької Республіки до Європейського Союзу, мають також течії, впливи та трансформації останнього.

2. Особливості правової системи Турецької Республіки та її політичного ладу обумовлюють підвищену роль політичних партій у юридичному закріпленні та реалізації політичного, зокрема зовнішньополітичного курсу. Як держава з відсутністю сталих, подібних до західних держав історичних традицій класичної демократії з відповідним функціонуванням державно-правових інститутів, Турецька Республіка в своєму правовому розвитку значною мірою детермінована корпоративними нормативами партій, які перебувають при владі, насамперед Партії розвитку та справедливості. Принаймні щодо заходів з адаптації національного законодавства до європейських стандартів і щодо прийняття відповідних міжнародно-правових актів і приєднання й укладення тих чи інших договорів у галузі міжнародного публічного права. Сьогоднішня правова дійсність – зокрема, суттєве обмеження прав і свобод людини, централізація влади, побудова жорсткої президентської вертикалі, послаблення ролі судової й

законодавчої гілок влади обумовили те, що Турецька Республіка наразі має основні ознаки держави з авторитарним режимом.

3. Саме в згаданому контексті у період правління Партії справедливості та розвитку з 2002 по 2011 рік у Турецькій Республіці було проведено необхідні реформи в судовій сфері, метою яких стало забезпечення більш ефективної діяльності судової системи, швидкого та ефективного виконання положень у сфері правосуддя, зменшення загальної кількості судових справ, покращення механізмів захисту прав людини, забезпечення відповідності певних рішень положенням Європейської Конвенції з прав людини тощо. Великим досягненням у наближенні законодавства Турецької Республіки до стандартів Європейського Союзу стало прийняття урядом правлячою партією Національної Програми відповідності законодавства Турецької Республіки нормативно-правовій базі Європейського Союзу 31 грудня 2008 року.

Було прийнято відповідні зміни до Конституції Турецької Республіки (2010 рік), а також 13 гармонізаційних пакетів законодавчих актів. Отже, була проведена велика як законотворча (аналітична, законодавчо-технічна), так і власне законодавча робота щодо адаптації системи права Турецької Республіки до систем права Європейського Союзу та держав – його учасниць.

4. Суттєве значення щодо юридичних аспектів євроінтеграційної діяльності та відповідних заходів Турецької Республіки, у тому числі міжнародно-правового характеру, мають специфічні риси її правової системи. Реформи XX ст., особливо першої його половини (зокрема, Революція Младотурків) обумовили надання цій правовій системі світського характеру з виразними ознаками, особливо щодо джерел права, належності до континентального типу правових систем. Разом із цим, у суспільстві, у правовій свідомості й правовій культурі населення, особливо широким його верствам, не пов'язаним із науковою чи практичною юридичною професійною діяльністю, залишилися стійкі та традиційні архетипи, притаманні правовій культурі представників правових систем релігійного типу, зокрема ісламської (мусульманської) правової системи.

5. Невдала спроба військового перевороту 16 липня 2016 року вкрай змінила як бажання правлячої партії інтегрувати країну в напрямку нормативно-правових норм Європейського Союзу, так і характер євроінтеграційних амбіцій Турецької Республіки. У країні відбулося посилення влади президента за рахунок нівелювання демократичних інститутів держави, а конституційний референдум 16 04.2017 року, під час якого турецькі громадяни проголосували за зміну форми правління в державі, радикальне розширення повноважень президента та перетворення країни з парламентської на президентську республіку, ознаменував початок розквіту зовсім іншої Турецької Республіки – більш ісламістської, що кидає виклик світським принципам побудови та функціонування правової системи Турецької Республіки.

6. Важливим напрямом в історичному процесі формування правових основ і правового супроводження дій Турецької Республіки щодо європейської інтеграції стало правове забезпечення інтеграційної діяльності в галузі економіки, передусім щодо входження до Митного союзу Європейського Союзу. У рамках Рішення 1/95 Асоціативної Ради Турецька Республіка втілила важливий процес гармонізації політики країни у сфері іноземної торгівлі відповідно до вимог Європейського Союзу. Діюча ринкова економіка, лібералізація цін, приведення у відповідність до європейських норм митного законодавства Турецької Республіки, макроекономічна стабільність, розвинутий фінансовий сектор тощо є тими чинниками, що характеризують сучасний стан економіки Турецької Республіки.

7. Складнощі, які супроводжують історію правових відносин Турецької Республіки і Європейського Союзу, перебіг подій інтеграційного процесу пов'язані також з правовими аспектами міждержавних і міжнаціональних відносин, ставлення до певних історичних подій. Крім економічних процесів, які відіграють винятково важливу роль при вирішенні завдань і досягненні цілей європейської інтеграції, особливе значення мають два базових блоки проблем – забезпечення прав і свобод людини в державах-кандидатах на вступ до Європейського Союзу і блок заходів щодо дотримання миру, стабільності та

міжнародної безпеки. Якщо ситуація з першим блоком заходів, наведена вище, останнім часом має стійку тенденцію до створення підстав «замороження» євроінтеграційних процесів Турецької Республіки, то щодо другого, попри безумовно позитивний аспект, такий як членство Турецької Республіки у НАТО, також склалася низка обтяжуючих чинників.

8. Ще однією ускладнюючою обставиною є міжнародно-правовий спор Турецької Республіки і Грецької Республіки щодо територіальних вод і континентального шельфу в Егейському морі. Як часто буває у міжнародно-правових спорах, в основі лежить економічний чинник, у даному випадку – надра. Розв’язання проблеми можливе винятково в міжнародно-правовій площині, через процеси укладення відповідного міждержавного договору та проведення демаркаційних і делімітаційних заходів.

9. Політичною перешкодою щодо правового просування Турецької Республіки до Європейського Союзу є й небажання першої визнати геноцид вірмен у 1915 році. Оскільки, з одного боку, геноцид є беззаперечним злочином проти людства й людяності, що закріплено у Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1949 року, а з іншого – події 1915 року мають численні приклади позасудової розправи за етнічною ознакою, нерегульованість міжнародно-правових відносин з Республікою Вірменією є суттєвим політико-правовим чинником, який перешкоджає процедурі правового закріплення статусу Турецької Республіки як члена Європейського Союзу. Про необхідність знаходження компромісу в цих питаннях свідчить також прийняття Європейським Парламентом резолюції про визнання геноциду вірменського народу в Турецькій Республіці у 1915 році.

10. Системний історико-правовий аналіз співробітництва між Україною та Турецькою Республікою як кандидатами на вступ до Європейського Союзу (зі своєю історією та власними труднощами й перепонами) дозволяє дійти висновку, що для України, враховуючи на швидку зміну ситуації у світі, появу нових регіональних і глобальних акторів та виокремлення нових пріоритетів

зовнішньополітичного курсу Турецької Республіки, важливою є не тільки вивчення інтеграційного досвіду Турецької Республіки, а й встановлення та міжнародно-правове закріплення шляхом укладення відповідних договорів конкретних напрямків співробітництва. Це, зокрема, активізація та розбудова нового формату співробітництва з Турецькою Республікою у сфері диверсифікації джерел і шляхів постачання енергоносіїв, забезпечення активної ролі України у формуванні нової системи транспортних комунікацій на Євразійському просторі та транзиту енергоносіїв із Близького Сходу та Каспію до Європи, що могло би стати міцною складовою стабільних міждержавних відносин та їх міжнародно-правового закріплення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аксикмезе С. А. Відносини України і Туреччини з ЄС: спільне та відмінне. *Зміцнення безпеки в Чорноморському регіоні і перспективи турецько-українського співробітництва*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (13 травня 2011 року, м. Стамбул). 2011. С. 40-45.

2. Ахмедова Е. Р. Причини євроскептицизму Туреччини в питанні вступу до Європейського Союзу. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2013. № 3. С. 58-62.
3. Ахмедова Е. Р. Туреччина як потенційний суб'єкт майбутньої міграції в Європейський Союз чи притулок для мігрантів. *Науковий збірник Маріупольського державного університету*. 2013. № 6. С. 243-252.
4. Ахмедова Е. Р. Перспективи інтеграції Туреччини у сфері зовнішньої політики та політики безпеки ЄС. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 4. С. 56-62.
5. Ахмедова Е. Р. Прагнення Туреччини до вступу в ЄС: політико-правова позиція держав-членів. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право*. 2014. № 7. С. 274-284.
6. Ахмедова Е. Р. «Європеїзація»: щодо складності визначення поняття. // *Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (24-25 квітня 2015 року, м. Івано - Франківськ)*. 2015. С. 6-9
7. Ахмедова Е. Р. Вплив «європеїзації» Туреччини на вирішення проблеми Кіпру. *Південноукраїнський правничий час*. 2015. № 2. С. 61-67.
8. Ахмедова Е. Р. Євроскептицизм Туреччини: сутність поняття та передумови поширення. // *Верховенство права та правова держава: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (16-17 жовтня 2015 року, м. Ужгород)*. 2015. С. 239-241
9. Ахмедова Е. Р. Захист прав людини як обов'язковий стандарт міжнародного права на шляху вступу Туреччини до Європейської спільноти. *Вісник Центральної Виборчої Комісії*. 2015. № 1 (31). С. 76-84.
10. Ахмедова Е. Р. Перспективи подальшого розширення Європейського Союзу: міф чи реальність? // *Сучасні тенденції розвитку юридичної науки та*

практики: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (22-23 травня 2015 року, м. Кривий Ріг). 2015. С. 9-11

11. Ахмедова Е. Р. Реформи Партії Справедливості та Розвитку в світлі інтеграції законодавства Туреччини до законодавчої бази Європейського Союзу. *Актуальні проблеми політики*. 2015. № 54. С. 91-106.

12. Ахмедова Е. Р. Casus Belli в Егейському морі: міжнародно-правові підходи до примирення. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 2. С. 75-81.

13. Ахмедова Е. Р. Військовий переворот в Туреччині 16 липня 2016 року: причини провалу та демократичне майбутнє країни. // *Правова реформа та забезпечення демократизаційних процесів і національної безпеки України: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (14-15 жовтня 2016 року, м. Одеса)*. 2016. С. 6-10

14. Ахмедова Е. Р. Вірменське питання в контексті європеїзації Туреччини. // *Сучасний стан і перспективи розвитку держави і права: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (17-18 червня 2016 року, м. Львів)*. 2016. С. 7-9

15. Ахмедова Е. Р. Європейське майбутнє Туреччини та України: спільність та відмінність. // *Держава і право незалежної України: здобутки та перспективи : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (24 червня 2016 року, м. Одеса)*. 2016. С. 48-50

16. Ахмедова Е.Р. Трансформація зовнішньої політики Туреччини як запорука спокою ЄС в нестабільних регіонах. // *Законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та перспективи розвитку: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (12-13 лютого 2016 року, м. Херсон)*. 2016. С. 7-10

17. Ахмедова Е. Р. The European Migrant Crisis and Turkey Role as a Refugee Host State. // *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (19 травня 2017 року, м. Одеса)*. 2017. С. 138-142

18. Ахмедова Е. Р. Transformation of the Turkey Foreign Policy After the July 16 Coup Failed. // Розвиток правового регулювання у Східній Європі: досвід Польщі та України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (27-28 січня 2017 року, м. Сандомир, Польща). 2017. С. 7-10

19. Ахмедова Е. Р. Визнання Туреччиною «геноциду» вірмен 1915 року як обов'язкова вимога вступу країни до Європейського Союзу. *Актуальні проблеми політики*. 2017. № 60. С. 142-154.

20. Ахмедова Е. Р. Конституційний референдум в Туреччині 16 травня 2017 року: вплив на європейське майбутнє країни. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 2. С. 150-154.

21. Ахмедова Е. Р. Призупинення переговорів щодо вступу Туреччини до Європейського Союзу: причини та наслідки. // Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 квітня 2017 року, м. Ужгород). 2017. С. 8-11

22. Ахмедова Е. Р. The reasons of Euroscepticism in the European Union and some possible scenarios for the future EU Functioning. // Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (26-27 жовтня 2018 року, м. Запоріжжя). 2018. С. 7-10

23. Бабаєвська В. І. Лісабонський Договір та його вплив на розвиток Європейського Союзу. // Актуальні проблеми сучасного міжнародного права. матеріали міжнародної науково-практичної конференції (15-17 березня, 2015 року, м. Ужгород). 2015. С. 55-59

24. Бабынина Л. Гибкая интеграция в ЕС: классификация и проблемы институализации. *Мировая экономика и международные отношения*. 2010. № 6. С. 31-37

25. Барышева А. В. Влияние Кипрской проблемы на процесс вступления Турции в ЕС: выпускная квалификационная работа на соискание степени магистра

по напрямленню 41.04.03 «востоковедения и африканистика». Екатеринбург. 2015. URL: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/31577/1/m_th_a.v.barysheva_2015.pdf

26. Бегларян Л. А. Геноцид XX століття (на матеріалах геноциду вірмен 1915-1922 років та геноциду євреїв в роки другої світової війни). *Юридичний журнал*. № 2011. Київ. С. 35-38

27. Безп'ятчук Ж. Річниця невдалого перевороту: «Усі дивляться в бік Ердогана». *Громадське*. 15 липня, 2017. 15:44. URL: <https://hromadske.ua/posts/richnytsia-nevdaloho-perevorotu-vsi-dyvliatsia-v-bik-erdohana>

28. Бем М. В. Міжнародно-правові погляди Р. Лемкіна щодо кваліфікації окремих прикладів масових порушень прав людини як злочину «геноциду». *Альманах міжнародного права*. 2014. № 5. С. 3-10

29. Варбанець П. Україна та Туреччина на шляху до ЄС: основні проблеми євро-інтеграційного процесу та перспективи їх подолання. *Українсько-турецькі відносини: стан і перспективи розвитку*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (26 травня 2006 року, м. Одеса). 2006. С. 25-29

30. Воротнюк М. Победа для Турции – вызов для Турции Ататюрка, но не приговор. *Foreign Policy Council “Ukrainian Prism”*. 2017. URL: <http://prismua.org/%D0%BF%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%B4%D0%B0-%D1%8D%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B0-%D0%B2%D1%8B%D0%B7%D0%BE%D0%B2-%D0%B4%D0%BB%D1%8F-%D1%82%D1%83%D1%80%D1%86%D0%B8%D0%B8-%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%82/>

31. Воротнюк М.О. Туреччина: регіональний гравець з глобальними амбіціями. Київ: Представництво Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні. 2010. 16 с.

32. Грубінко А. Лісабонський договір та юридичне закріплення спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС. *Юридичний журнал*. 2010. № 7. С. 33-35. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3567>

33. Гуцал С.А. Тенденції розвитку реформаторського процесу в ЄС: наслідки для Євроінтеграції України. *Стратегічні пріоритети*. 2015. № 4. С. 212-216. URL: <http://old.niss.gov.ua/MONITOR/Januery/02.htm>
34. Гуцал С. А. Вплив процесу реформування ЄС на перспективи європейської інтеграції України. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 2 (11). С. 239-245. URL: https://www.libr.dp.ua/text/sp2009_2_35.pdf
35. Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Турецькою Республікою 1992. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/792_005
36. Agreement Creating an Assosiation Between the European Economic Community and and Turkey. *European Union External Action*. 1963. <http://ec.europa.eu/world/agreements/prepareCreateTreatiesWorkspace/treatiesGeneralData.do?step=0&redirect=true&treatyId=172>
37. Договірна база між Україною і Турецькою Республікою. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <http://ukrist.net/dogovirna-baza.htm>
38. Егейська суперечка. *Вікіпедія Вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%B3%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%81%D1%83%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%BA%D0%B0
39. Ездемір Ч., Соколов С. Рік після спроби путчу в Туреччині: найбільше постраждали освіта та ЗМІ. *DW Made for Minds*. 2017. URL: <http://www.dw.com/uk/-39688041>
40. Енверов Р. Концептуалізація двосторонньої стратегії українсько-турецьких економічних відносин в умовах поглиблення євроінтеграції. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2013. № 10. С. 244-252. URL: <http://mizhnarodni.at.ua/2013-10/36.pdf>
41. Жук Т. Зовнішньоекономічне співробітництво України та Туреччини: сучасні реалії. *Громадське*. 15 травня, 2017. 13:40. URL: <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=72392>

42. Журбелюк Г. В. Вірменський геноцид 1915 рр. і голодомор в Україні у контексті міжнародно-правового визнання. *Наукові записки. Серія: Юридичні науки*. 2010. № 103. С. 25-29. http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3838/Zhurbeliuk_Virmenskyi_henotsyd.pdf?sequence=1&isAllowed=y
43. Загальна Декларація прав людини 1948 року. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. 1990. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015
44. Загострення міжнародного скандалу. Євросоюз призупинить виплати на євроінтеграцію Туреччини. *Новое время*. 12 березня, 2017. 12:08. URL: <http://nv.ua/ukr/world/geopolitics/zagostrennja-mizhnarodnogo-skandalu-jevrosojuz-prizupinit-vitrati-na-jevrointegratsiju-turechchini-789643.html>
45. Захарова Н. В. Экономика стран Европейского Союза : учебное пособие. Москва : Гардарики, 2008. С. 246 С.
46. Зміцнення безпеки в Чорноморському регіоні і перспективи турецько-українського співробітництва. *Центр Разумкова*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (13 травня 2011 року, м. Стамбул). 2011. URL: http://www.razumkov.org.ua/upload/UA-TR_2011_ukr.pdf
47. Кашкин С. Ю. Лиссабонский договор – новый этап развития права Европейского Союза. *Право в современном мире*. 2010. № 2. URL: <http://ecsocman.hse.ru/hsedata/2011/03/01/1211537272/1-%202010-9.pdf>
48. Козик К. И. Турецко-греческие отношения в 1970–1980-е гг.: Эгейская проблема. 2018. *Исторические науки, этнология и археология*. 2018. № 3. С. 55-59
49. Конвенція про континентальний шельф (Женева, 1958 рік). *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_179
50. Конституция Турецкой Республики (принята на всенародном голосовании 7 ноября 1982 года). *Офіційний веб-сайт Конституційного права Турецької Республіки*. URL: <http://www.anayasa.gen.tr/1982Constitution-EYasar.htm>

51. Крук Н. І. Українсько-турецькі відносини в зовнішньополітичній стратегії України та Туреччини. *Актуальні проблеми політики*. 2013. № 50. С. 103-110.

52. Кудряшова Ю. С. Турция и Европейский Союз: история, проблемы и перспективы взаимодействия: *монография*. Москва. Издательство Института Ближнего Востока. 2010. № 1. 364 с.

53. Лахманюк Т. Україна і Турецька Республіка: шляхи співробітництва. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2012. № 9. С. 140-145. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ues_2012_9_18.pdf

54. Мурза К. Г., Пономарьова І. С. Аналіз Кіпрського питання в контексті реалізації загальноєвропейської безпеки. *Проблеми міжнародних відносин*. 2012. № 5. С. 275-285.

55. Мхитарян Н. Стратегія розвитку українсько-турецьких відносин у контексті пріоритетних завдань Української держави. *Національний Інститут Стратегічних Досліджень: матеріали міжнародної конференції (26 травня 2006 року, м. Одеса)*. 2006. С. 14-22.

56. Мхитарян Н. І. Особливості формування сучасної зовнішньої політики Туреччини. *Стратегічні пріоритети*. 2012. № 1 (22). С. 177-182. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/sp/2012_1/177-182.pdf

57. Набиева А. Р. Внутриполитическая борьба в Турции по вопросу о вступлении страны в ЕС (80-е гг. XX – начало XXI вв.) : дис. ... канд. ист. наук. Казань, 2005. 255 с. 07.00.03

58. Національна Програма адаптації законодавства країни до нормативної бази ЄС (EU Acquis) 2004. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15>

59. Палагнюк Ю. В. Заснування і етапи встановлення Європейського Співтовариства. *Світова та європейська інтеграція* : навчальний посібник.

Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. С. 94-120. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/posibnuku/252/7.pdf>

60. Паюк К. А. Україна і Туреччина: на шляху до реалізації стратегічного партнерства. *Вісник Одеського Національного Університету. Серія: Соціологія і політичні науки*. 2014. Т. 19, вип. 1 (20). С. 111-117. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vonu_sip_2014_19_1_15.pdf

61. Погорельская С. Лиссабонский договор: проблемы политической консолидации ЕС. *Мировая экономика и международные отношения*. 2010. № 7. С. 40-54.

62. Посельский В. М. Європейський Союз після ратифікації Лісабонського Договору: до стабілізації європейського будівництва. *Європейські студії і право*. 2010. № 1. С. 33-39. URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/e-journals/esp/2010_1/10pvmseb.pdf

63. Преловська І. Огляд джерел та історіографії геноциду вірменського народу в Османській імперії 1915 р. *Геноцид вірмен в Османській імперії: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (15-16 квітня 2015 року, м. Дніпропетровськ)*. 2015. С. 55-58

64. Протокол між Міністерством оборони України та Генеральним штабом Збройних Сил Турецької Республіки про співробітництво з питань обміну інформацією у рамках операції «Чорноморська гармонія» 2007. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/792_063

65. Сваранц А. Геноцид армян в Османской Турции: причины, этапы и последствия в национальной и международной жизни. *Геноцид армян в Османской Турции*. 2005. № 2. С. 25-37. URL: http://www.noravank.am/upload/pdf/79_ru.pdf

66. Селікпал М. Є достатньо підстав для поглиблення стратегічних відносин між Україною і Туреччиною в майбутньому. *Зміцнення безпеки в Чорноморському регіоні і перспективи турецько-українського співробітництва: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (13 травня 2011 року, м.*

Стамбул). 2011. С. 32-36. URL: http://www.razumkov.org.ua/upload/UA-TR_2011_ukr.pdf

67. Сочнева И. А. Проблемы и перспективы вступления Турции в ЕС. *Вестник международных организаций*. 2011. № 1. С. 65-71. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/05/06/1268031427/4.pdf>

68. Стан договірно-правової бази України та Туреччини. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/ugodi_z_ukrain/tur/318.html

69. «Стан та перспективи українсько-турецьких відносин». Аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 2011. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/472/>

70. Стратегічна концепція оборони та безпеки членів Організації Північноатлантичного договору, прийнята главами держав та урядів у Лісабоні 19 листопада 2010 року. *Організація Північно-атлантичного договору*. URL: www.nato.int/cps/uk/natolive/official_texts_68580.html

71. Туреччина відзначила річницю невдалого путчу. *BBC News Україна*. 16 липня 2017 року. URL: <http://www.bbc.com/ukrainian/news-40622653>

72. Турянський І. Українсько-турецькі політичні відносини і економічна співпраця: стан і перспективи розвитку. *Українсько-турецькі відносини: стан і перспективи розвитку*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (26 травня 2006 року, м. Одеса). 2006. С. 13-14. URL: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/07861.pdf>

73. Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Турецької Республіки про співробітництво правоохоронних органів. 2010. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/792_076

74. Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Турецької Республіки про оборонно-промислове співробітництво. 2007. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/792_062

75. Угода між Україною та Турецькою Республікою про взаємне сприяння та захист інвестицій. 1998. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/792_734

76. Угода між Урядом України і Урядом Турецької Республіки про торговельно-економічне співробітництво. 1992. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/792_007

77. Угода між Урядом України і Урядом Турецької Республіки про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доход і майно. 1998. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/792_002

78. Федорцев В. А., Мамедова Л. К. Европейский Союз: поиск «европейской идентичности». *Проблемы национальной стратегии*. 2011. № 4 (9). С. 44-56. URL: https://riss.ru/images/pdf/journal/2011/4/05_%D0%A4%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D1%80%D1%86%D0%B5%D0%B2.pdf

79. Фірфіцька Г. В. Геноцид як явище та його прояви у першій половині ХХ століття: *дипломна магістерська робота з напрямку підготовки 8.0203021 Історія*. Житомирський державний університет імені Івана Франка. Житомир, 2014. 21 с. URL: http://eprints.zu.edu.ua/12116/1/%D0%A4%D1%96%D1%80%D1%84%D1%96%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%93%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%92%D1%96%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B0.pdf

80. Ходжаян К. Роль и значение Европейского Парламента в деятельности армянских организаций диаспоры. *21-й ВЕК*. 2014. № 1. С. 55-80. URL: http://www.noravank.am/upload/pdf/6.Karine_Khojayan_21_VEK_01_2014.pdf

81. Швеєц Л. Между Турцией и ЕС происходит опасная, но захватывающая игра. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 1. С. 32-37. URL: <http://blogs.informator.news/mezhdu-turtsyej-y-es-proyshodyt-opasnaya-no-zahvatyivayuschaya-yhra/>

82. Шевчук С. Ніщський Договір та розширення ЄС / *Міністерство юстиції України. Центр порівняльного права* / За наук. ред. С. Шевчука. Київ. Логос, 2001. 196 с

83. Юматов К. В. Армения в контексте внешней политики Турции, России и стран Европейского Союза. *Вестник КемГУ*. 2013. № 2 (54). С. 179-183.

84. Ясірова Ю. Ф. Програмні засади політичних партій Республіки Кіпр з кіпрської проблеми в контексті процесу євроінтеграції. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія і Політологія*. 2014. № 10. С. 141-150.

85. Address by Abdullah Gül President of Turkey on the occasion of the fourth part of the 2007 Ordinary Session of the Council of Europe Parliamentary Assembly. *Republic of Turkey. Ministry of Foreign Affairs*. 2007. URL: <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/Cbsk_konusma_insan_haklari_ing.pdf>

86. Address by Recep Tayyip Erdoğan, Prime Minister of the Republic of Turkey, at the Plenary Session of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe. *Republic of Turkey. Ministry of Foreign Affairs*. 2017. URL: http://www.mfa.gov.tr/address-by-recep-tayyip-erdogan_-prime-minister-of-the-republic-of-turkey_-at-the-plenary-session-of-the-parliamentary-assembly.en.mfa

87. Agreement between the President of the Republic Mr Tassos Papadopoulos and the Turkish Cypriot leader Mr Mehmet Ali Talat (8 July 2006). *Republic of Turkey. Ministry of Foreign Affairs*. 2006. URL: <http://www.moi.gov.cy/moi/pio/pio.nsf/All/793035B13B07CD8FC225727C00353501?OpenDocument>

88. Ajhan K., Ferhat K. Turkey: Past, Present and Future. *Economic Development Foundation Publications*. 2010. № 252. С. 105-106.

89. AK Parti. Güven ve İstikrar İçinde Durmak Yok Yola Devam. *Nice AK Yıllara*. 2007. 233 p. URL: http://kurzman.unc.edu/files/2011/06/AKP_beyanname-2007.pdf

90. AK parti 2023 Vizyonu. *AK Parti*. URL: <https://www.akparti.org.tr/site/akparti/2023-siyasi-vizyon>

91. AKP Türkiye'de Seçimler. *Seçim Bildirgesi*. 2002. URL: https://kurzman.unc.edu/files/2011/06/AKP_2002.pdf
92. Akyol S. The Affects of Human Rights Violations and the Lack of Democracy on Turkey's EU Membership Progress. *EU Membership Process of Turkey*. 2010. URL: http://www.culturaldiplomacy.org/europeanamericanrelationship/content/articles/events/2010foufp/participant-papers/EU_membership_process_of_Turkey.pdf
93. Alban R. F. Turkey's Foreign Policy and Realism (2002-2010). *Lebanese American University*. 2011. URL: https://ecommons.lau.edu.lb:8443/xmlui/bitstream/handle/10725/1048/Rima_Fakhry_Alban_Thesis.pdf?sequence=1
94. Anayasa Değişikliği Teklifinin Karşılaştırılmalı ve Açıklamalı Metni. Türkiye Anayasası Teklifi. *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*. URL: http://anayasadegisikligi.barobirlik.org.tr/Anayasa_Degisikligi.aspx
95. Anayasa Referendumundan 'Evet' Çıkarsa neler değişecek. *Euronews*. 2017. URL: tr.euronews.com/2017/04/13/anayasa-referandumdan-evet-cikarsa-neler-degisecek
96. Archick K. The European Union: Questions and Answers. *Congressional Research Service*. 2018. URL: <http://fas.org/sgp/crs/row/RS21372.pdf>
97. Archick K., Morelli V. L. European Union Enlargement. *Congressional Research Service*. 2014. URL: <http://www.fas.org/sgp/crs/row/RS21344.pdf>
98. Archick K. The European Union: Current Challenges and Future Prospects. *Congressional Research Service*. 2018. URL: <https://fas.org/sgp/crs/row/R44249.pdf>
99. Armenian foreign policy agenda for 2014-2015. *Analytical Centre on Globalization and Regional Cooperation*. URL: http://www.fes.ge/buch_armenian%20foreign%20policy%20agenda%20for%202014-2015%20_pdf.pdf
100. Armenia - Turkey relations. *Wikipedia. The Free Encyclopedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Armenia%E2%80%93Turkey_relations

101. Aksu F. Ege Sorunlarının Gelececeği ve Türkiye. *Turkish Policy Quaterly*. № 4. 2005. URL: <http://www.sbu.yildiz.edu.tr/~faksu/Fuatyayinlar/egesorunTr.htm>

102. Aşık Ö. Legal Reforms In Turkey: Ambitious And Controversial. *Turkish Policy Quaterly*. № 1. 2012. URL: <http://turkishpolicy.com/files/articlepdf/legal-reforms-in-turkey-ambitious-and-controversial-spring-2012-en.pdf>

103. Assessment report of the Secretary – General on the status of the negotiations in Cyprus. 2012. *Peace Women. Women's International Leage for Peace and Freedom*. URL: [http://www.moi.gov.cy/moi/pio/pio.nsf/All/E50F3E5F8950CD14C22579C7002FF446/\\$file/UN%20Secretary%20General%27s%20Assessment%20Report%20on%20Cyprus%20.pdf?OpenElement](http://www.moi.gov.cy/moi/pio/pio.nsf/All/E50F3E5F8950CD14C22579C7002FF446/$file/UN%20Secretary%20General%27s%20Assessment%20Report%20on%20Cyprus%20.pdf?OpenElement)

104. Assessment Report. Why did Turkey's Bloodiest Coup Fail so Badly? *Arab Center for Reseach and Policy Studies*. 2016. URL: https://www.dohainstitute.org/en/lists/ACRPS-PDFDocumentLibrary/The_Bloodiest_Coup_in_Turkish_History_Fails_Assessment_Report.pdf

105. Athanassopoulou E. Turkey's Global Strategy: Turkey and Greece. *LSE Reseach Online*. 2012. URL: http://eprints.lse.ac.uk/43500/1/Turkey%27s%20Global%20Strategy_Turkey%20and%20Greece%28lsero%29.pdf

106. Avcı G. The Justice and Development Party and the EU: Political Pragmatism in a Changing Environment. *South European Society and Politics*. 2011. URL: https://www.researchgate.net/publication/232926927_The_Justice_and_Development_Party_and_the_EU_Political_Pragmatism_in_a_Changing_Environment

107. Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenmesine İlişkin Türkiye Ulusal Program. *T.C. Dışişleri Bakanlığı. Avrupa Birliği Başkanlığı*. 2008. URL: https://www.ab.gov.tr/_42260.html

108. Background Briefing. Armenian Massacres 1915-1916. *Studies in the History of Law and Justice*. 2010. URL:

https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/359564/FOI_ref_0298-14_Attachment_40.pdf

109. Bahcheli T. The Potential for Conflicts in Greek-Turkish Relations. *Turkish Policy Quaterly*. № 2. 2017. URL: http://www.xn--bh-eka.net/pdf_pool/publikationen/03_jb00_24.pdf

110. Başbakanlık T. C. Avrupa Birliği Uyum Yasa Paketleri. *T.C. Başkanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği*. 2007. URL: <http://www.abgs.gov.tr/files/pub/abuyp.pdf>

111. Buharalı C. Better NATO-EU relations require more sincerity. *Discussion Paper Series*. № 1. 2010. URL: [file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/NATOgmfedamNATOpaper%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/NATOgmfedamNATOpaper%20(3).pdf)

112. Çakmak H. *Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri*. Ankara, 2011. 237 C.

113. Chadjipadeli T., Andreadis I. Analysis of the Cyprus referendum on the Annan plan. *57th Political Studies Association Annual Conference 'Europe and Global Politics*. 2007. URL: <http://www.polres.gr/en/sites/default/files/PSA2007.pdf>

114. Challenges for European Foreign Policy in 2013. Renewing the EU's role in the world. *Centro Studi sul Federalismo*. 2013. URL: <http://www.csfederalismo.it/it/papers-and-articles/item/23-challenges-for-european-foreign-policy-in-2013-renewing-the-eus-role-in-the-world-january-2013>

115. Charter of Fundamental Rights of the European Union. *Official Journal of the European Communities*. 2000. URL: http://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf

116. Charter of Paris For a New Europe. *Organization for Security and Cooperation in Europe*. 1990. URL: <https://www.osce.org/mc/39516>

117. Charter of the United Nations and the Statute of the International Court of Justice. *United Nations Treaty Collection*. 1945. URL: <https://treaties.un.org/doc/publication/ctc/uncharter.pdf>

118. Ciloğlu I., Gursoy F. *Attitudes of Turkish Firms toward European Customs Union. Turkish Policy Quaterly. № 8. 2018.* URL: http://silkroad.ibsu.edu.ge/previous/third/8_5.pdf

119. Commission Staff Working Document. Turkey 2007 Progress Report. *Commission of the European Communities. 2007.* URL: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2007/nov/turkey_progress_reports_en.pdf

120. Commission Staff Working Document. Turkey 2009 Progress Report. *Commission of the European Communities. 2009.* URL: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2009/tr_rapport_2009_en.pdf

121. Commission Staff Working Document. Turkey 2010 Progress Report. *Commission of the European Communities. 2010.* URL: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2010/package/tr_rapport_2010_en.pdf

122. Commission Staff Working Document. Turkey 2011 Progress Report. *Commission of the European Communities. 2011.* URL: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2011/package/tr_rapport_2011_en.pdf

123. Commission Staff Working Document. Turkey 2012 Progress Report. *Commission of the European Communities. 2012.* URL: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/tr_rapport_2012_en.pdf

124. Commission Staff Working Document. Turkey 2013 Progress Report. *Commission of the European Communities. 2013.* URL: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2013/package/brochures/turkey_2013.pdf

125. Commission Staff Working Document. Turkey 2014 Progress Report. *Commission of the European Communities. 2014.* URL:

http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20141008-turkey-progress-report_en.pdf

126. Commission Staff Working Paper. Turkey 2006 Progress Report. *Commission of the European Communities*. 2006. URL: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2006/nov/tr_sec_1390_en.pdf

127. Commission Staff Working Paper. Turkey 2007 Progress Report. *Commission of the European Communities*. 2007. URL: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/press_corner/key-documents/reports_nov_2007/turkey_progress_report_en.pdf

128. Commission Staff Working Paper. Turkey 2008 Progress Report. *Commission of the European Communities*. 2008. URL: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/press_corner/key-documents/reports_nov_2008/turkey_progress_report_en.pdf

129. Commission Staff Working Paper. Turkey 2010 Progress Report. *Commission of the European Communities*. 2010. URL: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2010/package/tr_rapport_2010_en.pdf

130. Commission Staff Working Paper. Turkey 2011 Progress Report. *Commission of the European Communities*. 2011. URL: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2011/package/tr_rapport_2011_en.pdf

131. Commission Staff Working Paper. Turkey 2012 Progress Report. *Commission of the European Communities*. 2012. URL: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/tr_rapport_2012_en.pdf

132. Commission Staff Working Paper. Turkey 2013 Progress Report. *Commission of the European Communities*. 2013. URL: https://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/turkey_2013_progress_report.pdf

133. Commission Staff Working Paper. Turkey 2014 Progress Report. *Commission of the European Communities*. 2014. URL: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20141008-turkey-progress-report_en.pdf

134. Committee on Foreign Affairs 2014/2216 (INI). Draft Report on the Annual report on human rights and democracy in the World 2013 and the EU policy on the matter. *European Parliament*. 2015. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2015-0023_EN.html

135. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council (2012). Enlargement Strategy and Main Challenges 2012-2013. *European Commission*. 2012. URL: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2012/package/strategy_paper_2012_en.pdf

136. The Copenhagen Criteria and the Enlargement of the European Union. 20 Years that Changed Europe. *Conference Report*. 2013. URL: file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/20%20Years%20that%20Changed%20Europe_UM.pdf

137. Convention on International Civil Aviation 1944. *Treaties Under Indonesian Law*. 1944. URL: http://www.icao.int/publications/Documents/7300_orig.pdf

138. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (adopted by the General Assembly of the United Nations on 9 December 1948). *United Nations – Treaty Series*. URL: <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2078/volume-78-i-1021-english.pdf>

139. Coskun O. EU will lose Turkey if it hasn't joined by 2023: Erdogan. *Reuters*. 2012. URL: <http://www.reuters.com/article/2012/10/30/us-germany-turkey-idUSBRE89T1TG20121030>

140. Costs and benefits arising from the establishment of maritime zones in the Mediterranean Sea. *European Commission*. 2013. URL:

http://ec.europa.eu/maritimeaffairs/documentation/studies/documents/maritime-zones-mediterranean-report_en.pdf

141. Country Session: The Republic of Turkey 13-14 March 2006. The Agenda Item 15: Customs Union and International Customs Cooperation. *Screening Charter 29 Customs Union*. 2006. URL: http://www.abgs.gov.tr/tarama/tarama_files/29/SC29DET_Customs%20Unions%20and%20International%20Customs%20Cooperation.pdf

142. Creation of the European Monetary System (EMS). *Investopedia*. 2019. URL: <http://www.citedeleconomie.fr/10000-years-history-economics/contemporary-world/creation-of-the-european-monetary-system-ems>

143. Decision No 1/95 of the EC-Turkey Association Council of 22 December 1995 on implementing the final phase of the Customs Union. *Acess to European Union Law*. 1995. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:21996D0213%2801%29:EN:HTML>

144. Demiralp O. Turkish Secretary General for EU Affairs Demiralp: Turks increasingly distrustful of EU membership process. *Euractive*. 2007. URL: <http://www.euractiv.com/enlargement/demiralp-turks-increasingly-distrustful-eu-membership-process/article-168061>

145. Dervish K., Emerson M. The European Transformation of Modern Turkey. 2004. *Center for European Policy Studies*. URL: http://aei.pitt.edu/32583/1/22._The_European_Transformation_of_Modern_Turkey.pdf

146. Di Mauro D., Fraile M. Who Wants More? Attitudes Towards EU Enlargement in Time of Crisis. *EUDO Spotlight*. 2012. 04. URL: <http://www.eui.eu/Projects/EUDO/Documents/2012/Spotlight4.pdf>

147. Dinç C. Turkey as a New Security Actor in the Middle East: Beyond the Slogans. *Perceptions*. 2011. XVI (2). C. 61-80. URL: http://sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/01/cengiz_dinc.pdf

148. Dinesh D. Banani. Reforming History: Turkey's Legal Regime and Its Potential Accession to the European Union. *Boston College International and Comparative Law Review*. 2003. URL: <https://lawdigitalcommons.bc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1143&context=iclr>
149. Directorate General for Internal Policies. Policy Department C: Citizen's Rights and Constitutional Affairs. *European Parliament*. URL: <http://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201204/20120424ATT43808/20120424ATT43808EN.pdf>
150. Düzgit S. A. What is happening in Turkey? Party Closure and Beyond. 2008. *Center for European Policy Study*. URL: <http://aei.pitt.edu/11590/1/1659%5B1%5D.pdf>
151. Economic accession criteria 2011. *European Commission*. URL: http://ec.europa.eu/economy_finance/international/enlargement/criteria/index_en.htm
152. Emerson M., Aydın S. The Reluctant Debutante: The European Union as Promoter of Democracy in its Neighbourhood. *The Center for European Policy Studies*. 2005. URL: <http://www.euractiv.com/east-mediterranean/reluctant-debutante-eu-promoter-democracy-neighbourhood/article-142807>
153. Eralp A., Göksel A., Lindgaard J. Political Changes in Turkey and the Future of Turkey-EU Relations: From Convergence to Conflict? *Trans European Policy Studies Association*. 2017. URL: https://www.feuture.uni-koeln.de/sites/feuture/pdf/D2.3_FEUTURE_Online_Paper_No._12.pdf
154. Erdal G. *Türkiye AB Gümrük Birliği Görüşler-Değerlendirmeler*. Istanbul, 2002. 123 C.
155. Erdogan to continue crackdown as Turkey marks failed coup. *The Guardian*. 2017. URL: <https://www.theguardian.com/world/2017/jul/15/erdogan-repeats-support-death-penalty-on-anniversary-of-turkey-coup-attempt>
156. Erzan R., Filiztekin A., Zenginobuz U. Turkey's Customs Union with the European Union: A Framework for Evaluating the Impact of Economic Integration.

Munich Personal RePEc Archive. 2002. URL: http://mpra.ub.uni-muenchen.de/382/1/MPRA_paper_382.pdf

157. Europe Report N°199 - 14 April 2009. Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders. *Crisis Group Europe Report*. N°199. 2009. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/99061/199_turkey_and_armenia.pdf

158. Europe Report N°229 - 14 March 2014. Divided Cyprus: Coming to Terms on an Imperfect Reality. *Crisis Group Europe Report*. N°229. 2014. URL: <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/turkey-cyprus/cyprus/229-divided-cyprus-coming-to-terms-on-an-imperfect-reality.pdf>

159. The Barcelona Process: Ten Years On. *European Commission* URL: http://ec.europa.eu/europeaid/multimedia/publications/documents/geographic/europeaid_barcelone_10years_brochure_en.pdf

160. Taxation and Customs Union. *European Commission*. URL: http://ec.europa.eu/taxation_customs/customs/customs_duties/rules_origin/customs_unions/article_414_en.htm

161. European Convention on Human Rights (Rome, 4.XI.1950). *European Court of Human Rights*. URL: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf

162. European Parliament resolution of 15 April 2015 on the centenary of the Armenian Genocide. *European Parliament*. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0094_EN.html

163. *European Parliament resolution on EU-Turkey relations (2016/2993(RSP))*. *European Parliament*. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/B-8-2016-1278_EN.html

164. European Security Strategy. A Secure Europe in a Better World. *Council of the European Union*. 2009. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/30823/qc7809568enc.pdf>

165. EU–Turkey Negotiation Framework. 2005. *Council of the European Union*. URL:

[https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/Tur_En_Realitons/NegotiatingFrameowrk/Ne
gotiating_Frameowrk_Full.pdf](https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/Tur_En_Realitons/NegotiatingFrameowrk/Ne
gotiating_Frameowrk_Full.pdf)

166. EU-Turkey relations after the attempted coup on 15 July 2016. *European Parliament*. URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+WQ+P-2016-005960+0+DOC+XML+V0//EN>

167. Evaluation of Agricultural Policy Reforms in Turkey. *OECD Better Policy for Better Lives*. 2011. URL: <https://www.oecd.org/publications/evaluation-of-agricultural-policy-reforms-in-turkey-9789264113220-en.htm>

168. Executive Summary of the Turkish National Programme for the adoption of the Aquis. *European Court of Auditors*. 2018. URL: <https://op.europa.eu/webpub/eca/special-reports/turkey-7-2018/en/>

169. First round of talks: issues of property, the EU and economy – Decision for the opening of Limnitis crossroad – Christofias-Sarkozy meeting – 2nd round of talks: issues of governance, property, nationality, immigration and asylum. Press and Information Office. 2009. URL: <http://www.moi.gov.cy/MOI/pio/pio.nsf/All/495F98A483ABF6EFC2257839002CD951?OpenDocument>

170. Gabel M. Reconsidering Party Cues and Mass Opinion Toward European Integration. South European Society and Politics. *School of Politics and International*. 2018. URL: <http://www.unc.edu/depts/europe/conferences/euroskepticism/papers/gabel.pdf>

171. Gegout C. The European Union's Common Foreign and Security Policy: Mechanism and Impact in the World. 2011. *School of Politics and International Relations*. URL: <http://www.myeulink.org/MYEUHENET/TeachingMaterials/2011-03-30-HE-PL-P1-P5-D01-S001.pdf>

172. Görgülü A. Türkiye – Ermenistan Diyalog Serisi: Yakınlaşma Sürecini İncelemek. *Tesev Yayınları*. 2010. URL: http://www.tesev.org.tr/assets/publications/file/Yak%C4%B1nla%C5%9Fma%20S%C3%BCrecini%20%C4%B0ncelemek_10.2010.pdf

173. Greek Cypriot Proposals, 1989 Outline Proposals for the establishment of a Federal Republic and for the solution of the Cyprus problem (submitted on January 30, 1989). *Ministry of Interior*. URL:

[http://www.moi.gov.cy/moi/pio/pio.nsf/All/1CF2A298CB8C65CEC2256D6D00344433/\\$file/Proposals%201989.pdf](http://www.moi.gov.cy/moi/pio/pio.nsf/All/1CF2A298CB8C65CEC2256D6D00344433/$file/Proposals%201989.pdf)

174. Guidelines to the Acquis Communautaire. *Western Balkans*. 2004. URL: <http://www.mdtfjss.org.rs/archive//file/resources/guidance%20to%20the%20Acquis%20Communautaire.pdf>

175. Gülmez S. B. The EU Policy of the Republican People's Party: An Inquiry on the Opposition Party and Euro-Skepticism in Turkey. *Turkish Studies*. 2008. URL: http://www.ata.boun.edu.tr/scanneddocuments/Course_Material/ATA_682_final/3C5%20rpp%20euro%20scepticism.pdf

176. Gülmez S. P. The EU Policy of the Republican People's Party Under Kemal Kılıçdaroğlu. *South European Society and Politics*. 2013. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14683840802267389>

177. Gulmez S. B. Understanding the euroscepticism in turkish politics (Dissertation submitted in partial fulfilment of the requirements for the degree of Ph.D. in Politics and International Relations). *Royal Holloway University of London*. 2014. URL: https://pure.royalholloway.ac.uk/portal/files/22866477/baris_gulmez_phd_2014.pdf

178. Gutteridge N. Wasting our time! Turkish leader Erdogan says people don't want to join the EU. *Express*. 2017. URL: <https://www.express.co.uk/news/politics/827829/European-Union-Turkish-leader-Recep-Erdogan-Turkey-EU-membership>

179. Han Aslan D. Turkey's Foreign Policy of the Justice and Development Party Governments (2002–2011.) *The Cental European Journal of Social Sciences and Humanities*. 2012. URL: https://depotuw.ceon.pl/bitstream/handle/item/85/PHD_FINAL.pdf?sequence=1

180. Herzog M. FPC Briefing: Analysing Turkey's 2010 constitutional referendum. *The Foreign Policy Centre*. URL: <http://fpc.org.uk/fsblob/1269.pdf>

181. Human Rights Brief. A Break with Kemalism and a More Democratic Constitutional Court? – The Potential Implications of Turkey's Constitutional Referendum. *The Center for Human Rights and Humanitarian Law*. 2010. URL: <http://hrbrief.org/2010/10/a-break-with-kemalism-and-a-more-democratic-constitutional-court/>

182. Human rights in Turkey: still a long way to go to meet the accession criteria. *News European Parliament*. 2010. URL: http://www.europarl.europa.eu/news/en/pressroom/content/20101025_IPR90072/html/Human-rights-in-Turkey-still-a-long-way-to-go-to-meet-accession-criteria

183. Human Rights Report 2011. *Turkey U.S. Department of State*. URL: <http://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/2011/eur/186414.htm>

184. Human Rights: Policy Objectives And Developments. *Republic of Turkey. The Ministry of Foreign Affairs*. URL: http://www.mfa.gov.tr/human-rights_policy-objectives-anddevelopments.en.mfa

185. Idiz S. Turkey's European Perspective weaker than ever. *Hürriyet Daily News*. 2014. URL: <http://www.hurriyetdailynews.com/opinion/semih-idiz/turkeys-eu-perspective-weaker-than-ever-66359>

186. Ilkkaracan P. How Adultery Almost Derailed Turkey's Aspiration to Join the European Union. *Sxpolitics: Reports from the Frontlines*. URL: http://www.sxpolitics.org/frontlines/book/pdf/capitulo7_turkey.pdf

187. International Convention for the Suppression of Acts of Nuclear Terrorism. *United Nations Treaty Collections*. 2005. URL: <http://www.un.org/en/sc/ctc/docs/conventions/Conv13.pdf>

188. Joint Statement by Greek Cypriot Leader Demetris Christofias and Turkish Cypriot Leader Mehmet Ali Talat, 23 May 2008. *Press and Information Service*. 2008.

URL: [https://www.pio.gov.cy/en/joint-statement-by-the-g/c-leader,-mr-demetris-christofias,-and-the-t/c-leader,-mr-mehmet-ali-talat-\(23-may-2008\).html](https://www.pio.gov.cy/en/joint-statement-by-the-g/c-leader,-mr-demetris-christofias,-and-the-t/c-leader,-mr-mehmet-ali-talat-(23-may-2008).html)

189. Joint statement by Greek Cypriot Leader Demetris Christofias and Turkish Cypriot Leader Mehmet Ali Talat, 1 July 2008. *Press and Information Service*. 2008.

URL: [https://www.pio.gov.cy/en/joint-statement-by-the-g/c-leader,-mr-demetris-christofias,-and-the-t/c-leader,-mr-mehmet-ali-talat-\(1-july-2008\).html](https://www.pio.gov.cy/en/joint-statement-by-the-g/c-leader,-mr-demetris-christofias,-and-the-t/c-leader,-mr-mehmet-ali-talat-(1-july-2008).html)

190. Jolly S., Okta S. Rising Euroskepticism: Evolving Turkish Attitudes Toward the EU. *Hürriyet Daily News*. 2018. URL: <http://faculty.maxwell.syr.edu/skjolly/TurkishEuroskepticism.pdf>

191. Jones D. Turkey Pledges EU Reforms as Rights Concerns Linger. *Voice of America*. 2018. URL: <https://www.voanews.com/a/turkey-pledges-eu-reforms-as-rights-concerns-linger/4696118.html>

192. Kaleagası B. The Customs Union Between The European Union and Turkey: a New Dimension In a Europe of Variable Geometry. *Archief of European Integration*. 2007. URL: http://aei.pitt.edu/6951/1/kaleagasi_bahadir.pdf

193. Kandemir N. Turkey-Greece Relations. *Fordham International Law Journal*. 1995. URL: <http://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1482&context=ilj>

194. Karakaya N., Özhabes H. Judicial Reform Packages: Evaluating Their Effect on Rights and Freedoms. *Tesev Democratization Program Policy Report Series*. 2013. URL: https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/report_Judicial_Reform_Packages_Evaluating_Their_Effect_On_Rights_And_Freedoms.pdf

195. Ker-Lindsay J. Cyprus-Turkey: Growing Tensions. *Mediterranean Politics/Turkey-Balkans*. 2012. URL: http://www.iemed.org/observatori-en/arees-danalisi/arxius-adjunts/anuari/med.2012/ker-lindsay_en.pdf

196. Knezovich S., Orzechowska I. Turkish Foreign and Security Policy in a Contemporary Environment – Southeast Europe and Beyond. *Foreign Policy*. 2017. URL: <http://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkey-and-croatia.en.mfa>

197. Kopecky P., Mudde C. The Two Sides of Euroscepticism: Party Positions on European Integration in East Central Europe. *European Union Politics*. 2002. № 3 (3). C. 301.

198. Král D. The Impact of the Economic Crisis on EU Enlargement and Eastern Partnership. *Turkish Policy Quarterly*. 2017. URL: <http://www.europeum.org/doc/pdf/910.pdf>

199. Ladisch V. Toward the Reunification of Cyprus: Defining and Integrating Reconciliation into the Peace Process. *Foreign Policy*. 2006. URL: <http://www.princeton.edu/jpia/past-issues-1/2006/6.pdf>

200. Malkoc S. *The Affects of the Customs Union of Turkish Foreign Trade and Industry*. *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi (VIII-I)*. 2018 URL: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/316999>

201. Malkoc S. Turkey's illegal drilling activities in the Eastern Mediterranean: EU puts two persons on sanctions list. *European Council*. 2020 URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2020/02/27/turkey-s-illegal-drilling-activities-in-the-eastern-mediterranean-eu-puts-two-persons-on-sanctions-list/>

202. Medina-Abellan M. Turkey, The European Security and Defense Policy, and Accession Negotiations. *The Foreign Policy Center*. 2013. URL: <http://cenaa.org/analysis/turkish-foreign-and-security-policy-in-a-contemporary-environment-southeast-europe-and-beyond/>

203. Migdalovitz C. Turkey: Selected Foreign Policy Issues and U.S. Views. *Congressional Research Service*. 2010. URL: https://www.everycrsreport.com/files/20101128_RL34642_8c62550c3b888daf3ddf1b8febaae32f42e746bd.pdf

204. Migdalovitz C. Greece and Turkey: Aegean Issues – Background and Recent Developments. *Congressional Research Service*. 1997. URL: <http://congressionalresearch.com/97-799/document.php?study=Greece+and+Turkey+Aegean+Issues+--+Background+and+Recent+Developments>

205. Mudde C. The Comparative Study of Party Based Euroscepticism. *East European Politics*. 2012. URL: <https://www.sussex.ac.uk/webteam/gateway/file.php?name=epern-working-paper-23.pdf&site=266>
206. Muftuler-Bac M. Turkey's Role in the EU's Security and Foreign Policies. *Security Dialogue*. № 4. 2000. URL: <http://myweb.sabanciuniv.edu/muftuler/files/2008/10/muftulerbacsecurity2000.pdf>
207. Müftüler-Bac M. Turkey's 2015 Elections: A New Beginning for Turkey's European Union Accession Goal, or the End of a Dream? *Commentary*. 2015. URL: http://www.iai.it/sites/default/files/gte_c_24.pdf
208. Net Siyaset. Konda AKPyi fena uçurdu Commission. *Worldpress*. 2007. URL: <http://netsiyaset.wordpress.com/2007/07/19/konda-akpyi-fena-ucurdu/>
209. New initiative for a solution to the Cyprus problem – G/C Interlocutor appointed – President Anastasiades' Proposal for Famagusta. *Press and Information Center*. 2013. URL: <http://www.moi.gov.cy/MOI/pio/pio.nsf/276387a7f3f0c0ebc22578340022cf6d/4a4fa29425499524c2257c83003b2962?OpenDocument>
210. Nezcan E., Aras I. Adalet ve Kalkınma Partisinde Euroseptisizm: Avrupa Birliği Desteğinin Eleştiriye Dönüşümü. *Uluslararası Hukuk ve Politika*. № 41. 2015. URL: https://www.academia.edu/20404653/Adalet_ve_Kalk%C4%B1nma_Partisi_nde_Euros_eptisizm_Avrupa_Birli%C4%9Fi_Deste%C4%9Finin_Ele%C5%9Ftiriye_D%C3%B6n_%C3%BC%C5%9F%C3%BCm%C3%BC
211. Nilufer Narli A. Aligning Civil-Military Relations in Turkey: Transperancy Building in Defence Sector and the EU Reforms. *The European Commission*. 2004. URL: http://www.bundesheer.at/pdf_pool/publikationen/10_wg9_taf_110.pdf
212. Resolution on a political solution to the Armenian question. *Official Journal of the European Communities* № 190/119. URL:

http://www.europarl.europa.eu/intcoop/euro/pcc/aag/pcc_meeting/resolutions/1987_07_20.pdf

213. Oğuzlu T. Turkey and the Cyprus Dispute: Pitfalls and Opportunities. *Ankara Review*. № 1. 2010. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/787364>

214. Oğuzlu T. The EU as an Actor in the Solution of the Cyprus Dispute: The Questions of 'How'? *Ankara Review*. № 4. 2013. URL: <http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Publications/Detail/?ots591=0c54e3b3-1e9c-be1e-2c24-a6a8c7060233&lng=en&id=115827>

215. Okubay D. Z. Türkiye Cumhuriyeti Milletvekili Genel Seçimleri. *Sabah*. 2019. URL: <http://www.siyasaliletisim.org/pdf/turkiyeningenelsecimlerivesonuclari.pdf>

216. Öniş Z. Contesting for the Center: Domestic Politics, Identity Conflicts and the Controversy Over EU Membership in Turkey. *Journal of Contemporary European Studies*. 2010. URL: http://eu.bilgi.edu.tr/docs/working%20paper2_101209.pdf

217. Osiewicz P. Turkey and Its Position on the Cyprus Question Since 1974. *Rocznik Integracji Europejskie*. № 7. 2013. URL: <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/rie/article/view/11307/10860>

218. Pala A. M. The Customs Union Between Turkey and the European Union and its Effects on the Turkish Economy. *Turkish Policy*. № 6. 2005. URL: http://iris.lib.neu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1000&context=econ_theses

219. Palabıyık S., Yıldız A. *Avrupa Birliği*. Ankara, 2007. 210 C.

220. Paris Peace Treaty 1951. URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Treaty_of_Paris_\(1951\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Treaty_of_Paris_(1951))

221. Parslow J. Turkish Political Parties and the European Union. *Arena Report*. № 7. 2007. URL: <http://www.sv.uio.no/arena/forskning/publikasjoner/arena-publikasjoner/rapporter/2007/707.pdf>

222. Paul T., Szczerbiak A. Coming in from the cold? Euroscepticism and government participation and party positions on Europe. *Journal of Common Market Studies*. 2013. № 51 (1).

223. Paulenoff A. The Aegean Sea Continental Shelf Dispute: Greek and Turkish Interpretations. *Perspectives on Global Issues*. URL: <http://www.perspectivesonglobalissues.com/0302/continental.pdf>
224. Peers S. Living in Sin: Legal Integration Under the EC-Turkey Customs Union. *Center for European Commercial Law*. 1996. URL: <http://www.ejil.org/pdfs/7/3/1371.pdf>
225. Public Opinion in the European Union. *European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb82/eb82_publ_en.pdf
226. Pinto Maria do Céu. Turkey's Accession to the European Union in terms of impact on the EU's security and defense policies – potential and drawbacks. *Revista Brasileira de Política Internacional*. 2010. URL: <http://www.scielo.br/pdf/rbpi/v53n1/a05v53n1.pdf>
227. Policy Briefing. Turkey and Greece: Time to Settle the Aegean Dispute. *International Crisis Group*. URL: <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/western-europemediterranean/turkey/turkey-and-greece-time-settle-aegean-dispute>
228. Political Vision of AK Parti (Justice and Development Party) 2023. *Politics, Society and the World*. URL: <https://www.akparti.org.tr/english/akparti/2023-political-vision>
229. Preconditions for a solution of the Cyprus Problem. *22nd Congress of AKEL*. URL: <https://www.akel.org.cy/en/2014/02/16/preconditions-for-a-solution-of-the-cyprus-problem/#.VfaYtZe83IU>
230. Protocol on the Establishment of Diplomatic Relations between the Republic of Armenia and the Republic of Turkey and the Protocol on Development of Relations between the Republic of Armenia and the Republic of Turkey 2009. *Ministry of Foreign Affairs*. URL: <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/t%C3%BCrkiye-ermenistan-ingilizce.pdf>
231. Pullinger S. European Security in 2020: Threats, Challenges and responses. 2008. *European Council*. URL: <http://www.isis->

europe.eu/sites/default/files/programmes-

downloads/2008_artrel_149_esr37europeansecurity2020-mar08.pdf

232. Regular Report on Turkey's Progress Toward Accession. *Commission of the European Communities*. 2001. URL: http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2001/tu_en.pdf

233. Report No. 85830-TR. Evaluation of the EU-Turkey Customs Union. *European Economic and Social Committee*. URL: https://www.eesc.europa.eu/sites/default/files/resources/docs/cu-presentation_kamer-ozdemir_eesc-izmir-event_-jun-20-2014-final.pdf

234. Resolution 750 (1992) adopted by the Security Council on 10 April 1992. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/141154#record-files-collapse-header>

235. Risteska M. The Effects Of The Lisbon Treaty On Accession Countries. *Turkish Policy Quarterly*. 2010. № 9 (3). C. 115-122. URL: <http://www.turkishpolicy.com/dosyalar/files/115-122.pdf>

236. Rocard M. *Avrupa Birliği Yolunda Turkiyeye Evet*. Istanbul, 2009. 135 C.

237. Rule 123(2) and (4) of its Rules of Procedure. *European Parliament*. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RULES-9-2019-07-02-TOC_EN.html

238. Russia and Eurasia Programme Meeting Summary. Turkey-Armenia Relations in 2015: Thaw or Freeze? *Chatham House*. URL: <https://www.chathamhouse.org/event/turkey-armenia-relations-2015-thaw-or-freeze>

239. Sadık G. New Wave in Turkish-EU Relations: Politicizing Euroskepticism or Exploring Turkey's Eurasian Options? *Middle Eastern Analysis*. № 51. 2013. URL: http://www.orsam.org.tr/en/enUploads/Article/Files/2013311_makale8.pdf

240. Sait Akşit, Özgem Şenyuva, Çiğdem Üstün. Turkey Watch EU Member States' Perceptions on Turkey's Accession to the EU. *Center for European Studies*. 2010. URL: https://www.academia.edu/839822/Turkey_Watch_EU_Member_States_Perceptions_on_Turkey_s_Accession_to_the_EU

241. Set of Ideas on an Overall Framework Agreement on Cyprus. *Republic of Turkey. Ministry of Foreign Affairs*. 1992. URL: http://www.mfa.gov.tr/set-of-ideas-_1992_.en.mfa

242. Sipahioğlu B. O. Shifting From Europeanization to De-Europeanization in Turkey: How AKP Instrumentalized EU Negotiations. *The Turkish Yearbook of International Relations*. 2017. URL: <https://dergipark.org.tr/en/pub/tyir/issue/49986/640794>

243. Speech entitled «Vision 2023: Turkey's Foreign Policy Objectives» delivered by H.E. Ahmet Davutoğlu, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Turkey at the Turkey Investor Conference: The road to 2023 organized by Goldman Sachs (London, 22.11.2011). *Republic of Turkey. The Ministry of Foreign Affairs*. URL: http://www.mfa.gov.tr/speech-entitled-_vision-2023_-turkey_s-foreign-policy-objectives__delivered-by-h_e_-ahmet-davutoglu_-minister-of-foreign-af.en.mfa

244. Statement made on 12 April 2015 by His Holiness Pope Francis. *Libreria Editrice Vaticana*. 2015. URL: http://www.vatican.va/content/francesco/en/messages/pont-messages/2015/documents/papa-francesco_20150412_messaggio-armeni.html

245. Statement of the Spokesman of the Ministry of Foreign Affairs, Tanju Bilgiç, in Response to a Question Regarding the Assertions of the European Parliament on the 1915 Events. *Annual Report on Human Rights and Democracy in the World*. 2013. URL: http://www.mfa.gov.tr/qa_8_-14-march-2015_-statement-of-the-spokesman-of-the-ministry-of-foreign-affairs_-tanju-bilgi%C3%A7_-in-response-to-a-question-regarding-the-assertions-of-the-european-parliament.en.mfa

246. Stravrinides Z. Is a compromise Settlement In Cyprus Still Possible? *Cyprus Review*. URL: <http://cyprusreview.org/index.php/cr/article/view/457>

247. The EU's Capacity For Further Enlargement. *European Parliament*. 2019. URL: http://www.aiv-advies.nl/ContentSuite/upload/aiv/doc/webversie_AIV_71eng%281%29.pdf

248. The Lisbon Treaty. *The Readable Version. Third edition.* 2009. URL: <http://en.euabc.com/upload/books/lisbon-treaty-3edition.pdf>

249. The Nationalist Movement Party's Euroscepticism: Party Ideology Meets Strategy. *South European Society and Politics.* URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13608746.2011.598359>

250. The Official Positions of the AKP and CHP on Turkey's EU Accession Process – A Comparative Study. *Political Science.* 2011. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/7887/de2cade5d43a825be9bb4a088a8fc7174527.pdf>

251. The Solution of the Cyprus Problem: the Key to Turkey's Relations with the EU. *Euractive.* 2006. URL: http://www.esiweb.org/pdf/esi_turkey_tpq_id_44.pdf

252. The Treaty of Lisbon: an impact assessment. *Volume 1: Report.* URL: <http://www.publications.parliament.uk/pa/ld200708/ldselect/ldeucom/62/62.pdf>

253. Tömmel I. The European Union after the Treaty of Lisbon: recent achievements and challenges ahead. *Center for European Studies.* 2015. URL: http://www.kas.de/wf/doc/kas_19101-544-1-30.pdf

254. Torreblanca J. I., Leonard M. European Council on Foreign Relations. The Continent Wide Rise on Euroscepticism. *European Council on Foreign Relations.* URL: http://ecfr.eu/page/-/ECFR79_EUROSCEPTICISM_BRIEF_AW.pdf

255. Transcript of the speeches held at the European Union Welcoming Ceremony on 31 March, 2003. *European Parliament.* URL: <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/Speech%20of%20NATO%20SG%20Robertson.pdf>

256. Treaties Establishing the European Communities. Single European Act 1987 Membership. *European Union.* URL: http://europa.eu/eu-law/decision-making/treaties/pdf/treaties_establishing_the_european_communities_single_european_act/treaties_establishing_the_european_communities_single_european_act_en.pdf

257. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community. *Official Journal.* № 306. 2007.

258. *Treaty on European Union. European Union.* URL: http://www.europa.eu/eu-law/decision-making/treaties/pdf/treaty_on_european_union/treaty_on_european_union_en.pdf
259. Turkey and European Security. *IAI-Tesev Report. Istituto Affari Internazionali.* URL: https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/report_Turkey_And_European_Security.pdf
260. Turkey doesn't need EU anymore, but won't quit talks: President Erdogan. *Hürriyet Daily News.* 2017. URL: <http://www.hurriyetdailynews.com/turkey-doesnt-need-european-union-president-erdogan-says-120199>
261. Turkey in Europe: Breaking the vicious circle. *Open Society Foundations.* 2009. URL: <https://www.opensocietyfoundations.org/publications/turkey-europe-breaking-vicious-circle>
262. Turkey suspends European Convention on Human Rights in wake of attempted coup. *Independent.* 2016. URL: <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/turkey-coup-attempt-human-rights-president-erdogan-purge-turkish-military-a7148166.html>
263. Turkey. International Intellectual Property Alliance (IIPA). 2011 Special 301 report on copyright protection and enforcement. *Office of the United States Trade Representative.* 2011. URL: <https://ustr.gov/sites/default/files/files/Press/Reports/2018%20Special%20301.pdf>
264. Turkey-EU Positive agenda. Enhanced EU-Turkey Energy Cooperation. European Council. 2012. URL: https://ec.europa.eu/energy/sites/ener/files/documents/20120622_outline_of_enhanced_cooperation.pdf
265. Türkiye 1 Kasım 2015 Genel Seçim Sonuçları. *Sabah.* 2015. URL: <http://secim.haberler.com/2015/>
266. United Nations Convention on the Law of the Sea of 10 December 1982. *Oceans and Law of the Sea United Nations.* URL: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/convention_overview_convention.htm

267. United Nations Security Council Assessment report of the Secretary-General on the status of the negotiations in Cyprus. *United Nations Security Council*. 2011. URL:

[http://www.mfa.gov.cy/mfa/mfa2016.nsf/65F6B6B41718742AC2257F9C003580F6/\\$file/Report%20_%204%20March%202011_.pdf](http://www.mfa.gov.cy/mfa/mfa2016.nsf/65F6B6B41718742AC2257F9C003580F6/$file/Report%20_%204%20March%202011_.pdf)

268. United Nations Security Council Report of the Secretary-General on his mission of good offices in Cyprus. *United Nations Digital Library*. 2004. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/522514>

269. White Paper on Future of Europe. 2017. Reflections and scenarios for the EU27 by 2025. *European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/white_paper_on_the_future_of_europe_en.pdf

270. Wood V. Is it Really worth it? Turkey «doesn't want to join the EU» After Brexit Vote. *Express*. 2018. URL: <https://www.express.co.uk/news/world/791807/Turkey-referendum-Europe-EU-Brexit-News-Recep-Tayyip-Erdogan-UK-European-Union>

271. World Economic Forum. *The Global Gender Gap Report*. 2010. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GenderGap_Report_2010.pdf

272. Woyke W. *European Union Enlargement – Consequences and Problems*. Sabah. 2017. URL: <http://www.spaef.com/file.php?id=839>

273. Yaza Y. Türk-Yunan Ege Denizi Sorularının Avrupa Birliği Komisyonunun ve Parlamentosunun Bakış Açıları Çerçevesinde İncelenmesi. *Dergipark*. URL: <http://iibfdergisi.ksu.edu.tr/tr/download/article-file/107649>

274. Yazıcı H. Turkey – EU Relations and the Customs Union: Expectations Versus the Reality. *Turkish Policy Quaterly*. №1. 2012. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/6e44/63e426fb4bb3864e88a3c50043f4087dca45.pdf>

275. Yıldız A. Theoretical Analysis of Turkey-EU relations after the Lisbon Treaty: Alignment through “Europeanization” or “Differentiated Integration”? *Ege Üniversitesi Publications*. 2013. URL:

https://www.researchgate.net/publication/292592669_Theoretical_Analysis_of_Turkey-EU_relations_after_the_Lisbon_Treaty_Alignment_through_Europeanization_or_Differentiated_Integration

276. Yilmaz I. *The AKP after 15 years: emergence of Erdoganism in Turkey. Third World Quaterly.* №9. 2018. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01436597.2018.1447371?scroll=top&needAccess=true>

277. Zaharioaie M, Pascu A.-M. Problems and Costs of the European Union Expansion with Over 27 States. *CES Working Papers*. 2010. № II, (4). C. 38-53. URL: http://ceswp.uaic.ro/articles/CESWP2010_II4_ZAH.pdf

278. Zaman S., Uslu E. Erdoğan's uphill fight. *Zaman*. 2018. URL: http://www.todayszaman.com/columnists/emre-uslu_335248-erdogans-uphill-fight.html

279. UN Convention on the Prevention of the Crime of Genocide. *United Nations Human Rights.* 1948. URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crimeofgenocide.aspx>

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Ахмедова Е. Р. Причини євроскептицизму Туреччини в питанні вступу до Європейського Союзу. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2013. № 3. С. 58-62.
2. Ахмедова Е. Р. Перспективи інтеграції Туреччини у сфері зовнішньої політики та політики безпеки ЄС. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 4. С. 56-62.
3. Ахмедова Е. Р. Реформи Партії Справедливості та Розвитку в світлі інтеграції законодавства Туреччини до законодавчої бази Європейського Союзу. *Актуальні проблеми політики*. 2015. № 54. С. 91-106.
4. Ахмедова Е. Р. Вплив «європеїзації» Туреччини на вирішення проблеми Кіпру. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 2. С. 61-67.
5. Ахмедова Е. Р. «Casus Belli» в Егейському морі: міжнародно-правові підходи до примирення. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 2. С. 75-81.
6. Ахмедова Е. Р. Конституційний референдум в Туреччині 16 травня 2017 року: вплив на європейське майбутнє країни. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 2. С. 150-154.

Видання, що включені до міжнародної наукометричної бази даних “Index Copernicus International” (Польща):

7. Ахмедова Е. Р. Прагнення Туреччини до вступу в ЄС: політико-правова позиція держав-членів. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія «Право»*. 2014. № 7. С. 274-284.
8. Ахмедова Е. Р. Туреччина як потенційний суб'єкт майбутньої міграції в Європейський Союз чи притулок для мігрантів. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія «Право»*. 2013. № 6. С. 243-252

Тези доповідей на конференціях:

9. Ахмедова Е. Р. Перспективи подальшого розширення Європейського Союзу: міф чи реальність? // Сучасні тенденції розвитку юридичної науки та практики: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (22-23 травня 2015 року, м. Кривий Ріг). 2015. С. 9-11.

10. Ахмедова Е. Р. «Європеїзація»: щодо складності визначення поняття // Правова система Україна: сучасний стан та актуальні проблеми: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (24-25 квітня 2015 року, м. Івано - Франківськ). 2015. С. 6-9.

11. Ахмедова Е. Р. Євроскептицизм Туреччини: сутність поняття та передумови поширення // Верховенство права та правова держава: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (16-17 жовтня 2015 року, м. Ужгород). 2013. С. 239 – 241

12. Ахмедова Е. Р. Вірменське питання в контексті європеїзації Туреччини // Сучасний стан і перспективи розвитку держави і права: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (17-18 червня 2016 року, м. Львів). 2016. С. 7-9.

13. Ахмедова Е. Р. Трансформація зовнішньої політики Туреччини як запорука спокою ЄС в нестабільних регіонах // Законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та перспективи розвитку матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (12-13 лютого 2016 року, м. Херсон). 2016. С. 7-10

14. Ахмедова Е. Р. Європейське майбутнє Туреччини та України: спільність та відмінність // Держава і право незалежної України: здобутки та перспективи: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (24 червня 2016 року, м. Одеса). 2016. С. 48-50

15. Ахмедова Е. Р. Військовий переворот в Туреччині 16 липня 2016 року: причини провалу та демократичне майбутнє країни // Правова реформа та забезпечення демократизаційних процесів і національної безпеки України: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (14-15 жовтня 2016 року, м. Одеса). 2016. С. 6-10.

16. Ахмедова Е. Р. Transformation of the Turkey Foreign Policy After the July 16 CoupFailed // Розвиток правового регулювання у Східній Європі: досвід Польщі та України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (27-28 січня 2017 року, м. Сандомир, Польща). 2017. С. 7-10.

17. Ахмедова Е. Р. Призупинення переговорів щодо вступу Туреччини до Європейського Союзу: причини та наслідки // Реформування законодавства України т арозвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 квітня 2017 року, м. Ужгород). 2017. С. 8-11.

18. Ахмедова Е. Р. The European Migrant Crisisand Turkey Roleas a Refugee Host State // Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (19 травня 2017 року, м. Одеса). 2017. С. 138-142

19. Ахмедова Е. Р. The reasonsof Euroscepticism in the European Unionan dsomepossible scenarios for the future EU Functioning // Актуальні проблеми вдосконалення та правозастосування: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (26-27 жовтня 2018 року, м. Запоріжжя). 2018. С.7-10.

*Наукові праці, які додатково відображають наукові результати
дисертації:*

20. Ахмедова Е. Р. Захист прав людини як обов'язковий стандарт міжнародного права на шляху вступу Туреччини до Європейської спільноти. *Вісник Центральної Виборчої Комісії*. 2015. № 1 (31). С.76-84.

21. Ахмедова Е. Р. ВизнанняТуреччиною «геноциду» вірмен 1915 року як обов'язкова вимога вступу країни до Європейського Союзу. *Актуальні проблеми політики*. 2017. № 60. С. 142-154.